

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Σταύρου Δημήτριος

**ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΤΩΝ
ΜΗΔΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ**

**Μεταπτυχιακή διατριβή, υπό την εποπτεία της
Αναπληρώτριας Καθηγήτριας κ. Γ.Ζωγράφου**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

Εξώφυλλο: Ένας έλληνας οπλίτης εξουδετερώνει έναν πέρση τοξότη. Αναπαράσταση από ερυθρόμορφο αμφορέα, χρονολογούμενο μετά από τους περσικούς πολέμους. (πηγή: The Metropolitan Museum of Art, New York, <http://www.metmuseum.org/Collections/search-the-collections/130007757>)

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	iii
Εισαγωγή.....	σ.1

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΕΡΣΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1. Ο <i>ἀγών</i> Ξέρξη-Αρτοβαζάνη για την εξουσία (7.2-3): ο <i>νόμος</i> για τη διαδοχή στη Περσία και ο ρόλος της Άτοσσας.....	σ.2
2. Η λογομαχία για την περσική εκστρατεία κατά της Ελλάδας	
(i) Η ανθρώπινη αιτιότητα: ο λόγος του «θρόνου» (7.8-11): ο <i>νόμος</i> του <i>μὴ ἀτρεμίζειν</i> και ο περσικός επεκτατισμός	σ.8
(ii) Η θεϊκή αιτιότητα: η συμβολή των ονείρων στη λήψη της απόφασης για την εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας.....	σ.26
3. Η αντιπαράθεση Ξέρξη - Αρτάβανου στην Άβυδο (7.46-52) με αφορμή τα όρια της ανθρώπινης <i>εὐδαιμονίας</i> : <i>ἐββουλία</i> εναντίον <i>θρασύτητος</i>	
(i) Το περιστατικό.....	σ.30
(ii) Οι λογοτεχνικές συγγένειες: η αντανάκλαση της σολώνειας ηθικής στην συζήτηση Ξέρξη-Αρτάβανου.....	σ.40
4. Ξέρξης-Δημάρατος (7.101-104): Η αντιπαράθεση απόψεων για την <i>ἀνδρεία</i> των Περσών και των Ελλήνων	
(i) Το περιστατικό.....	σ.44
(ii) Οι πνευματικές συγγένειες: ο <i>νόμος</i> στον Πίνδαρο και στον Ηρόδοτο	σ.57
(iii) Η αντίθεση <i>νόμου</i> και <i>φύσεως</i> τον ύστερο 5ο αιώνα.....	σ.60
5. Η αντιπαράθεση Δημάρατου-Αχαιμένη μετά από τη μάχη των Θερμοπυλών για το πρακτέο (7.234-237): η επίδραση του <i>φθόνου</i> στην πολιτική συμπεριφορά.....	σ.63

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1. Ο Ηρόδοτος υπερασπίζεται έναντι των αμφισβητιών τη συμβολή της Αθήνας στους περσικούς πολέμους (7.139-144): ο ρόλος του ανθρώπινου και του θεϊκού παράγοντα.....	σ.72
2. Η πρεσβεία των Ελλήνων στον Γέλωνα (7.157-162): η λογομαχία για την <i>ήγεμονίην</i>	σ.84
3. Οι λογομαχίες για την επιλογή της Σαλαμίνας ως καταλληλότερης τοποθεσίας για ναυμαχία (8.49-50, 56-58, 59-64): η υπεράσπιση της πόλης-κράτους	

ως κριτήριο για την <i>ἀρετήν</i>	σ.95
4. Το συμβούλιο των Ελλήνων στην Άνδρο (8.108-112): Η <i>πλεονεξία</i> των Αθηναίων και του Θεμιστοκλή	σ.106
5. Η αντιλογία ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Τεγεάτες (9.26-28.1): Η πολεμική <i>ἀρετή</i> ως κριτήριο για την <i>ήγεμονίην</i> της αριστερής πτέρυγας της οπλιτικής φάλαγγας	σ.118
Γενικά συμπεράσματα.....	σ.128
Βιβλιογραφία.....	σ.131

Πρόλογος

Το θέμα συνδυάζει δύο τομείς, οι οποίοι μου κίνησαν το ενδιαφέρον στη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τομέα κλασικής φιλολογίας, από τη μία, αυτούς των ηθικών αξιών σύμφωνα με το μάθημα του Τακτικού καθηγητή κ. Ι. Περυσινάκη : «Ηθικές Αξίες και Πολιτική Συμπεριφορά σε έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη» και, από την άλλη, αυτόν της ρητορείας σύμφωνα με το μάθημα της Αναπληρώτριας καθηγήτριας κ. Γ. Ζωγράφου: «Πολιτικοί Λόγοι στην Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία».

Το υλικό ήταν πολύ λόγω της μεγάλης έκτασης των *Ιστοριῶν* του Ηροδότου. Όμως, λόγω των περιορισμών ως προς την έκταση των σελίδων, όσο και ως προς το χρονικό περιθώριο, στο οποίο έπρεπε να κινηθώ, έκανα μία επιλογή αυτών των ανταγωνιστικών λόγων που θεώρησα πιο αντιπροσωπευτικούς. Στην προσπάθειά μου με συνέδραμαν η Αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Γ. Ζωγράφου με την απεριόριστη βοήθεια και καθοδήγησή της και ο Τακτικός καθηγητής κ. Ι. Περυσινάκης με τις χρήσιμες συμβουλές του για δύσκολα ζητήματα που ανέκυψαν στην πορεία της έρευνας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Σ. Κωνσταντινίδη για τον πολύτιμο χρόνο που διέθεσε με αφορμή την εξέταση της μεταπτυχιακής διατριβής.

Ιωάννινα, 2013

Εισαγωγή

Στα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας προβάλλονται οι ηθικές αρχές, οι οποίες διέπουν μία κοινωνία, ανάλογα με την χρονολογία συγγραφής του έργου. Αυτές οι αρχές καθορίζουν τον τρόπο συμπεριφοράς του ατόμου προς τους άλλους και την κοινωνική θέση του μέσα σε αυτή. Απόρροια της κοινωνικής θέσης αποτελούν οι υποχρεώσεις και τα προνόμια του καθενός, που θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν με τον όρο πολιτική συμπεριφορά. Το άτομο κρίνει και κρίνεται είτε θετικά είτε αρνητικά ανάλογα με το πόσο συμβαδίζει με το εκάστοτε αξιακό πλαίσιο, το οποίο δεν είναι σταθερό αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα κάθε χρονικής περιόδου. Εμείς επιλέξαμε να μελετήσουμε το θέμα των ηθικών αξιών και της πολιτικής συμπεριφοράς στους ανταγωνιστικούς λόγους των μηδικών πολέμων. Πρόκειται για μία μελέτη, που συνδυάζει ηθικές αξίες και στοιχεία ρητορείας. Ανάλογη μελέτη στο πλαίσιο του επιστημονικού αντικειμένου της ιστοριογραφίας δεν υπάρχει, απ' όσο γνωρίζουμε. Για την πραγμάτευση του θέματος θεμελιώδες ως προς τη μεθοδολογία υπήρξε το ερευνητικό έργο του A.H.W. Adkins, στο οποίο συγκαταλέγονται δύο σπουδαία βιβλία: το *Merit and Responsibility* και το *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, όπου ερευνώνται οι ηθικές αξίες και η πολιτική συμπεριφορά.

Όπως είναι αυτονόητο, η βάση για τη μελέτη μας υπήρξε ο ιστορικός των μηδικών πολέμων, ο Ηρόδοτος, του οποίου η ακμή¹ υπολογίζεται από το 468 έως το 425 π.Χ.. Ο ιστορικός παραθέτει γεγονότα του πρώιμου 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Αυτά αποτελούν αντικατοπτρισμό των ηθικών αξιών και της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων εκείνης της εποχής. Οι αρχές του πέμπτου αιώνα χαρακτηρίζονταν, ως προς τις ηθικές αξίες, από διατήρηση των παραδοσιακών αξιών, ενώ παράλληλα εμφανίζονταν τα πρώτα σημάδια της αλλαγής αυτών. Ο ιστορικός αυτός, ο οποίος βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα σε αρχαϊκή και κλασική εποχή είναι ο πιο κατάλληλος, για να μας δείξει τις μεταβολές που υπέστησαν οι ηθικές αξίες.

Έτσι, με αυτή τη μεταπτυχιακή διατριβή θα γίνει απόπειρα να αναδειχθούν τα σημεία της ηροδότειας αφήγησης, όπου παρατηρείται διατήρηση των παραδοσιακών αξιών, και αυτά, όπου υπάρχει μεταβολή αυτών, όπως προκύπτει από τους ανταγωνιστικούς λόγους του έβδομου, του όγδοου και του ένατου βιβλίου της *Ιστορίας* του Ηροδότου. Επελέγησαν ως πεδίο μελέτης, μόνον, οι ανταγωνιστικοί και όχι οι υπόλοιποι πολιτικοί λόγοι, διότι σε ένα αντιλογικό περιβάλλον δεν προκύπτει μόνο σύγκρουση επιχειρημάτων από ρητορική άποψη αλλά και σύγκρουση νοοτροπιών που είναι απόρροια είτε της περσικής καταγωγής είτε της καταγωγής από μία συγκεκριμένη πόλη-κράτος. Μέσω αυτής της αντιπαράθεσης φαίνεται καλύτερα η αντίθεση ως προς τις ηθικές αξίες και την πολιτική συμπεριφορά. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι με τον όρο ανταγωνιστικοί λόγοι εννοούνται οι λόγοι, που εκφωνούνται για

¹ Adkins (2010), σ.25.

ένα συγκεκριμένο ζήτημα από δύο ή περισσότερους ομιλητές. Ο κάθε ομιλητής υποστηρίζει την άποψή του, προβάλλοντας τα δικά του ξεχωριστά επιχειρήματα, που είναι, συνήθως, αντικρουόμενα με αυτά των άλλων συνομιλητών του.

Η μελέτη αποτελείται από δύο μέρη: Α) ανταγωνιστικοί λόγοι περσικού ενδιαφέροντος Β) ανταγωνιστικοί λόγοι ελληνικού ενδιαφέροντος. Το πρώτο μέρος αποτελείται από πέντε κεφάλαια, στα οποία συνομιλούν και διαφωνούν ο μέγας βασιλιάς με τους συμβούλους του. Το δεύτερο αποτελείται και αυτό από πέντε κεφάλαια, στα οποία υπάρχουν συνομιλίες και διαφωνίες από το στρατόπεδο των Ελλήνων, που αφορούν είτε την προετοιμασία είτε το αποτέλεσμα κάποιας πολεμικής σύγκρουσης στο πλαίσιο, πάντα, των μηδικών πολέμων. Έτσι, μπορεί κανένας να παρακολουθήσει με μεγαλύτερη ευχέρεια τις ηθικές αξίες κάθε λαού και να συναγάγει τα συμπεράσματά του.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΕΡΣΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1. Ο άγων Ξέρξη-Αρτοβαζάνη για την εξουσία (7.2-3): ο νόμος για τη διαδοχής στην Περσία και ο ρόλος της Άτοσσας

Ο ανταγωνισμός του Αρτοβαζάνη με τον Ξέρξη για τον περσικό θρόνο και η τελική επικράτηση του δεύτερου δίνεται από πηγές της ελληνικής ιστοριογραφίας και ειδικότερα από τον Ηρόδοτο, ο οποίος στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες. Το περιστατικό αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης των ερευνητών με αφορμή το κατά πόσο είναι ιστορικά ακριβές. Η Μ. Brosius θεωρεί ότι αυτό είναι ανακριβές, βασιζόμενη σε περσικά επιγραφικά δεδομένα. Δεν υπάρχει αναφορά του Ηροδότου στις περσικές επιγραφές της σφηνοειδούς γραφής. Όπως επισημαίνει, η επιγραφή XPf φανερώνει ότι ο Δαρείος αποφάσισε μόνος του, χωρίς να επηρεαστεί από παρασκηνακές κινήσεις είτε της Άτοσσας είτε του Δημάρατου είτε του Ξέρξη². Μάλιστα, το ότι στα περσικά επιγραφικά δεδομένα το όνομα της Άτοσσας δεν υπάρχει πουθενά συντείνει στην αναίρεση της ηροδότειας αφήγησης³. Αντίθετα, ο R.Kent θεωρεί ότι η συγκεκριμένη επιγραφή δεν αναιρεί την αφήγηση του ιστορικού. Όπως ο μελετητής επισημαίνει, ο Ηρόδοτος δίνει περισσότερες λεπτομέρειες, οι οποίες δεν αναφέρονται στη συγκεκριμένη επιγραφή⁴.

Η H. Sancisi-Weerdenburg, βασιζόμενη στον Kent, θεωρεί ότι η επιγραφή XPf δίνει το γενικό περίγραμμα των γεγονότων. Η μετάφραση του τμήματος του κειμένου της επιγραφής είναι διαφωτιστική: «Ο βασιλιάς Ξέρξης λέει: Οι άλλοι γιοί του Δαρείου ήταν εκεί (αλλά) -με την βοήθεια του Άχουρα Μάζδα- ο Δαρείος με έκανε τον πιο σημαντικό μετά τον εαυτό του.

² Brosius (1996), σ.108.

³ Brosius (1996), σ.48.

⁴ Kent (1953), σσ.150, 163.

Όταν ο πατέρας μου ο Δαρείος αποχώρησε από τον θρόνο, με την θέληση του Άχουρα Μάζδα έγινα βασιλιάς στον θρόνο του πατέρα μου» (XPf 4.27-43). Από την αναφορά στους άλλους γιους του Δαρείου προκύπτει, πιθανόν, ότι οι υποψήφιοι διάδοχοι του θρόνου του Δαρείου ανταγωνίστηκαν για το δικαίωμά τους στο θρόνο. Άμεση απόρροια αυτού του γεγονότος θα ήταν και η συμβολή των ευγενών μητέρων τους στην προσπάθεια των γιων τους. Η ανακήρυξη του Ξέρξη ως διαδόχου πρέπει να πραγματοποιήθηκε, λίγο πριν πεθάνει ο Δαρείος⁵. Αυτό σε συνδυασμό με την αναφορά στους αδερφούς του Ξέρξη οδηγεί την ερευνήτρια σε επιβεβαίωση της ηροδότειας αφήγησης.

Ανεξάρτητα από τη γνησιότητα ή μη του περιστατικού ένα πράγμα φαίνεται σίγουρο, ότι, δηλαδή, αναδεικνύονται οι όψεις του περσικού νόμου διαδοχής. Η έννοια του νόμου κυριαρχεί στην ηροδότεια αφήγηση. Ο νόμος, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, σχετίζεται με τα έθιμα ενός λαού, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τη πολεμική τακτική και τη νομοθεσία⁶. Πρόκειται για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε λαού, τα οποία τον κάνουν να ξεχωρίζει από τους άλλους⁷. Φανερώνει τον τρόπο ζωής ενός λαού, ο οποίος, αν και μπορεί να μην είναι ο καλύτερος, είναι σεβαστός και δεν αποτελεί αντικείμενο περιφρόνησης. Ο σεβασμός για τον νόμο ενός λαού αποτελεί συνέπεια των αποικισμών, κατά τους οποίους ήρθαν σε επαφή λαοί με διαφορετικές αντιλήψεις⁸.

Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο περσικός νόμος όριζε ότι ο βασιλιάς, πριν φύγει για μία εκστρατεία, έπρεπε να ορίσει πρώτα τον διάδοχό του⁹. Το θέμα της διαδοχής του Δαρείου προκάλεσε τη διαμάχη των δύο πιθανών διαδόχων του (7.2.1: *στάσις μεγάλη ἐγένετο*), του Αρτοβαζάνη και του Ξέρξη. Και οι δύο ήταν γιοι του Δαρείου από δύο διαφορετικούς γάμους. Συγκεκριμένα, πριν αναλάβει το θρόνο της Περσίας, ο Δαρείος παντρεύτηκε την κόρη του Γωβρύα, από την οποία απέκτησε τρεις γιους με πρώτο τον Αρτοβαζάνη. Με την ανάληψη των ηνίων της Περσίας ο Δαρείος παντρεύτηκε την Άτοσσα, την κόρη του Κύρου, με την οποία απέκτησε τέσσερις απογόνους με πρώτο τον Ξέρξη (7.2.1-2). Αυτοί οι δύο διεκδικούσαν, λοιπόν, τον θρόνο της περσικής αυτοκρατορίας ως πρωτότοκοι.

Ο Ηρόδοτος στο πλαίσιο της σχετικής αφήγησης προχωράει σε ένα σχόλιο. Θεωρεί ότι, επειδή γεννήθηκαν από διαφορετικές μητέρες, *έστασίαζον* (7.2.3: *έόντες δέ μητρὸς οὐ αὐτῆς*

⁵ Sancisi-Weerdenburg (1983), σ.25.

⁶ Evans (1965), σσ.143-144.

⁷ Gigante (1956), σ.113.

⁸ de Ste Croix (1977), σ.134.

⁹ Σύμφωνα με τους How-Wells (1912), *ad loc.*7.2.1, υπάρχει αμφιβολία για την ισχύ του νόμου, ο οποίος υποστήριζε ότι ο Πέρσης βασιλιάς έπρεπε να ορίσει τον διάδοχό του, πριν φύγει για την εκστρατεία. Παρατηρούν ότι ο Δαρείος, όταν αναχώρησε για την Σκυθία, δεν όρισε κάποιον ως διάδοχό του (4.83) και ότι ο Ξέρξης όρισε τον Αρτάβανο ως προσωρινό αντικαταστάτη στον θρόνο της Περσίας (7.52). Από την άλλη πλευρά υπάρχει μία αντικρουόμενη μαρτυρία ότι ο Κύρος ανακήρυξε ως διάδοχό του τον Καμβύση, αφού όρισε ως κηδεμόνα και τοποτηρητή του θρόνου τον Κροίσο (I 208: *Κῦρος δὲ Κροῖσον...βασιλῆμην ἐδίδου*). Ωστόσο, οι δύο ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι προχώρησαν σε αυτήν την διαδικασία, επειδή ο Δαρείος ήταν, πιθανόν, σε προχωρημένη ηλικία.

έστασίαζον), διχογνωμούσαν¹⁰. Αν συνυπολογιστούν, όσα ανέφερε παραπάνω (στάσις ...περι τῆς ἡγεμονίης), ο ιστορικός προαναγγέλλει ότι προέκυψε λογομαχία. Οι δύο διεκδικητές του θρόνου υποστήριξαν το δικαίωμά τους να αναλάβουν το ανώτερο αξίωμα της Περσίας, προβάλλοντας ο καθένας τα δικά του επιχειρήματα. Ο Αρτοβαζάνης υποστήριξε ότι, επειδή ήταν μεγαλύτερος από όλα τα παιδιά του Δαρείου, έπρεπε να αναλάβει την εξουσία, όπως όριζε ο νόμος (7.3.1: *ὁ μὲν γὰρ Ἀρτοβαζάνης...ἔχειν*). Αντίθετα, ο Ξέρξης υποστήριξε ότι τη δικαιούται ως εγγονός του Κύρου, ο οποίος έδωσε την ελευθερία στους Πέρσες (7.3.1: *Ξέρξης δὲ...ἐλευθερίην*). Ο Ξέρξης υπονοεί ότι πρέπει να αναλάβει τον θρόνο, επειδή ο Κύρος, ως βασιλιάς, προσέφερε πιο πολλά από έναν αριστοκράτη σύμβουλο τον Γωβρύα. Πράγματι, ο Κύρος πολέμησε εναντίον των Μήδων και τους κατατρόπωσε σε μία μάχη (1. 127). Το αποτέλεσμα αυτής της εκστρατείας ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση των Περσών. Σε συνδυασμό με την κατάκτηση της Λυδίας, όπου βασίλευε ο Κροΐσος, οι Πέρσες κυριεύσαν την Ασία (1.130.3: *οὕτω δὲ Κῦρος ...ἐβασίλευσε...καὶ Κροῖσον...κατεστρέψατο...τοῦτον δὲ κατεστρεψάμενος οὕτω πάσης τῆς Ἀσίης ἤρξε*). Με αυτόν τον τρόπο, ο πρόγονος του Ξέρξη δεν ήταν μόνον ο θεμελιωτής της περσικής αυτοκρατορίας, αλλά και μία εμβληματική μορφή. Επομένως, ο Ξέρξης θεωρεί ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη η καταγωγή τους από την πλευρά της μητέρας, εφόσον η καταγωγή τους από την πλευρά του πατέρα ήταν ίδια.

Ενώ ο Δαρείος δεν είχε αποφασίσει ακόμα, ο Δημάρατος, που βρισκόταν στα Σούσα, συμβούλευσε τον Ξέρξη να προσθέσει στην επιχειρηματολογία του ότι γεννήθηκε σε αντίθεση με τον Αρτοβαζάνη, όταν ο Δαρείος κατείχε το βασιλικό αξίωμα. Άρα, κατά τη γνώμη του, ο Ξέρξης, όντας «πορφυρογέννητος», είναι αυτός που πρέπει να ανέβει στον θρόνο της Περσίας (7.3.2). Ο Δημάρατος, προκειμένου να ενισχύσει την άποψή του, χρησιμοποιεί ένα αναλογικό επιχείρημα, υποστηρίζοντας ότι το ίδιο ισχύει και στη Σπάρτη. Μάλιστα, αναφέρεται με λεπτομέρειες στο νόμον της διαδοχής των βασιλέων στη Σπάρτη. Πιο συγκεκριμένα, αν οι γιοι γεννήθηκαν, πριν γίνει ο πατέρας τους βασιλιάς, δεν έχουν δικαίωμα σε αυτόν, σε αντίθεση με όσους γεννήθηκαν μετά από την άνοδο στον θρόνο (7.3.3: *ἐπεὶ γε καὶ ἐν Σπάρτῃ...τὴν ἔκδεξιν βασιλῆϊ γίνεσθαι*).

Οι πληροφορίες, τις οποίες ανέφερε ο Δημάρατος στον Ξέρξη σχετίζονταν, πιθανόν, με την απομάκρυνση του ίδιου από τον θρόνο της Σπάρτης¹¹. Ο υπαίτιος ήταν ο Λεωτυχίδης, ο οποίος μετά από παρότρυνση του Κλεομένη¹² κατήγγειλε τον Δημάρατο ως νόθο γιο του Αρίστωνα, βασιζόμενος στο γεγονός ότι ο πατέρας του αρνήθηκε πως ήταν δικό του παιδί (6. 63, 65.3), ενώ και η μητέρα του δεν του αποκάλυψε, αν ήταν γιος είτε του ιπποκόμου είτε του

¹⁰ LSJ⁹ s.v. στασίαζω.

¹¹ Cragg (1976), σ.89.

¹² Σύμφωνα με τον Forrest (1968), σ. 22, η θητεία του Κλεομένη Ι στο θρόνο της Σπάρτης καλύπτει το διάστημα περίπου από το 520 μέχρι το 490 π.Χ., ενώ του Λεωνίδα Ι από 490 μέχρι το 480 π.Χ. Η θητεία του Αρίστωνα στο θρόνο της Σπάρτης καλύπτει το διάστημα περίπου από το 550 μέχρι το 515 π.Χ., ενώ του Δημάρατου στο θρόνο της Σπάρτης καλύπτει το διάστημα περίπου από το 515 μέχρι το 491 π.Χ..

Αρίστωνά είτε ενός ημίθεου, του Αστράβακου, που πήρε την μορφή του Αρίστωνά¹³ (6.69.4). Το παράδειγμά του διδάσκει ότι, για να γίνει κάποιος βασιλιάς της Σπάρτης, έπρεπε να είχε γεννηθεί στο πλαίσιο ενός βασιλικού γάμου. Η μητέρα του έπρεπε να ήταν νόμιμη σύζυγος του βασιλιά και να μην υπήρχε κάποια υπόνοια για την καταγωγή του παιδιού από την πλευρά της μητέρας ή του πατέρα. Ο διάδοχος του βασιλικού θρόνου έπρεπε να είναι «πορφυρογέννητος». Άρα, ο Δημάρατος μιλάει στον Ξέρξη βασιζόμενος στην προηγούμενη εμπειρία του ως βασιλιάς¹⁴.

Ο Ξέρξης εκμεταλλεύτηκε το επιχείρημα του Σπαρτιάτη με αποτέλεσμα ο Δαρείος να τον ανακηρύξει διάδοχο αυτόν και όχι τον Αρτοβαζάνη (7.3.4: *χρησαμένον δὲ Ξέρξεω...ἐκδεξιν τῆς βασιληίης γίνεσθαι*). Ο ιστορικός, παρεμβαίνοντας ως *ἱστωρ*¹⁵, θεωρεί ότι ο Ξέρξης θα ανέβαινε στον θρόνο και χωρίς την συμβουλή του Δημάρατου λόγω της επιρροής της Άτοσσας, όπως επιβεβαιώνεται από το προσωπικό σχόλιο (7.3.4: *δοκέειν δέ μοι....Ἄτοσσα εἶχε τὸ πᾶν κράτος*).

Η Άτοσσα είχε παρεμβατικό ρόλο και πριν από αυτό το περιστατικό. Έφτασε, μάλιστα, στο σημείο να αναμειχθεί στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της περσικής αυτοκρατορίας. Συμβουλεύει τον Δαρείο να αφήσει τους Σκύθες ήσυχους και να επιτεθεί στους Έλληνες (3.134.1-5). Δεν υποτιμάει τον άνδρα της, αφού υποστηρίζει ότι είναι λογικό ένας άνδρας με τόσα πλούτη να προχωρήσει σε κάποιο σπουδαίο εγχείρημα, προκειμένου να κάνει επίδειξη δύναμης στους υπηκόους του (3.134.1). Αναγνωρίζει, βέβαια, ότι οι άνδρες ασκούν πολιτική εξουσία, παραδεχόμενη τον κατώτερο ρόλο της γυναίκας. Ωστόσο, με τις

¹³ Σύμφωνα με τη Ζωγράφου (2007-2008), σ.183, «Από τις τέσσερις εκδοχές λοιπόν που κυκλοφορούσαν για τον πατέρα του και κάλυπταν, με τρόπο ιεραρχικό θα λέγαμε, όλα τα πιθανά ενδεχόμενα (ο θνητός Άγητος, ο ιπποκόμος του Αρίστωνά, ο βασιλιάς, ο ήρωας) η μητέρα του επιλέγει να υπερασπιστεί τις δύο επιφανέστερες για προφανείς λόγους: Ο Αστράβακος ενισχύει τους δεσμούς του γιού της με το υπερφυσικό στοιχείο, ο Αρίστων ενισχύει την πολιτική του θέση.»

¹⁴ Κατά την γνώμη των Cragg (1976), σ.89, και Carlier (1984), σ.247, γενικά, ο μεγαλύτερος γιός διαδεχόταν τον πατέρα του στον θρόνο. Υπήρχαν προϋποθέσεις, για να γίνει κάποιος βασιλιάς. Η μητέρα του έπρεπε να κατάγεται από την Σπάρτη και να μην έχει ο ίδιος κάποιο σωματικό πρόβλημα.

¹⁵ Ο Connor (1993), σσ.3, 5-7, 9-10 αναφέρει ότι η λέξη *ἱστωρ* προέρχεται ετυμολογικά από την ρίζα *Forid-* του *όράω-ω*. Δηλώνει αυτόν που ξέρει αλλά και αυτόν που ως αυτόπτης μάρτυρας μπορεί να μαρτυρήσει. Ο όρος μαρτυρείται για πρώτη φορά στην Ιλιάδα. Ο *ἱστωρ*, αρχικά, ήταν ένα πρόσωπο με κοινωνικό ρόλο, ένας κριτής, ο οποίος παρενέβαινε σε περιπτώσεις φιλονικίας, για να εκφέρει σωστή κρίση. Ο Οιδομενέας προτείνει στον Αίαντα να βάλουν ως *ἱστορα* τον Αγαμέμνονα, για να κρίνει ποια άλογα τρέχουν πιο γρήγορα (Ιλ. 23.483-487). Επίσης, στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα γίνεται αναφορά σε μία σκηνή, όπου με αφορμή έναν καυγά στην αγορά και οι άνδρες θέλουν να απευθυνθούν στον *ἱστορα*, δηλαδή στον δικαστή (Ιλ. 18.501). Στην αρχαία Αθήνα, αν και δεν αναφέρονται με τον όρο *ἱστορες*, υπήρχαν οι επονομαζόμενοι *διαιτηταί* ή *διαλλάκται* για ασήμαντες υποθέσεις, παράλληλα με τον θεσμό των δικαστηρίων, όπου εκδικάζονταν οι σοβαρές υποθέσεις. Μεταφέροντας το πρότυπο της διατησίας που συνδέεται με τον *ἱστορα* στον χώρο των πνευματικών δραστηριοτήτων, ο Ηρόδοτος παίζει έναν ανάλογο ρόλο: μετά από έρευνα παρουσιάζει αντιφατικές διηγήσεις, για τις οποίες συνήθως εκφέρει τη δική του κρίση. Σύμφωνα με την Dewalt (2007), σ.263, το «εγώ» του *ἱστορος* αποτελεί αποτελεί μία αφηγηματική τεχνική, με την οποία ο Ηρόδοτος κάνει αισθητή τη συγγραφική παρουσία του. Μέσω του αφηγηματικού προσώπου του *ἱστορος* επιχειρεί να εκφράσει την αμφισβήτησή του για την αξιοπιστία ορισμένων πληροφοριών και, παράλληλα, να προχωρήσει σε κάποια ερμηνεία αυτών.

συμβουλές της για πόλεμο και με την προώθηση του Ξέρξη στο βασιλικό αξίωμα η συμπεριφορά της παρουσιάζει ψήγματα πολιτικής πυγμής, τα οποία θα άρμοζαν σε άνδρα ¹⁶.

Πάντως, η συμπεριφορά της Άτοσσας βασιζόταν σε μία σειρά προνομίων, τα οποία απέρρεαν από τη θέση της βασίλισσας. Η κοινωνική θέση των μελών της περσικής αριστοκρατίας επηρέαζε και την κοινωνική θέση των συζύγων τους. Από αυτό προκύπτει ότι υπήρχε ένα είδος κοινωνικής ιεραρχίας ανάμεσα στις γυναίκες. Όσο πιο κοντινή ήταν η συγγένεια μίας γυναίκας με τον βασιλιά, τόσο καλύτερη ήταν η κοινωνική της θέση και τα όποια προνόμια είχε σε σχέση με τις άλλες γυναίκες της αυλής ¹⁷. Η βασίλισσα είχε εξέχουσα θέση στην περσική αυλή. Και η μητέρα και οι σύζυγοι του βασιλιά έφεραν τον τίτλο της βασίλισσας. Αν κάποιο μέλος της βασιλικής οικογένειας θιγόταν, και η σύζυγος και η μητέρα του βασιλιά μπορούσαν να παρέμβουν ζητώντας την αυστηρή τιμωρία του υπεύθυνου.

Η βασίλισσα είχε, επίσης, μία σειρά προνομίων. Μπορούσε να είναι οικονομικά ανεξάρτητη. Ήταν δυνατόν να παραχωρηθεί μία πόλη στη σύζυγο του βασιλιά. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Ανθύλλα της Αιγύπτου, που είχε παραχωρηθεί στη σύζυγό του βασιλιά, για να προμηθεύεται από εκεί τα υποδήματά της (2.98). Είχε τη δυνατότητα να ταξιδεύει ακόμα και μόνη της, διαθέτοντας δική της άμαξα και υπηρέτες, προκειμένου να επισκεφθεί τις περιοχές και τις ιδιωτικές κατοικίες, που διέθετε. Αυτοί οι παράγοντες της έδιναν τη δυνατότητα σε αυτή να ξεφεύγει από τα όρια του παλατιού και να έχει ένα σημαντικό ρόλο στην υψηλή κοινωνία της Περσίας ¹⁸.

Δεν υπήρχε μόνο μία γυναίκα στη ζωή του βασιλιά. Το ότι ο βασιλιάς μπορούσε να έχει πολλές, είτε ως επίσημες συζύγους είτε ως παλλακίδες, σήμαινε ότι είχε και πολλούς αρσενικούς απογόνους. Οι μητέρες με την υψηλή ή τη χαμηλή κοινωνική τους θέση προδιέγραφαν την πολιτική πορεία των γιων τους. Οι βασίλισσες με τη θέση τους στην περσική αριστοκρατία καθόριζαν το δικαίωμα που θα είχαν οι γιοι τους στη διαδοχή του θρόνου ¹⁹. Η Άτοσσα υπερασπίστηκε την τιμήν του γιου της που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σχετιζόταν με το δικαίωμά του στον θρόνο της Περσίας και τον πλούτο, που ήταν απόρροια του ανώτατου αξιώματος. Προσέφερε ως παντοδύναμη βασίλισσα στον Ξέρξη τη δυνατότητα ανέλιξης στον περσικό θρόνο. Γενικά, η παντοδυναμία της Άτοσσας ήταν απόρροια των καλών σχέσεών της με τον σύζυγό της και αργότερα με τον γιο της, όταν έγινε βασιλιάς ²⁰. Ήταν ανώτερη από τις συζύγους του, επειδή ήταν μητέρα του βασιλιά.

Συμπερασματικά, το ότι ο Δαρείος είχε τόσους απογόνους και διαδόχους, εξηγείται από έναν άγραφο κοινωνικό κανόνα. Δεν υπήρχε περιορισμός στον αριθμό των γάμων ²¹. Ο

¹⁶ Yanci-Hughes (2007), σ.434.

¹⁷ Brosius (1996), σ.13.

¹⁸ Brosius (2006), σσ.41-43.

¹⁹ Brosius (1996), σ.35.

²⁰ Yanci-Hughes (2007), σ.435.

²¹ Cook (1983), σ.134.

Δαρείος ως βασιλιάς της Περσίας είναι *ἀγαθός*. Η συμπεριφορά του καθοριζόταν από την υψηλή κοινωνική και πολιτική θέση, που κατείχε. Με λίγα λόγια, έπρεπε να είναι γενναίος και να έχει πολλούς απογόνους, προκειμένου να συνεχιστεί η δυναστεία των Αχαιμενιδών. Ο Δαρείος ως *ἀγαθός* μπορούσε να συνάψει σχέσεις *φιλίας*. Στο πλαίσιο των σχέσεων *φιλίας* εντάσσονται και οι σχέσεις *ξενίας*. Πρόκειται για σαφή διατήρηση των παραδοσιακών αξιών. Ο *ικέτης*, ο οποίος είναι αυτός «που έχει έλθει», στρέφεται στον *ἀγαθόν*. Ο *ἀγαθός* αποφασίζει αν θα τον δεχτεί στον *οἶκον* του. Αν ο *ἀγαθός* τον δεχτεί, συνάπτεται σχέση *φιλότητος* ή *ξενίας* μεταξύ των δύο προσώπων. Ο *ικέτης* δε μπορεί να μεταφέρει πλούτο. Χρειάζεται να μείνει κάπου, όπου θα του παρέχουν τροφή και προστασία. Είναι αναγκαίο να συνεργαστεί, για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της ζωής. Η *φιλότης* ή *ξενία* επισφραγίζεται με δώρα. Αυτές οι συνεργατικές αξίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις πράξεις²².

Απόρροια μίας τέτοιας σχέσης ήταν η παρουσία του Δημάρατου στην περσική αυλή. Ο *πέρσης βασιλιάς* ως *ἀγαθός* δέχτηκε τον Δημάρατο ως *ξένον* μετά από την ατιμωτική αποπομπή του από τη Σπάρτη. Του αποκατέστησε την *τιμήν*, προσφέροντάς του έναν *οἶκον*, για να τον διοικεί, και πλούτο, του οποίου η βάση ήταν η καλλιέργεια της γης (6.70.2: *ὁ δὲ ὑπεδέξατο τε αὐτὸν μεγαλωστί καὶ γῆν καὶ πόλιας ἔδωκε*). Ο Δημάρατος ως *φίλος* από φιλοξενία δίνει συμβουλές. Ο Ξέρξης, ακολουθώντας τις συμβουλές του, παραβιάζει τον περσικό *νόμον*, σύμφωνα με τον οποίον ο πρεσβύτερος γιος του βασιλιά ανεβαίνει στον θρόνο. Χρησιμοποιεί μία όψη του *σπαρτιατικού νόμου* διαδοχής, προκειμένου να πετύχει τον στόχο του.

Συμπερασματικά, πρόκειται για τον πρώτο ανταγωνιστικό λόγο των μηδικών πολέμων, ο οποίος είναι ενδεικτικός της μορφής αυτών των λόγων στην *Ιστορίην*. Υπάρχει αναφορά στο θέμα (7.2.1: *περὶ τῆς ἡγεμονίης*), στους πρωταγωνιστές και στους λόγους που αρθρώνονται αντιθετικά, όπως φαίνεται από τις φράσεις: *ὁ μὲν Ἀρτοβαζάνης...Ξέρξης δὲ...*(7.2.3). Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει λεπτομέρειες ως προς το περιέχομενο, αλλά μεταφέρει τα ουσιώδη στοιχεία του λόγου. Αυτά δεν είναι άλλα από τα επιχειρήματα, με βάση τα οποία επικράτησε ο Ξέρξης, εξασφαλίζοντας τον θρόνο, έτσι ώστε να γίνει φανερό η αιτία του γεγονότος. Τα επιχειρήματα του Αρτοβαζάνη και του Ξέρξη είναι αντικρουόμενα [*κατ' ὃ τι πρεσβύτατός τε εἶη παντὸς τοῦ γόνου* (7.2.3) vs *Ἀτόσσης τε παῖς εἶη τῆς Κύρου...Πέρσησι τὴν ἐλευθερίην* (7.2.3) / *νομιζόμενον εἶη πρὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων τὸν πρεσβύτατον τὴν ἀρχὴν ἔχειν* (7.2.3) vs *γένοιτο Δαρείῳ ἤδη βασιλεύοντι...Δαρείῳ* (7.3.2)]. Και οι δύο στηρίζουν την επιχειρηματολογία τους στον *νόμον*, τον οποίο ο κάθε ομιλητής εκμεταλλεύεται με διαφορετικό τρόπο. Όλα αυτά δίνονται μέσω της χρήσης του πλαγίου λόγου, με τον οποίο ο Ηρόδοτος επιδιώκει να περιοριστεί στις αναγκαίες λεπτομέρειες ενός γεγονότος.

²² Adkins (2010), σσ.51-53.

2. Η λογομαχία για την περσική εκστρατεία κατά της Ελλάδας

(i) Η ανθρώπινη αιτιότητα: ο λόγος του «θρόνου» (7.8-11): ο νόμος του μη άτρεμίζειν και ο περσικός επεκτατισμός

Ο Δαρείος πέθανε, αφού ολοκληρώθηκαν οι προετοιμασίες για την εκστρατεία στην Αίγυπτο. Μετά από τον θάνατό του ανέλαβε τη βασιλική εξουσία ο Ξέρξης. Στην περσική αυλή βρισκόταν ο Μαρδόνιος, ο γιος του Γωβρύα. Αυτός πρότεινε στο νέο βασιλιά να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας, αφού καταπνίξει την επανάσταση στην Αίγυπτο. Ο Μαρδόνιος με ένα σύντομο λόγο επιχειρεί να πείσει τον Ξέρξη για την ορθότητα της πρότασής του. Στο *προοίμιον* του λόγου του θεωρεί ανεπίτρεπτο να μην τιμωρηθούν οι Αθηναίοι για το κακό που έκαναν στους Πέρσες (7.5.2: *Δέσποτα, οὐκ οἶκός ἐστι...ἐν χερσὶ ἔχεις*). Στην *πρόθεσιν* υποστηρίζει ότι, όταν τακτοποιηθεί το τρέχον ζήτημα, δηλαδή αυτό της Αιγύπτου, καλό θα ήταν να οδηγήσει τον στρατό του εναντίον της Αθήνας (7.5.2: *ἡμερώσας δὲ Αἴγυπτον...ἐπὶ τὰς Ἀθήνας*). Προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του, χρησιμοποιεί δύο επιχειρήματα *κατὰ τὸ εἶκός* που βασίζονται στον ρητορικό τόπο του *ῥαφελίμου*. Αν επιτεθεί εναντίον της Αθήνας ο πέρσης βασιλιάς, θα ακουσθεί, αφενός, *λόγος ἀγαθός* από όλους για το όνομα του πέρση βασιλιά, που έχει άμεση σχέση με το *κῦδος*, και, αφετέρου δεν θα τολμήσει κανένας να επιτεθεί εναντίον της Περσίας (7.5.2: *ἵνα λόγος τέ σε... σὴν στρατεύεσθαι*). Στον *επίλογό* του (7.5.3: *ὥς ἡ Εὐρώπη περικαλλὴς...ἀξίη ἐκτῆσθαι*), που δίνεται από τον ιστορικό σε πλάγιο λόγο, ο Μαρδόνιος καταλήγει ότι μόνο σε ένα βασιλιά αξίζει ένας τόσο εύφορος και πλούσιος τόπος, όπως η Ευρώπη. Προσπαθεί, αρχικά, να υποβάλει στον πέρση βασιλιά το κίνητρο της εκδίκησης για αυτό το εγχείρημα, και, έπειτα, να τονίσει τα πρακτικά οφέλη μίας τέτοιας εκστρατείας. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται ως ανιδιοτελής, που κινείται μόνον από ενδιαφέρον για τη *τιμὴν* και το συμφέρον των Περσών.

Ο Ηρόδοτος, όμως, σχολιάζει ότι το κίνητρο του Μαρδόνιου που ήταν η επιθυμία του για τον πόλεμο και η δίψα του για εξουσία, ήταν *ιδιοτελές*²³, επειδή επεδίωκε να γίνει αντιβασιλέας της Ελλάδας (7.6.1: *ταῦτα δὲ...ὑπαρχος εἶναι*). Ο γιος του Γωβρύα συμπεριφέρεται ως ένας *ἀγαθός* με την παραδοσιακή σημασία του όρου, επειδή δε φοβάται τον πόλεμο και επιδιώκει την αύξηση της οικονομικής και πολιτικής του δύναμης μέσω της διεύρυνσης των συνόρων της Περσίας. Ο Μαρδόνιος, βρισκόμενος ο ίδιος σε κατάσταση *ἄτης*, δηλαδή τύφλωσης του νου, επιχειρεί να παρασύρει τον Ξέρξη σε μία εκστρατεία εναντίον των Ελλήνων.

Αρχικά, ο Ξέρξης δεν είχε αποφασίσει να ακολουθήσει την πρόταση του Μαρδόνιου. Όμως, μετά από την παράκληση των Θεσσαλών και τον χρησμό του Ονομάκριτου, άρχισε να

²³ Bischoff (1932), σσ.53-54.

σκέφτεται θετικά αυτό το σχέδιο (7.6). Αφού καταπνίχθηκε η εξέγερση στην Αίγυπτο, ο πέρσης μονάρχης συγκάλεσε έκτακτο πολεμικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν οι Πέρσαι ἄριστοι²⁴, για να τους ενημερώσει για το σχέδιό του και για να ακούσει τις απόψεις τους (7.8: σύλλογον ἐπικλήτον Περσέων τῶν ἀρίστων ἐποιέετο).

Στο προοίμιον (7.8α: Ἄνδρες Πέρσαι...τίσιν γενομένην) κάνει αναφορά στον περσικό νόμον. Αναφέρεται στους προγόνους του, οι οποίοι ήταν προκάτοχοί σε αυτό το αξίωμα. Η πολιτική συμπεριφορά των προγόνων του Ξέρξη συμπυκνώνεται στην φράση: οὐδαμὰ κω ἡτρεμίσαμεν (7.8 α1). Το μὴ ἀτρεμίζειν, που είναι το να μην μένει κάποιος ήσυχος, δηλαδή το να είναι επιθετικός και διεκδικητικός²⁵, αποτελεί περσικό νόμον²⁶. Ο νόμος του μὴ ἀτρεμίζειν συνδέεται με την ἡγεμονίην, την ἀρχὴν και την τιμήν. Η ἡγεμονίη σχετίζεται με την καθοδήγηση των άλλων εθνών, ενώ η ἀρχή ταυτίζεται με την εξουσία του βασιλιά²⁷. Τέλος, η τιμή, η οποία έχει σχέση με το σύνολο των προνομίων της υψηλής κοινωνικής θέσης, συνδέεται άμεσα με τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν. Όλοι αυτοί οι παράγοντες οδηγούν τον Ξέρξη στην απόφαση να ακολουθήσει τον συγκεκριμένο νόμον, ώστε να μην φανεί κατώτερος των προσδοκιών. Τονίζει, μάλιστα, ότι ο θεός υποδεικνύει αυτόν τον δρόμο και ότι, κάνοντας οι Πέρσες πολλά, θα βελτιώνονται συνέχεια τα πράγματα (7.8 α1: ἀλλὰ ὁ θεός τε ἄγει καὶ αὐτοῖσι ἡμῖν πολλὰ συμφέρεται ἐπὶ τὸ ἄμεινον). Ο πέρσης βασιλιάς, βρισκόμενος στα όρια τύφλωσης του νου, έχει την πεποίθηση ότι, όπως οι προκάτοχοί του είχαν τη θεϊκή βοήθεια για τα επιτυχή επιτεύγματά τους, θα έχει και ο ίδιος τη θεϊκή έγκριση στα σχέδιά του, προχωρώντας σε πολλές επιχειρήσεις με την ίδια επιτυχία²⁸. Τα λεγόμενά του για συνέχιση των επιτυχιών του φανερώνουν μία υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του που μπορεί να αποτελέσει την απαρχή για τη διάπραξη ὕβρεως²⁹.

Μετά από την αναφορά του στους προκατόχους του, στον Κύρο, στον Καμβύση και στον Δαρείο, που νίκησαν πολλά έθνη και καινούρια εδάφη προστέθηκαν στην αχανή περσική αυτοκρατορία (7.8 α1: τὰ μὲν ...κατεργάσαντο καὶ προσεκτήσαντο ἔθνεα), δηλώνει ότι, από όταν ανέλαβε τον θρόνο της Περσίας, κύριο μέλημά του είναι να μη φανεί κατώτερος από τους προγόνους του (7.8α2: ἐγὼ ἐπέιτε...προσκτήσομαι δύναμιν Πέρσησι). Η συμπεριφορά του περση βασιλιά θα μπορούσε να περιγραφεί από τον ομηρικό στίχο «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων» (Ιλ.11.784). Η επιδίωξή του να μη φανεί κατώτερος αποτελεί

²⁴Ο εκάστοτε πέρσης βασιλιάς είχε την συνήθεια να παίρνει μαζί του στις εκστρατείες πέρσες αριστοκράτες, οι οποίοι είχαν καθαρά συμβουλευτικό ρόλο. Ωστόσο, θα μπορούσε να είναι και ένας τρόπος με τον οποίο επιχειρούσε να αποφύγει πιθανές πραξικοπηματικές απόπειρες ανάρρησης στον περσικό θρόνο επίδοξων διεκδικητών κατά τη διάρκεια της απουσίας του σε κάποια εκστρατεία.

²⁵ LSJ⁹ s.v. ἀτρεμίζω

²⁶ Βλ.σ.3.

²⁷ LSJ⁹ s.v. ἡ ἡγεμονίη, ἡ ἀρχή.

²⁸ Solmsen (1974), σ.9.

²⁹ Bischoff (1932), σ.54.

στοιχείο ενός «πολιτισμού ντροπής»³⁰. Η αξία του ως *ἀγαθοῦ* κρίνεται από τους άλλους. Για αυτό, η γνώμη των άλλων έχει περισσότερη σημασία από την πραγματική αξία των πράξεών του. Είναι *αἰσχρὸν* να μην ανταποκριθεί στα καθήκοντά του, δηλαδή να μην συμπεριφερθεί σύμφωνα με την *ἀρετήν*, που είναι ό,τι ταιριάζει στην πρόπουσα συμπεριφορά, όπως καθορίζεται από την κοινωνική θέση του. Σε αυτήν την περίπτωση, υφίσταται *ἐλεγχείην* που είναι η κατάσταση, κατά την οποία ο *ἀγαθός* συμπεριφέρθηκε ως *κακός* ή οι άλλοι έχουν αυτήν την εντύπωση³¹.

Αναφέρει, μάλιστα, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της τήρησης αυτού του νόμου (7.8α2: *φροντίζων...τίσιν γινομένην*). Επιδιώκει να κερδίσει *κῦδος*, δηλαδή δόξα, και *χώρην*, δηλαδή γη. Η *χώρη* χαρακτηρίζεται *παμφορωτέρη*, δηλαδή πιο γόνιμη³². Η γη αποτελεί βασικό συστατικό του πλούτου για τον *ἀγαθόν*. Ο πέρσης μονάρχης, ως *ἀγαθός* με την παραδοσιακή σημασία του όρου, πρέπει να είναι πλούσιος. Ο πλούτος του στηρίζεται στον νόμον του *μὴ ἀτρεμίζειν*, στην *ἡγεμονίην* και την *ἀρχήν*³³. Εκτός από τον πλούτο, στοχεύει στην *τίσιν* και *τιμωρίαν*. Τα κίνητρα του Ξέρξη φαίνεται ότι είναι η τήρηση των περσικών παραδόσεων, η βούλησή του να ακολουθήσει την ένδοξη πορεία, που αρμόζει σε έναν πέρση μονάρχη, και η εκδίκηση³⁴.

Αφού πρόβαλε στο *εκτενές προοίμιον* το *ἦθος* του, ο Ξέρξης ξεκαθαρίζει τη θέση του (7.8β1-2: *μέλλω ζεύξας...ἵνα Ἀθηναίους τιμωρήσωμαι, ὅσα δὴ πεποιήκασι Πέρσας τε καὶ πατέρα τὸν ἐμόν...ἄδικα ποιεῦντες*): σχεδιάζει να φτιάξει μία γέφυρα στον Ελλήσποντο, από την οποία θα περάσει ο στρατός του, για να τιμωρήσει τους Αθηναίους, για όσα έκαναν στους Πέρσες και στον πατέρα του. Διακηρύσσει ότι, επειδή ο πατέρας του πέθανε και δε μπόρεσε να τους τιμωρήσει, δε θα σταματήσει για την *τιμὴν* του πατέρα του και των Περσών (7.8 β2: *ὑπέρ τε ἐκείνου καὶ τῶν ἄλλων Περσῶν*), πριν κάψει την Αθήνα.

Ο πέρσης βασιλιάς επιδιώκει το *τίνεσθαι* και το *τιμωρεῖν*. Η *τίσις* είναι η εκδίκηση για μία άδικη πράξη³⁵. Αρχικά, το *τίνεσθαι* και το *τιμωρεῖν* δεν είχαν σχέση με την εκδίκηση και την τιμωρία, αλλά με το να πάρει πίσω την *τιμὴν* του κάποιος. Στην περίπτωση αυτή υπάρχουν ψήγματα διατήρησης της παραδοσιακής σημασίας της λέξης. Ειδικότερα, η *τιμὴ* φανερώνει τα αποκτήματα ενός *ἀγαθοῦ*, που έχει περισσότερα από οποιονδήποτε άλλο και από την ύπαρξη των οποίων εξαρτάται η υπόληψή του³⁶. Ο Δαρείος, ως *ἀγαθός*, επεδίωξε να αυξήσει την *τιμὴν* του με μία επίθεση εναντίον της Ελλάδας. Εξαιτίας της ήττας του, από την

³⁰ Περυσινάκης (1998²), σ.199.

³¹ Περυσινάκης (2010), σ.18.

³² LSJ⁹ s.v. *πάμφορος-ον*.

³³ Περυσινάκης (1998²), σ.202.

³⁴ Bratt (1985), σσ.15-17.

³⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.125.

³⁶ Adkins (2010), σσ.48-49.

οποία προέκυψαν απώλειες, ο Δαρείος απέτυχε και βρέθηκε σε κατάσταση *έλεγχείας*, επειδή δεν μπόρεσε να υπερασπιστεί την *τιμήν* του. Αυτή η ήττα έχει σημαδέψει τη δυναστεία των Αχαιμενιδών. Αυτό σημαίνει ότι και ο γιος του βρίσκεται στην ίδια κατάσταση. Ο Ξέρξης, εκδικούμενος και τιμωρώντας τους εχθρούς, επιδιώκει να πάρει πίσω την *τιμήν* της δυναστείας των Αχαιμενιδών. Η αποκατάσταση της *τιμῆς* σχετίζεται με την αποκατάσταση της υπόληψης, η οποία θίχθηκε με την *ἀδικίαν* των Αθηναίων εις βάρος του ίδιου και των Περσών. Ο νόμος του *μὴ ἀτρεμίζειν* είναι *αἴτιος*, για να συνεχίσουν να συμβαίνουν πράξεις εκδίκησης³⁷. Πρόκειται για εφαρμογή του «ανταποδοτικού δικαίου» με σύγχρονους όρους.

Προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του, ο Ξέρξης προβάλλει μία σειρά επιχειρημάτων. Το πρώτο επιχείρημά του είναι ένα ιστορικό *παράδειγμα*. Οι Αθηναίοι διέπραξαν *ἀδικίην*, επειδή κατέστρεψαν τις Σάρδεις και νίκησαν τα στρατεύματα του Δάτη και του Αρταφέρνη (7.8 β3: *πρῶτα μὲν ἐς Σάρδεις...ἐστρατήγεον*). Η πραγματοποίηση της συγκεκριμένης εκστρατείας από τον Πέρση μονάρχη αποτελεί μία εκδικητική πράξη, που είναι απόρροια της εφαρμογής αυτού του νόμου. Εκτός από το κίνητρο της εκδίκησης, ο Ξέρξης πήρε την απόφασή του, έχοντας στον νου του τα *ἀγαθὰ*, τα οποία θα προκύψουν από την εκστρατεία, όπως δηλώνει από την μέχρι τώρα ανακεφαλαίωση του λόγου του (7.8γ 1: *τούτων μέντοι εἵνεκα...ἀγαθὰ λογιζόμενος*). Αναφέρεται, φυσικά, στον πλούτο από την κατάκτηση καινούριων περιοχών³⁸.

Συνεχίζει με δύο επιχειρήματα *κατά το εἶκος*, τα οποία στηρίζονται στον ρητορικό τόπο του *συμφέροντος*. Στο δεύτερο επιχείρημα θεωρεί ότι, αν οι Πέρσες κατατροπώσουν τους Αθηναίους και τους λαούς που ζουν στην Πελοπόννησο, θα κατακτήσουν και ολόκληρη την Ευρώπη (7.8γ 1-2: *εἰ τούτους...διεξελθὼν τῆς Εὐρώπης...Διὸς αἰθέρι ὁμουργέουσιν*). Φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί ότι τα σύνορα της Περσίας θα είναι ο ουρανός του Δία (7.8γ 2: *τὴν Περσίδα ἀποδέξομεν τῷ Διὸς αἰθέρι ὁμουργέουσιν*). Αυτά είναι τα ὅρια απεικόνισης της *ὑβρεως* του.

Έχει τη φιλοδοξία να ανήκει ὅλος ο κόσμος στους Πέρσες και η θέση του ίδιου στη γη να είναι ανάλογη με αυτήν του Δία στον ουρανό³⁹. Ο Πέρσης βασιλιάς επιδιώκει να φτάσει στο ανώτερο σημείο του *δύναμιν προσκτᾶσθαι*, επειδή η κατάκτηση της Ασίας και της Ευρώπης ισοδυναμεί με την κατάκτηση ὅλου του κόσμου⁴⁰. Η επιθυμία του να περάσει τον Ελλήσποντο αποτελεί *ὑβριν*, επειδή επιδιώκει να παραβιάσει το φυσικό σύνορο μεταξύ Ασίας και

³⁷ Σύμφωνα με τον Περυσινάκη (1998²), σ.199, «Ο Νόμος είναι η λογική βάση για δράση, και δεν επαινείται ή κατηγορείται καθεαυτόν, καθώς κάθε έθνος θεωρεί ότι οι δικοί του νόμοι είναι οι καλύτεροι. Ενεργώντας όμως σύμφωνα με τον νόμον μπορεί να διαπράξουν αδικίες, και έτσι οι νόμοι μπορεί να γίνουν *αἴτιοι* να αρχίσουν ή να συνεχιστούν πράξεις εκδίκησης.»

³⁸ Ο Πέρσης βασιλιάς είχε αναφερθεί στα οφέλη που θα προκύψουν από τις γόνιμες εκτάσεις γης (7.8α2).

³⁹ Pietsch (2001), σσ.211-212.

⁴⁰ Bischoff (1932), σ.55.

Ευρώπης, με το οποίο χωρίζονται οι Βάρβαροι από τους Έλληνες⁴¹. Ο Ξέρξης παραβιάζει τη φυσική τάξη με τις τάσεις του για άμετρο επεκτατισμό, επειδή είναι αδύνατον μία χώρα να συνορεύει μόνο με τον ουρανό και τα φυσικά σύνορα μεταξύ των λαών πρέπει να είναι σεβαστά. Ο Ξέρξης αρχίζει να φέρεται με μεγαλομανία⁴².

Έπειτα, στο τρίτο επιχείρημα (7.8γ3: *πυνθάνομαι...οὕτω οἱ τε ἡμῖν αἴτιοι ἔξουσιν δούλιον ζυγὸν οἱ τε ἀναίτιοι*) τονίζει ότι, αν κυριεύσουν την Αθήνα και την Πελοπόννησο, δε θα συναντήσουν καμία αντίσταση και θα υποδουλώσουν αἰτίους και ἀναίτιους. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ξέρξης φαίνεται εντελώς ἄδικος⁴³, επειδή θα τιμωρήσει και όσους Έλληνες δεν έφεραν καμία ευθύνη για την ήττα του πατέρα του, υποδουλώνοντάς τους. Αν συνυπολογιστεί και η επιθυμία του να ενώσει τον Ελλήσποντο, διαπράττει ὕβριν με τα λεγόμενά του⁴⁴.

Ο βασιλιάς, αφού ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του, που περιορίστηκε σε σκέψεις εκδίκησης για τους Αθηναίους και στο ουτοπικό όνειρο της δημιουργίας μίας απέραντης αυτοκρατορίας⁴⁵, κλείνει τον λόγο του με τον επίλογο (7.8δ1-2: *ὕμεῖς δ' ἂν μοι τάδε... ἀποφαίνεσθαι*). Τους καλεί να προετοιμάσουν την εκστρατεία. Όποιος δώσει στον Ξέρξη τον καλύτερα εξοπλισμένο στρατό, θα λάβει τα πολυτιμότερα δώρα στην Περσία (7.8 δ1: *ὅς ἂν δὲ ἔχων...δώσω οἱ δῶρα τὰ τιμιώτατα...ἐν ἡμετέρῳ*). Ο πέρσης μονάρχης μπορεί να στείλει δώρα σε όσους ξεχώρισαν για την ἀνδραγαθίην τους. Συνήθως, δίνει δώρα σε όσους διακρίθηκαν για την ἀνδρείαν τους στη μάχη. Μπορεί, όμως, να φανεί γενναιόδωρος και σε όσους έκαναν κάτι χρήσιμο σε αυτόν⁴⁶. Σε αυτήν την περίπτωση, ο Ξέρξης ζητάει στρατό, πλοία και χρήματα από τους ευγενείς. Η ἀνδραγαθίη των ευγενών φαίνεται ότι σχετίζεται με την επίδειξη του πλούτου, η οποία είναι βασικό συστατικό του ἀγαθοῦ. Παρά το γεγονός ότι ο βασιλιάς απευθύνεται στους ἀρίστους με ένα λόγο που αποπνέει δημοκρατικότητα, όπως φαίνεται από την χρήση του ρήματος *χαρίζεσθαι*, οι ἄριστοι δεν έχουν περιθώριο να αρνηθούν.

Ο Ξέρξης επηρεάζεται από τις σκέψεις του Μαρδόνιου. Ο μονάρχης χρησιμοποιεί στοιχεία από τον λόγο του Μαρδόνιου στην Αίγυπτο⁴⁷. Οι επιδιώξεις του μονάρχη για *κῦδος*, *παμφορωτέστην χώραν* και *τίσιν* (7.8α2: *φροντίζων... τίσιν γινομένην*) ταυτίζεται με τον *λόγον ἀγαθόν*, την Ευρώπη ως εύφορη και περικαλλή χώραν και το ότι οφείλουν οι Αθηναίοι δοῦναι δίκας για τις συμφορές που προκάλεσαν στους Πέρσες. Η συμπεριφορά του Μαρδόνιου, όπως και του Ξέρξη, κατευθύνεται από τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζεῖν.

⁴¹ Lateiner (1989), σσ.130-131.

⁴² Solmsen (1974), σ.9.

⁴³ Bischoff (1932), σ.55.

⁴⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.138.

⁴⁵ Bischoff (1932), σ.55.

⁴⁶ Περυσινάκης (1998²), σσ.87-88.

⁴⁷ Bischoff (1932), σ.54.

Μετά από τον Ξέρξη παίρνει τον λόγο ο Μαρδόνιος. Στο *προοίμιον-πρόθεσιν* του λόγου του προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του Πέρση βασιλιά (7.9.1). Τον αποκαλεί *ἄριστον* και θεωρεί ότι μιλάει *ἄριστα* και *ἀληθέστατα* (7.9.1: *ὅς τὰ τε ἄλλα λέγων ἐπὶ κεο ἄριστα καὶ ἀληθέστατα*). Ο Μαρδόνιος επιχειρεί να κολακεύσει με αυτόν τον τρόπο τον Πέρση βασιλιά, διότι η *ἀληθείη* για τους Πέρσες είναι μέρος της *ἀρετῆς* (1.138). Ζητάει από τον βασιλιά να μην αφήσει τους Ίωνες και όσους ζουν στην Ευρώπη να τους περιπαίζουν (7.9.1: *οὐκ ἐάσεις καταγελάσαι ἡμῖν ἐόντας ἀναξίους*). Ο σύμβουλος του Πέρση βασιλιά φοβάται μήπως αρχίζουν τα περιπαικτικά σχόλια για αυτούς οι εχθροί. Ο Μαρδόνιος υπενθυμίζει στον Ξέρξη την υποχρέωσή του να μην γίνουν οι Πέρσες αντικείμενο περιφρόνησης από τους εχθρούς τους. Στην ουσία, τον καλεί να υπερασπίσει την υπόληψη όλων των Περσών, καθώς αυτοί εξαρτώνται άμεσα από τον Πέρση μονάρχη για την προάσπιση των συμφερόντων τους. Ο φόβος του για τον σχηματισμό λανθασμένης γνώμης από τους εχθρούς αποτελεί στοιχείο ενός «πολιτισμού ντροπής», επειδή αποκτάει ιδιαίτερη βαρύτητα η γνώμη των Ελλήνων για τους Πέρσες.

Έπειτα, αρχίζει την επιχειρηματολογία του με ένα επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *δίκαιου* (7.9.2: *καὶ γὰρ δεινὸν ἂν εἴη... τιμωρησόμεθα*). Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι, αφού οι Πέρσες, αποβλέποντας στην αύξηση της δύναμης τους, κατάφεραν να κυριεύσουν άλλους λαούς, όπως τους Ινδούς και τους Ασσυρίους, που δεν τους προκάλεσαν, πρέπει δικαιολογημένα να κατακτήσουν τους Έλληνες, που διέπραξαν *ἀδικίαν*. Η επιθετική πολιτική που περιγράφει ταυτίζεται με την επιθυμία του Ξέρξη να υποδουλωθούν και οι εχθροί *αἴτιοι* και *ἀναίτιοι* (7.8γ3: *πυνθάνομαι... οὕτω οἱ τε ἡμῖν αἴτιοι ἔξουσι δούλιον ζυγὸν οἱ τε ἀναίτιοι*) που υπαγορεύεται από τον νόμον του *μὴ ἀτρεμίζειν*.

Τα ζητήματα του επεκτατισμού, της αδικίας και της τιμωρίας επανέρχονται, επαναλαμβάνοντας αυτά που υποστήριξε ο Ξέρξης στον προηγούμενο λόγο του. Ο γιος του Γωβρύα κάνει μία σύγκριση των Ελλήνων με τους άλλους κατεκτημένους λαούς ως προς τον βαθμό ευθύνης τους για την επιθετικότητα των Περσών και ως προς το πλήθος. Αφενός, τονίζει ότι την υποχρέωση των Περσών να επιτεθούν εναντίον της Ελλάδας για την αποκατάσταση της εις βάρος τους *ἀδικίης*. Αφετέρου, επιχειρεί, πιθανόν, να υποβαθμίσει τους Έλληνες ως αντιπάλους, συγκρίνοντάς τους με πολυπληθείς και παντοδύναμους λαούς που κατέληξαν να ενταχθούν με βίαιο τρόπο στην περσική αυτοκρατορία. Έτσι, κάνει απόπειρα να διεγείρει συναισθηματικά τον Ξέρξη εναντίον των Ελλήνων και να άρει τους πιθανούς ενδοιασμούς του μονάρχη για την πολεμική *ἀρετήν* των Ελλήνων, τονίζοντας ότι ο περσικός στρατός συγκρούστηκε με πολυπληθέστερους αντιπάλους με επιτυχία και ότι δεν θα έχει κανένα πρόβλημα με έναν αριθμητικά υποδεέστερο στρατό.

Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργεί τις βάσεις για το δεύτερο επιχείρημα *κατὰ τὸ εἶκός*, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *ῥάδιον* (7.9.2 α1: *τί δέισαντες... Δωρίεες καλέονται*). Ξεκινάει με μία σειρά ρητορικών ερωτήσεων. Με αυτές υποστηρίζεται ότι δεν έχουν λόγο να φοβηθούν το μέγεθος του στρατού τους και την οικονομική τους δύναμη⁴⁸ (7.9.2α1: *Τί δέισαντες ; κοῖνῃ πλήθεος συστροφῇ; κοῖνῃ χρημάτων δύναμιν;*). Ο γιος του Γωβρύα τονίζει ότι η Ελλάδα δε διαθέτει ούτε τη δύναμη ούτε τις προϋποθέσεις, για να αντισταθεί στους Πέρσες, και ότι οι πληθυσμοί που προέρχονται από τα ελληνικά φύλα και κατοικούν στην Μικρά Ασία είναι δούλοι και κατ' επέκτασιν ὄμηροι των Περσών.

Ακολουθούν άλλα δύο επιχειρήματα, τα οποία αποτελούν ιστορικά *παραδείγματα*. Στο τρίτο (7.9 α2: *ἐπειρήθην δὲ καὶ αὐτὸς... σοῦ κελευσθεὶς*.) και τέταρτο επιχείρημα (7.9 α2: *καὶ μοι μέχρι... ἡντιώθη ἐς μάχην*) κομπάζει, μάλιστα, ότι μιλάει από την προσωπική του πείρα, επειδή συμμετείχε στην εκστρατεία εναντίον των Ιώνων και προέλασε στη Μακεδονία χωρίς να συναντήσει αντίσταση, και ότι θα έφτανε στην Αθήνα (7.9 α2). Αγνοεί την πραγματική απόσταση μεταξύ Αθήνας και Μακεδονίας, Έχει υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του και συμπεριφέρεται με αφέλεια, παρασυρμένος από την άγνοιά του⁴⁹. Εξάλλου, αναγκάστηκε να επιστρέψει μετά την καταστροφή του περσικού στόλου στον Άθω πίσω, χωρίς να φτάσει ποτέ στην Αθήνα (6.46). Δεν δίνει καμία σημασία στην ακρίβεια των πληροφοριών που δίνει στον Ξέρξη. Δεν διστάζει να διαστρεβλώσει τα γεγονότα που αφορούν την εκστρατεία εναντίον της Μακεδονίας, ώστε να φανεί πιο αξιοπιστός και πειστικός και να πείσει τον μονάρχη για την πραγματοποίηση της εκστρατείας εναντίον της Ελλάδας.

Στηριζόμενος στην προηγούμενη στρατιωτική εμπειρία του, προχωράει και στο πέμπτο επιχείρημα *κατὰ τὸ εἶκός* (7.9.2 β1-β2: *καίτοι [γε] ἐώθασι Ἕλληνες...καὶ ταύτη πειρᾶν*). Έχει μάθει ότι οι Έλληνες ξεκινούν *ἀβουλότατα* έναν πόλεμο από *ἀγνωμοσύνην* και *σκαιότητα*, δηλαδή από έλλειψη σύνεσης, πείσμα και ανοησία⁵⁰. Επισημαίνει ότι, αν αποφασίσουν να πολεμήσουν μεταξύ τους, επιλέγουν τοποθεσίες ανοιχτές και ομαλές ως θέση για μάχη με αποτέλεσμα ο επιτιθέμενος στρατός να έχει απώλειες και οι νικημένοι να πεθαίνουν στο πεδίο της μάχης. Κατακρίνει, μάλιστα, και την έλλειψη εξεύρεσης διπλωματικών λύσεων στις διαφορές τους, παρόλο που μιλούν την ίδια γλώσσα (7.9β2). Ο Μαρδόνιος φαίνεται ότι αδυνατεί να εξηγήσει το σκεπτικό των Ελλήνων σχετικά με την επιλογή του πεδίου της μάχης. Ο στρατός που αμύνεται διαλέγει συνήθως ανοιχτές πεδιάδες ως πεδίο μάχης, για να υπερασπίσει τις εύφορες εκτάσεις γης, διότι, αν τις άφηνε ανυπεράσπιστες, ο εχθρός μπορούσε να κάψει τη σοδιά⁵¹. Αυτή η πολεμική τακτική οφείλεται

⁴⁸ Σύμφωνα με τον Περυσινάκη (1998²), σ.139, οι περσικοί πόλεμοι αποτελούν σύγκρουση μεταξύ του πλούτου του Περσών και της *πενίης* των Ελλήνων.

⁴⁹ Bratt (1985), σσ.54-55.

⁵⁰ Powell (1960) s.v. *ἡ ἀγνωμοσύνη, ἡ σκαιότης*.

⁵¹ Adkins (2010), σσ.128-129.

στην αδήριτη ανάγκη των παραδοσιακών ἀγαθῶν να προστατεύσουν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, που αποτελούν πηγή πλούτου για αυτούς.

Για να ενισχύσει την εγκυρότητα του επιχειρήματος κατὰ τὸ εἰκός, προβάλλει ένα έκτο επιχείρημα, ένα ακόμα ιστορικό παράδειγμα (7.9.2 β2: *τρόπῳ τοίνυν οὐ χρηστῶ...λόγον ὥστε μάχεσθαι*), που πηγάζει από την ελάχιστη στρατιωτική εμπειρία. Από την εκστρατεία εναντίον της Μακεδονίας συμπεραίνει ότι, όσο ανόητοι και αν είναι οι Έλληνες, δεν έχουν διάθεση για μάχη. Κατά συνέπεια, δεν θα έχουν διάθεση αντίστασης ούτε και σε αυτήν την περίπτωση. Ο γιος του Γωβρύα, κυριευμένος από τη τύφλωση του νου, συμβουλεύει τον Ξέρξη βασιζόμενος στην εκστρατεία της Μακεδονίας. Τότε, οι Μακεδόνες δεν έφεραν αντίσταση και υποτάχτηκαν στους Πέρσες (6.44.1), επειδή ο βασιλιάς της Μακεδονίας δεν συμπεριφέρθηκε ως παραδοσιακός ἀγαθός, που θα έκανε τα πάντα, για να υπερασπιστεί τα εδάφη του.

Παρά την εκτενή επιχειρηματολογία του προσθέτει και ένα έβδομο κατὰ τὸ εἰκός επιχείρημα (7.9.2γ: *σοὶ δὲ δὴ μέλλει...τὰ τῶν Ἑλλήνων πρήγματα*), το οποίο το παρουσιάζει με την μορφή θετικής ρητορικής ερώτησης που αντιστοιχεί σε μία αρνητική πρόταση. Εικάζει ότι κανένας δε θα συγκρουστεί με την Περσία, επειδή θα συμμετέχει το σύνολο του περσικού στρατού και ναυτικού. Θεωρεί ότι το θάρσος, δηλαδή η τόλμη⁵², δεν χαρακτηρίζει τους Έλληνες. Με αυτόν τον τρόπο, υποβαθμίζει την πολεμική ἀρετήν, επειδή έχει την άποψη ότι δεν έχουν ούτε τα υλικά ούτε τα ψυχικά αποθέματα, ώστε να αναμετρηθούν με έναν ισχυρότερο αντιπαλό.

Ο Μαρδόνιος προσθέτει και ένα όγδοο κατὰ τὸ εἰκός επιχείρημα (7.9.2 γ: *εἰ δὲ ἄρα ἔγωγε...τὰ πολέμια*). Φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί ότι, αν αποφασίσουν να πολεμήσουν, παρασυρμένοι από την απερισκεψία, θα καταλάβουν την ανωτερότητα των Περσών ως προς την πολεμική ἀρετήν (7.9.2 γ: *καὶ ἐκεῖνοι ἐπαρθέντες ἀβουλίῃ ἔλθοιεν ἡμῖν ἐς μάχην, μαθοῖεν ἂν ὥς εἰμεν ἀνθρώπων ἄριστοι τὰ πολέμια*). Η άποψη του Μαρδόνιου είναι η πλήρης έννοια της ἄτης, δηλαδή της τύφλωσης του νου, εξαιτίας της οποίας υποτιμάται εντελώς ο αντίπαλος. Τα λόγια του εντάσσονται πλήρως στο σύστημα των παραδοσιακών αξιών, όπου η επιτυχία στην μάχη είναι το πιο σημαντικό.

Χρησιμοποιεί ως επίλογο ένα γνωμικό (7.9.2 γ: *ἔστω δ' ὦν μηδὲν ἀπείρητον αὐτόματον γὰρ οὐδὲν, ἀλλ' ἀπὸ πείρης πάντα ἀνθρώποισι φιλέει γίνεσθαι*). Υποστηρίζει ότι κάποιος στη ζωή πρέπει να δοκιμάζει τα πάντα και ότι, αν προσπαθεί, μπορεί να αποκτήσει τα πάντα, δικαιολογώντας την νοοτροπία των Περσών, η οποία υπαγορεύεται από τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν. Με αυτό το γνωμικό προσπαθεί να ενθαρρύνει τον μονάρχη στο σχέδιό του,

⁵² LSJ⁹ s.v. τὸ θάρσος.

δίνοντας έμφαση στα οφέλη της προσπάθειας⁵³. Ωστόσο, γίνεται φανερό ότι ο Μαρδόνιος βλέπει το όλο εγχείρημα σαν μία περιπέτεια χωρίς να παρέχει ενθαρρυντικές εγγυήσεις για την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας. Σε γενικές γραμμές, δε φέρει καμία αντίρρηση στον Ξέρξη, επειδή ο πέρσης βασιλιάς εγκρίνει την δική του πρόταση του για τιμωρία των Αθηναίων με μία εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας⁵⁴.

Μετά από την ομιλία του Μαρδόνιου επικράτησε σιωπή στο ακροατήριο. Κανένας δεν είχε την τόλμη να προτείνει κάποια αντίθετη πρόταση. Ο μόνος που τόλμησε να εκφράσει την αντίθεσή του ήταν ο Αρτάβανος, ο οποίος ήταν ο αδερφός του Δαρείου και θεός του Ξέρξη (7.10: *σιωπώντων...πίσυνος έων*). Με αυτόν τον τρόπο, ο Ηρόδοτος, αφενός, προαναγγέλλει ότι προέκυψε αντιλογία και, αφετέρου, με την αναφορά στους συγγενικούς δεσμούς του Αρτάβανου με τον μονάρχη δικαιολογεί την τόλμη του ως ομιλητή να εκφράσει μία αντίθετη άποψη. Ο σύμβουλος απευθύνεται, αρχικά, στον Ξέρξη (7.10 α1-η1: *Ω βασιλεῦ...ὦ βασιλεῦ, συμβουλεύω*). Ο λόγος του ξεκινάει με ένα προοίμιον-πρόθεσιν (7.10α1: *Ω βασιλεῦ...γινώσκομεν τὸν ἀμείνω*). Θεωρεί ότι, αν υπάρξουν αντίθετες απόψεις για την εκστρατεία, θα μπορέσει να επιλέξει την καλύτερη. Χρησιμοποιεί, μάλιστα, και μία παραβολήν. Η σωστή γνώμη παρουσιάζεται ως ένα κομμάτι χρυσού, το οποίο είναι απαραίτητο να συγκριθεί μέσω της λυδίας λίθου και με άλλα κομμάτια, για να αποδειχθεί ότι είναι καθαρό. Η μεταφορική ταύτιση της σωστής γνώμης με τον ατόφιο χρυσό αποτελεί, πιθανόν, υπαινιγμό του συμβούλου ότι η άποψή του είναι τόσο ορθή, ώστε, αν ακολουθηθεί, είναι δυνατόν να διαφυλαχθεί το βασιλικό χρυσάφι⁵⁵. Έτσι, ο Αρτάβανος δηλώνει ότι έχει αντίθετη άποψη για την εισβολή στην Ελλάδα και για το σχέδιό του να ενώσει τον Ελλήσποντο. Προειδοποιεί, μάλιστα, έμμεσα τον Ξέρξη ότι με τις σωστές συμβουλές μπορεί να διατηρηθεί ο βασιλικός πλούτος, που είναι μία από τις επιδιώξεις-υποχρεώσεις του Ξέρξη ως *ἀγαθοῦ*.

Το πρώτο του εγχείρημα (7.10 α2-α3: *ἐγὼ δὲ καὶ πατρί...ἀπῆλθε...λέγονται εἶναι*) είναι ένα αναλογικό ιστορικό παράδειγμα⁵⁶, στηριζόμενο στον ρητορικό τόπο του *μᾶλλον ἢ ἦττον*. Του υπενθυμίζει ότι ο πατέρας του αναγκάστηκε να υποχωρήσει σε ένα νομαδικό λαό, επειδή έχασε πολλούς *ἀγαθοὺς* στη μάχη. Ο σύμβουλος θεωρεί ότι, επειδή ο Ξέρξης δε διδάχθηκε από το παρελθόν, τολμάει να εκστρατεύσει εναντίον ενός ανώτερου πολεμικά λαού από τους Σκύθες. Η πολεμική ανωτερότητα των Ελλήνων έγκειται στο ότι είναι *ἄριστοι κατὰ τε θάλασσαν καὶ κατὰ γῆν* (7.10 α3: *ἐπ' ἄνδρας στρατεύεσθαι πολλὸν ἔτι ἀμείνονας ἢ Σκύθας...λέγονται εἶναι*). Ο Αρτάβανος, όπως δεν υποτίμησε τους Σκύθες, δεν υποτιμάει

⁵³ Shapiro (2000), σ.101.

⁵⁴ Bischoff (1932), σσ.55-56.

⁵⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.140.

⁵⁶ Όπως υποστηρίζει ο Bratt (1985), σσ.90-91, η έμμεση προσέγγιση ενός θέματος είναι συχνό φαινόμενο στους αποτρεπτικούς λόγους. Το αναλογικό ιστορικό παράδειγμα χρησιμοποιείται, πολλές φορές, προκειμένου να πειστεί ο μονάρχης.

ούτε τους Έλληνες ως αντιπάλους, επειδή δεν αμφιβάλλει για την *ἀνδρείαν* τους. Ο θεός του Ξέρξη δίνει πρακτικές συμβουλές στρατηγικού χαρακτήρα, χρησιμοποιώντας την εμπειρία, που είχε με τον Δαρείο εναντίον των Σκυθών, ως σύμβουλος. Παράλληλα, αναδεικνύει, κάνοντας μία αναγωγή στο παρελθόν, την αδυναμία της πολιτικής των περσών βασιλιάδων, που υπαγορεύεται από τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν, όπως αναλύθηκε από τον Ξέρξη στην αρχή του λόγου του (7.8 α1: *ὥς γὰρ ἐγὼ πυνθάνομαι...δύναμιν Πέρσῃσι*). Πρόκειται για την απώλεια ανθρώπινων ζωών ως θυσία στον βωμό του περσικού επεκτατισμού. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αξίες, όπου η *ἀνδρεία* έχει σημασία στη μάχη και όχι η διατήρηση της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ο Αρτάβανος με μία προεξαγγελτική ρήση, για να κερδίσει την *πρόσεξιν*, δηλώνει ότι είναι *δίκαιον* να εξηγήσει το *δεινόν* που ταυτίζεται με το επικίνδυνο (7.10 α3: *τὸ δὲ αὐτοῖσι ἔνεστι δεινόν, ἐμὲ δίκαιόν ἐστι φράζειν*). Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρεί να δείξει ότι ως σύμβουλος δικαιολογημένα οφείλει να τον προειδοποιήσει για τους πιθανούς κινδύνους. Μετά από την επανάληψη της θέσης του Ξέρξη (7.10 β1: *ζεύξας φῆς τὸν Ἑλλήσποντον...τὴν Ἑλλάδα*) χρησιμοποιεί δύο επιχειρήματα που είναι αναλογικά ιστορικά παραδείγματα βασιζόμενα στον ρητορικό τόπο του *οὐ συμφέροντος*, μέσω των οποίων εξηγεί τα μειονεκτήματα της γέφυρας σε περίπτωση νίκης είτε στη στεριά είτε στη θάλασσα (7.10β1: *καὶ δὴ συνήνεικε ἥτοι... κατ' ἀμφοτέρα*) και επιχειρεί να προειδοποιήσει τον Ξέρξη για τον *ἐπικρεμάμενον κίνδυνον*. Ειδικότερα, στο δεύτερο επιχείρημα (7.10β1: *οἱ γὰρ ἄνδρες λέγονται...διέφθειραν*) ο Αρτάβανος αναφέρεται στους κινδύνους της στεριάς. Κατά την κρίση του, όπως οι Αθηναῖοι νίκησαν τον Δάτη και τον Αρταφέρνη, είναι το ίδιο πιθανό να νικήσουν και σε αυτήν την περίπτωση, επειδή οι Αθηναῖοι είναι *ἄλκιμοι*, δηλαδή γενναῖοι⁵⁷. Αναφέρεται για μία ακόμα φορά στην ηθική αξία της *ἀνδρείας* που χαρακτηρίζει τους Αθηναίους. Έτσι, επισημαίνει τον κίνδυνο της ήττας σε χερσαία μάχη από ένα αντίπαλο φημισμένο για την πολεμική *ἀρετὴν*. Στο τρίτο παρόμοιο από ρητορική άποψη επιχείρημα (7.10β2: *ἀλλ' ἦν τῇσι νηυσὶ ἐμβάλωσι...τὰ Περσέων πρήγματα*) αναφέρεται στους κινδύνους που προκύπτουν από τη θάλασσα. Τονίζει ότι, όπως επιχείρησαν οι Σκύθες να διαλύσουν τις γέφυρες του Ελλησπόντου κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Δαρείου, υπάρχει ο ίδιος κίνδυνος σε περίπτωση ήττας του περσικού ναυτικού σε ναυμαχία.

Ο σύμβουλος αναφέρεται στις πολεμικές επιχειρήσεις του παρελθόντος ως ένα μάθημα για λάθη, που πρέπει στο μέλλον να αποφεύγονται, σε αντίθεση με τον Ξέρξη, που βλέπει την μάχη του Μαραθώνα ως αφορμή για εκδίκηση, και με τον Μαρδόνιο, που χρησιμοποιεί την εκστρατεία στην Μακεδονία για καλύτερη υποστήριξη των απόψεών του. Τονίζει, μάλιστα, ότι οι προειδοποιήσεις του δεν αποτελούν επίδειξη προσωπικής ανεδαφικής σοφίας που δεν

⁵⁷ LSJ⁹ s.v. ἄλκιμος,ον.

επαληθεύεται, αλλά ότι βασίζονται σε πάθη, δηλαδή σε απειλητικές καταστάσεις που μπόρεσαν να αποφευχθούν⁵⁸. Κλείνει το συγκεκριμένο τμήμα της επιχειρηματολογίας χαρακτηρίζοντας ως δεινόν αυτό που συνέβη στον Δαρείο, αλλά του τονίζει ότι η εξουσία και η τύχη ενός βασιλιά εξαρτάται από τον ίδιο (7.10 γ2: *καίτοι καὶ λόγῳ ἀκούσαι δεινόν, ... πρήγματα γεγενῆσθαι*). Με την επανάληψη αυτής της λέξης επιχειρεί να προκαλέσει φόβο στον μονάρχη για τις πιθανές αρνητικές συνέπειες μίας τέτοιας εκστρατείας, οδηγώντας στην αναίρεση της θέσης του Ξέρξη, όπως την εξέφρασε στον προηγούμενο λόγο του.

Έπειτα, ο Αρτάβανος παύει να εκφράζεται με αποτρεπτικό τόνο. Εκφράζεται προτρεπτικά, όπως φαίνεται από τη χρήση των προστακτικών, επιχειρώντας να πείσει τον μονάρχη υπέρ της δικής του θέσης (7.10δ1: *σὺ ὦν μὴ βούλευ...ἐμοὶ πείθευ...διάλυσον...εἶναι ἄριστα*). Πιο συγκεκριμένα, επαναλαμβάνοντας για λόγους έμφασης τη θέση του λόγου (π.β. 7.10α1), θεωρεί ότι ο Ξέρξης πρέπει να τον ακούσει και να μην αποφασίσει αμέσως, επειδή δεν υπάρχει κανένας λόγος να βιαστεί. Κατά τη γνώμη του συμβούλου, είναι καλύτερο να ανακοινώσει ο Ξέρξης την απόφασή του, αφού το σκεφθεί καλά μόνος του. Αφού προχώρησε σε αυτήν την εμφοτική επανάληψη, προβάλλει και ένα τέταρτο επιχείρημα, το οποίο είναι μία πίστις κατὰ τὸ εἶκός, στηριζόμενη στον ρητορικό τόπο του συμφέροντος (7.10 δ2: *τὸ γὰρ εὖ βουλευέσθαι κέρδος...κακῶς βεβούλευται*). Ειδικότερα, ο Αρτάβανος ξεκινάει αυτό το επιχείρημα με μία γνώμην. Το εὖ βουλευέσθαι, κατά την γνώμη του συμβούλου, είναι κέρδος (7.10 δ2: *τὸ γὰρ εὖ βουλευέσθαι κέρδος μέγιστον εὐρίσκω ἐόν*). Το εὖ βουλευέσθαι, το οποίο είναι το να υπολογίζει κάποιος σωστά, αντιστοιχεί στην ορθή κρίση και την περίσκεψη. Όμως, θεωρεί ότι αυτό δεν αποτελεί εγγύηση για την επιτυχή έκβαση μίας επιχείρησης. Η τύχη μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή ακόμα και τα σχέδια, στα οποία έχουν υπολογιστεί όλες οι παράμετροι (7.10 δ2: *εἰ γὰρ καὶ ἐναντιωθῆναι τι θέλει, βεβούλευται οὐδὲν ἥσσον εὖ, ἔσσωται δὲ ὑπὸ τῆς τύχης τὸ βούλευμα*). Αντίθετα, αν κάτι πετύχει, το οποίο έχει σχεδιαστεί χωρίς να υπολογιστούν όλες οι λεπτομέρειες, προκύπτει ως εὕρημα της τύχης (7.10 δ2: *ὁ δὲ βουλευσάμενος αἰσχυρῶς, εἴ οἱ ἡ τύχη ἐπίσποιτο, εὕρημα εὕρηκε*). Η προσεκτική σκέψη έχει αυτονόητη αξία ανεξάρτητα από την επιτυχία, καθώς το εὖ βουλευέσθαι παρουσιάζεται από τον σύμβουλο ως μία ηθική πράξη, στην οποία ο καθένας οφείλει να προχωράει⁵⁹. Έτσι, από τα λεγόμενα του συμβούλου αναδεικνύεται η σημασία του ρόλου της σκέψης στη λήψη μίας απόφασης χωρίς να αναιρείται αυτή η σημασία από τον αστάθμητο παράγοντα της τύχης, εξαιτίας της οποίας μπορεί να έχει θετική κατάληξη κάποια κακοσχεδιασμένη απόφαση.

⁵⁸ Bischoff (1932), σσ.56-57.

⁵⁹ Bischoff (1932), σ.57.

Το *εὖ βουλευέσθαι*⁶⁰, με το οποίο δηλώνεται η περίσκεψη, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το *βουλευσάμενος αἰσχροῦς*, με το οποίο δηλώνεται η απερισκεψία. Το *εὖ βουλευέσθαι*, το οποίο πρεσβεύει ο Αρτάβανος, αντιτίθεται στο «να δοκιμάζει κάποιος τα πάντα» του Μαρδόνιου⁶¹ (7.9γ: *ἔστω δ' ὧν μηδὲν ἀπείρητον*), το οποίο ταυτίζεται με την απερισκεψία. Παρατηρείται η χρήση των επιρρημάτων *εὖ* και *αἰσχροῦς*, τα οποία προέρχονται από τα επίθετα *ἀγαθός* και *αἰσχρός*. Ο θεός του Ξέρξη ταυτίζει με το *αἰσχροῦς βουλευέσθαι* την ανάληψη δράσης χωρίς σκέψη. Το επίρρημα *αἰσχροῦς* προσδίδει στην λήψη των αποφάσεων τη συνθήκη της ἔλλειψης σύνεσης. Αντίθετα, με το *εὖ* δηλώνεται το να κρίνει κάποιος σωστά μετά από πολύ σκέψη και σύνεση. Από τη σημασία των επιρρημάτων φαίνεται ότι ο Αρτάβανος θεωρεί αυτόν που σκέφτεται με πολύ προσοχή *ἀγαθόν*, ενώ αυτόν που δε σκέφτεται *αἰσχρόν*. Ο Αρτάβανος θεωρεί ότι η συνετή σκέψη αξίζει πάρα πολύ. Η καλή συμβουλή συνεχίζει να είναι καλή, ακόμα και αν δεν έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα, ενώ η κακή συμβουλή παραμένει κακή, ακόμα και αν οδηγήσει σε μία επιτυχία, που θα είναι αποτέλεσμα τύχης⁶². Αυτό έρχεται σε αντίθεση με το παραδοσιακό σύστημα αξιών, όπου δίνεται μεγάλη σημασία στο αποτέλεσμα και όχι στις προθέσεις του ατόμου. Ο παραδοσιακός *ἀγαθός* οφείλει να δράσει άμεσα, προκειμένου να υπερασπιστεί την *τιμήν* του. Θεωρείται *αἰσχρός* και υφίσταται *ἐλεγχείην*, αν αποτύχει να υπερασπιστεί τα συμφέροντά του σε καιρό ειρήνης και πολέμου⁶³.

Αφού ο Αρτάβανος αναφέρθηκε στο *εὖ βουλευέσθαι*, προχωράει και σε ένα πέμπτο επιχείρημα, που είναι και αυτό *πίστις κατὰ τὸ εἰκὸς* βασιζόμενη στον ρητορικό τόπο του *ἐπικρεμαμένου κινδύνου*. Αυτό το επιχείρημα ξεκινάει με μία *γνώμην* και τελειώνει με μία *γνώμην*. Σύμφωνα με τον Αρτάβανο, ο θεός κόβει ό,τι *υπερέχει* (7.10 ε: *ὁρᾶς τὰ ὑπερέχοντα ζῶα...φιλέει γὰρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολούειν*). Προκειμένου να ενισχύσει αυτό το επιχείρημα που προέρχεται από τον χώρο της πιθανότητας, χρησιμοποιεί και μία *παραβολή* (7.10ε: *οὕτω δὲ καὶ στρατὸς πολλὸς....ἀναξίως ἑωυτῶν*). Όπως το θείο κατακεραυνώνει τα μεγάλα ζῶα ή τα ψηλά δέντρα, έτσι και οι μεγάλοι στρατοί χάνουν την μάχη από μικρούς στρατούς, επειδή ο θεός από *φθόνον* προκαλεί πανικό με συνέπεια την ήττα του συγκεκριμένου στρατεύματος από ένα αριθμητικά κατώτερο. Η τάση του θεϊκού στοιχείου είναι κρατάει το *φρονέειν μέγα* για τον εαυτό του. Η υπερηφάνεια δεν αποτελεί μόνιμο στοιχείο της θνητής φύσης των ανθρώπων. Έτσι, εξηγεί με έμμεσο τρόπο τις αποτυχίες του Δαρείου στην Σκυθία και στον Μαραθώνα. Αλλά, ασκεί και έμμεση κριτική στον Ξέρξη, στηλιτεύοντας την υπερβολική φιλοδοξία του τα σύνορα της Περσίας να είναι ουρανός (7.8γ

⁶⁰ Για την επιβίωση του όρου *εὐβουλία* στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία βλ. σσ.37-38.

⁶¹ Περυσινάκης (1998²), σσ.140-141.

⁶² Pietsch (2001), σσ.215-216.

⁶³ Adkins (1960), σ.33.

2: τὴν Περσίδα ἀποδέξομεν τῷ Διὸς αἰθέρι ὁμouρέουσιν). Έτσι, τον προειδοποιεί έμμεσα για την ὕβριν, στην οποία υπέπεσε, υπονοώντας ότι το θείο θα σταθεί εμπόδιο στα μεγαλεπήβολα σχέδιά του. Του επισημαίνει τη θεϊκή τιμωρία, συνιστώντας του αυτοσυγκράτηση, διότι ο πέρσης μονάρχης, παρασυρμένος από τα άγαθα και την επιτυχία του διαπράττει ατάσθαλες πράξεις.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η μοίρα του ανθρώπου δεν καθοδηγείται από τον θεϊκό παράγοντα. Ο άνθρωπος έχει *αἴρεσιν*, δηλαδή ελεύθερη βούληση. Οι ενέργειές του, οι οποίες διέπονται από την ελεύθερη βούληση, μπορεί να υπαγορεύονται είτε από την λογική είτε από τα πάθη του⁶⁴. Ο μέγας ὄλβος δεν ταυτίζεται με την απόλυτη καταστροφή. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνον εξαιτίας της ὕβρεως⁶⁵. Ο άνθρωπος διαπράττει ὕβριν, επειδή την προκάλεσε ο ίδιος με την συμπεριφορά του. Η ὕβρις εντάσσεται πλήρως στο σχήμα: *κόρος-ἄτη-ὕβρις-ἄτη*. Αρχικά, ο άνθρωπος εξαιτίας της επιτυχίας και του υλικού πλούτου, που απολαμβάνει, είναι σε φάση *εὐτυχίης* (*κόρος*). Κάποια στιγμή, επειδή ο άνθρωπος είναι αδικαιολόγητα ανικανοποίητος για τον πλούτο ή για τα επιτεύγματα του, αρχίζει να ζητάει περισσότερα (*ἄτη*= τύφλωση του νου). Παρασυρμένος από την επιθυμία του για περισσότερα, διαπράττει ένα σοβαρό λάθος (*ὕβριν*). Αυτό το σοβαρό λάθος έχει ως συνέπεια την απόλυτη καταστροφή (*ἄτη*=καταστροφή). Ο Ηρόδοτος εξηγεί, παράλληλα, την καταστροφή εξαιτίας της ὕβρεως και ως εκδήλωση του θεϊκού *φθόνου* εξαιτίας της υβριστικής συμπεριφοράς του ατόμου. Ο θεϊκός *φθόνος* παρουσιάζεται από τον ιστορικό ως ένας μηχανισμός που οριοθετεί την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου⁶⁶. Οι θεοί εμφανίζονται να *φθονοῦν* τους θνητούς, μόνον όταν οι θνητοί με την δραστηριότητά τους επιχειρούν να τους μιμηθούν⁶⁷. Οι καταστροφικές συνέπειες της ὕβρεως θα μπορούσαν να ερμηνευθούν στην *Ιστορίην* του Ηροδότου και ως ανθρώπινο σφάλμα και ως θεϊκή τιμωρία. Επομένως, προκύπτει η ηροδότεια διπλή αιτιολογία, με την οποία τα γεγονότα ερμηνεύονται, αφενός, ως απόρροια φυσικών αιτίων, όπως ο επεκτατισμός, και, αφετέρου, ως θεϊκή παρέμβαση στα ανθρώπινα πράγματα. Ο φόβος για τον *φθόνον* του θεϊκού στοιχείου εξαιτίας της υπερβολικής ανθρώπινης επιτυχίας αποτελεί στοιχείο πολιτισμού ενοχής, επειδή ο άνθρωπος νιώθει ένοχος που είναι ευτυχισμένος⁶⁸.

Αφού ο σύμβουλος ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του, κλείνει τον λόγο του με έναν επίλογο (7.10 ζ: *ἐπειχθῆναι μὲν νυν πάν...ἐξεύροι τις ἄν*). Ο Αρτάβανος επανέρχεται στο θέμα της βιασύνης και της υπομονής ως προς τις ανθρώπινες ενέργειες. Υποστηρίζει ότι το *ἐπειχθῆναι*, δηλαδή η βιασύνη, οδηγεί σε *σφάλματα*, τα οποία αντιστοιχούν στην ὕβριν. Με τη σειρά τους, τα σφάλματα έχουν ως συνέπεια *ζημίας*, οι οποίες ταυτίζονται με την *ἄτην*,

⁶⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.156.

⁶⁵ Περυσινάκης (1998²), σσ.164-165.

⁶⁶ Περυσινάκης (1998²), σ.157.

⁶⁷ Walkot (1978), σ.31.

⁶⁸ Dodds (1978²), σσ.42-43.

δηλαδή την ολοκληρωτική καταστροφή. Αν, όμως, κάποιος ενεργεί μετά από περίσκεψη, μπορεί να διατηρήσει τα αγαθά του. Αυτό σημαίνει ότι δε θα βρεθεί σε κατάσταση άτης, δηλαδή τύφλωσης του νου, η οποία είναι το πρώτο βήμα για την ηθική πτώση του ατόμου και για την καταστροφή του⁶⁹. Έτσι, προσπαθεί να κάνει πιο δραματικές τις αρνητικές συνέπειες που έχει η έλλειψη σύνεσης στη λήψη των αποφάσεων.

Ο σύμβουλος δεν απευθύνεται άμεσα, μόνο, στον Ξέρξη, αλλά και στον Μαρδόνιο (7.10 η1-2: *σὺ δὲ...έτέρου κακὸς εἶναι*). Στην πρόθεσιν ζητάει από τον Ξέρξη να σταματήσει να δίνει ανεδαφικές πληροφορίες για τους Έλληνες, επειδή δεν αξίζει να ακούγονται τέτοια λόγια για τους Έλληνες (7.10η: *σὺ δὲ ᾧ παῖ...φλαύρως ἀκούειν*). Προφανώς, ο Αρτάβανος αναφέρεται στις πληροφορίες, που έδωσε ο Μαρδόνιος στον λόγο του (7.9 β1-2: *καίτοι [γε] ἐώθασιν...ταύτη πειρᾶν*). Προκειμένου να αποτρέψει τον Μαρδόνιο από αυτήν την συμπεριφορά, χρησιμοποιεί δύο επιχειρήματα μέσω των οποίων τον κατακρίνει για τη μέχρι τώρα στάση του. Προχωρώντας σε ένα πρώτο επιχείρημα εναντίον του ἡθους του αντιπάλου, κατηγορεί τον γιο του Γωβρύα ότι με τα λόγια του ξεσηκώνει τον βασιλιά να εκστρατεύσει εναντίον των Ελλήνων (7.10η1: *Ἑλλήνας διαβάλλων ἐπαίρεις αὐτὸν βασιλέα στρατεύεσθαι*). Έπειτα, αναφέρει και ένα δεύτερο επιχείρημα που λειτουργεί ως πίστις κατὰ τὸ εἶκος, στηριζόμενη στον ρητορικό τόπο του οὐδὲν δίκαιον. Με αυτή τη γνώμην θεωρεί τη συκοφαντία δεινὴν, επειδή και ο συκοφάντης και αυτός, που τον πιστεύει, διαπράττει ἀδικίαν. Ο πρώτος αδικεί κατηγορώντας κάποιον που απουσιάζει και ο δεύτερος, αποδεχόμενος άκριτα τις ψευδείς πληροφορίες. Αντίθετα, αυτός που συκοφαντείται, αδικείται κατάφωρα, επειδή του καταλογίζονται άδικες κατηγορίες (7.10 η2: *διαβολὴ γὰρ ἐστὶ δεινότατον... κακὸς εἶναι*). Παρατηρείται μία μεταβολή από τις παραδοσιακές αξίες. Αυτός, που υφίστατο την ἀδικίαν, θεωρούνταν αἰσχρὸς, έχοντας την ευθύνη που άφησε τους άλλους να τον αδικήσουν. Όμως, στην περίπτωση αυτή οι συκοφάντες θεωρούνται ἄδικοι, ενώ ο συκοφαντημένος δεν ευθύνεται, που διαμορφώθηκε λανθασμένη εντύπωση. Ο Αρτάβανος υπονοεί ότι κάποιος, για να είναι δίκαιος, δεν πρέπει να συκοφαντεί.

Ο σύμβουλος φαίνεται ότι έχει μία νοοτροπία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις ανταγωνιστικές αξίες της περσικής κοινωνίας. Αφού ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του, εγκαταλείπει τον επιθετικό τόνο. Προχωράει στον επίλογο (7.10 θ1-3: *ἄλλ'εἰ...στρατεύεσθαι βασιλέα*), υιοθετώντας προτρεπτικό τόνο, προκειμένου να μη γίνει περισσότερο δυσάρεστος. Οι προτάσεις του έχουν ως αποδέκτες και τον Ξέρξη και τον Μαρδόνιο. Απευθυνόμενος στον μονάρχη, του προτείνει, αν κριθεί αναγκαίο να γίνει εκστρατεία, να μη φύγει και να ηγηθεί ο Μαρδόνιος του εκστρατευτικού σώματος. Απευθυνόμενος άμεσα στον Μαρδόνιο και έμμεσα στον μονάρχη, τονίζει ότι, αν επιτύχει ο Μαρδόνιος το προσδοκώμενο αποτέλεσμα,

⁶⁹ Περυσινάκης (1998²), σ.141.

προσφέρεται αυτός και τα παιδιά του να πεθάνουν και ότι, αν δεν το πετύχει, οφείλει ο Μαρδόνιος και τα παιδιά του να σκοτωθούν. Παρά τη διαλλακτικότητα που επιδεικνύει με τις προτάσεις του θεωρεί την ήττα των Περσών με αρχηγό τον Μαρδόνιο βέβαιη, επισημαίνοντας, παράλληλα, την πολεμική *ἀρετήν* των αντιπάλων (7.10θ3: *εἰ δὲ ταῦτα μὲν ὑποδύνειν... γνόντα ἐπ'οῖους ἄνδρας ἀναγινώσκεις στρατεύεσθαι βασιλέα*).

Ο Ξέρξης, εξοργισμένος, απειλεί τον σύμβουλό του, επαναλαμβάνοντας παρόμοια επιχειρήματα με τον αρχικό του λόγο (7.11.1-4). Ο θυμός του οφείλεται στο γεγονός ότι ο θεῖος του ἔδειξε ασέβεια και τον αμφισβήτησε ανοιχτά⁷⁰. Ο Ξέρξης, κυριευμένος από την τύφλωση του νου, του προσάπτει το στίγμα της *ἀτιμίας*. Κατά την κρίση του Πέρση μονάρχη, ο σύμβουλός του συμπεριφέρεται ως *κακός*, δηλαδή ως κάποιος από κατώτερη κοινωνική τάξη, και ως *ἄθυμος*, δηλαδή ως κάποιος που δεν έχει θάρρος⁷¹. Η *ἐλεγχείη*, την οποία υφίσταται ο Αρτάβανος, πηγάζει από την αταίριαστη συμπεριφορά του σε σχέση με την κοινωνική του θέση. Ο Ξέρξης θεωρεί ότι ο Αρτάβανος, ως αριστοκράτης και ως σύμβουλος του, θα ἔπρεπε να συναινέσει στην ἀποψή του, επειδή αυτή είναι σύμφωνη με τον *νόμον* του *μὴ ἀτρεμίζειν*.

Ο Πέρσης μονάρχης, προκειμένου να δείξει στον Αρτάβανο ότι υπέπεσε σε δυσμένεια, τον απειλεί λέγοντάς του ότι θα τον αφήσει στην Περσία μαζί με τις γυναίκες (7.11.1: *μήτε στρατεύεσθαι ἔμοιγε ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα αὐτοῦ τε μένειν ἅμα τῇσι γυναιξί*). Ο Ξέρξης του λέει ανοιχτά ότι έχει συμπεριφορά γυναίκας. Αυτό δεν θα ταίριαζε σε έναν *ἀγαθόν*, δηλαδή σε κάποιον σύμβουλο με αριστοκρατική καταγωγή και κατοχή πλούτου. Κατά συνέπεια, η *ἀτιμία* σχετίζεται με τη στέρηση της υπόληψης και όλων των άλλων παρελκόμενων αγαθών, τα οποία πηγάζουν από αυτήν, όπως τα προνόμια και τα πιθανά λάφυρα από την εκστρατεία. Παρόλο που τον απείλησε ο Ξέρξης με ἀτίμωση, υιοθέτησε προσωρινά την ἀποψή του (7.12-13). Ωστόσο, η προετοιμασία της εκστρατείας ξεκίνησε εξαιτίας ενός οράματος, το οποίο είδε και ο Αρτάβανος (7.14-18).

Συμπερασματικά, το θέμα και αυτής της αντιπαράθεσης είναι ένας *νόμος*, τον οποίο ο Ξέρξης, σε αντίθεση με τον Αρτάβανο, υπερασπίζεται. Ο Ξέρξης και ο Μαρδόνιος ως υπέρμαχοι του *νόμου* του *μὴ ἀτρεμίζειν* αντιπαρατίθενται με τον Αρτάβανου που είναι υπέρ μίας μετριοπαθούς άσκησης της εξωτερικής πολιτικής. Η επιχειρηματολογία τους αποτελεί αντανάκλαση της νοοτροπίας τους. Και ο Μαρδόνιος και ο Ξέρξης στα *προοίμια* των λόγων τους αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στους Πέρσες προκατόχους του θρόνου. Ο Ξέρξης τονίζει στο *προοίμιον* την υποχρέωσή του να φανεί αντάξιος των προγόνων του και να τιμωρήσει τους Έλληνες για τις συμφορές που προκάλεσαν (7.8 α1-2: *Ἄνδρες Πέρσαι, οὐτ' αὐτὸς...τίσιν*

⁷⁰ Bratt (1985), σσ.10-11.

⁷¹ LSJ s.v. *ἄθυμος,ον*

γενομένην). Απόρροια αυτού του νόμου που περιγράφει είναι η θέση του να ενώσει τον Ελλήσποντο και να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας (7.8β1: μέλλω ζεύξας...ἄδικα ποιεῦντες). Υπακούοντας δουλικά στον νόμον και στον Ξέρξη, ο Μαρδόνιος στο δικό του προοίμιον-πρόθεσιν αναφέρεται έμμεσα μέσω της ανάγκης τιμωρίας των Ελλήνων για τα κακά που προκάλεσαν στους Πέρσες και, κατ' επέκτασιν, στους μονάρχες της τότε εποχής (7.9.1: Ὡ Δέσποτα, οὐ μόνον εἶς...έοντας ἀναξίους). Ο Αρτάβανος δεν κάνει καθόλου λόγο για τον συγκεκριμένο νόμον και για την αναγκαιότητα τιμωρίας των Ελλήνων. Απλά δηλώνει ότι πρόκειται να υποστηρίξει μία αντίθετη άποψη (7.10 α1: Ὡ βασιλεῦ...τὸν ἄμεινω).

Τα επιχειρήματα του Ξέρξη και του Μαρδόνιου είναι αντικρουόμενα με αυτά του Αρτάβανου. Ο Αρτάβανος με την αναφορά του στην αποτυχία του Δαρείου, ο οποίος έχασε πολλούς άνδρες στη σκυθική εκστρατεία (7.10 α2-3: ἐγὼ δὲ καὶ...γῆν λέγονται εἶναι) αντικρούει τους ισχυρισμούς του Ξέρξη στο προοίμιον του (7.8 α1-2) για τα οφέλη της επεκτατικής πολιτικής των προκατόχων του. Αναφερόμενος στη νίκη των Αθηναίων εναντίον του Δάτι και του Αρταφέρνη (7.10.β1: οἱ γὰρ ἄνδρες...διέφθειραν) αντικρούει το επιχείρημα του Μαρδόνιου με το οποίο τονίζει ότι δεν πρέπει οι Πέρσες να φοβούνται τους Έλληνες λόγω της υπεροχής των πρώτων σε υλικό επίπεδο (7.9.2 α1: τι δείσαντες;...καλέονται). Ο θεός του Ξέρξη με το επιχείρημά του για τα οφέλη που προκύπτουν από το εὔ βουλευέσθαι (7.10 δ2: τὸ γὰρ εὖ... κακῶς βεβούλευται) αντικρούει την καταληκτική προτροπή του Μαρδόνιου προς τον Ξέρξη να δοκιμάζει τα πάντα, επειδή υπάρχει όφελος (7.9 γ: ἔστω δ' ὧν...φιλέει γίνεσθαι). Έπειτα, με τη νίκη του για τον θεϊκό φθόνον (7.10 ε: ὁρᾶς τὰ ὑπερέχοντα...έωντόν) επιχειρεί να περιορίσει την υπέρμετρη φιλοδοξία του πέρση βασιλιά (7.8γ1-2: εἰ τούτους τε καὶ τοὺς...διεξελθὼν τῆς Εὐρώπης) και τον ισχυρισμό του Μαρδόνιου για την παντοδυναμία των Περσών (7.9γ: σοὶ δὲ δὴ μέλλει τις...τὰ Ελλήνων πρήγματα).

Ο πέρσης βασιλιάς ανακοινώνει την απόφασή του να ξεκινήσει την εκστρατεία, έχοντας τρεις επιδιώξεις. Επιδιώκει να φανεί ανώτερος από τους προγόνους του, να πετύχει την εδαφική επέκταση της Περσίας και να κερδίσει δόξα για τον εαυτό του εξαιτίας ενός τέτοιου κατορθώματος⁷². Αποκλείεται να μην αισθάνεται ανασφάλεια. Όμως, δεν αφήνει να βγει στην επιφάνεια το συναίσθημα αυτό. Προτιμάει να αγνοήσει τους πραγματικούς κινδύνους αυτής της εκστρατείας⁷³. Επειδή ο Ξέρξης κατευθύνεται τις περισσότερες φορές από τα πάθη του, οι συναισθηματικές αντιδράσεις του είναι απόρροια της ευχαρίστησης ή της οργής εξαιτίας κάποιας κατάστασης⁷⁴. Ο πέρσης μονάρχης αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην απόρριψη της εκστρατείας και στην πραγματοποίησή της⁷⁵. Στην αμφιταλάντευση του βασιλιά σημαντικό

⁷² Bratt (1985), σ.18.

⁷³ Marg (1965), σ. 299.

⁷⁴ Immerwahr (1966), σ.177.

⁷⁵ Bratt (1985), σ.14.

ρόλο παίζει ο Αρτάβανος, που δρα ως ένας αποτρεπτικός σύμβουλος. Μιλάει, έχοντας συνείδηση ότι μπορεί να προκαλέσει την οργή του βασιλιά. Δεν επιχειρεί ποτέ να τον εξαπατήσει, αποβλέποντας σε προσωπικά οφέλη. Μάλιστα, προσπαθεί να προστατέψει τον βασιλιά από τις παραπλανητικές προτάσεις του Μαρδόνιου ⁷⁶.

Ο μονάρχης, παρά τη διαφαινόμενη αστάθεια στη λήψη των αποφάσεων, έχει υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του ⁷⁷, ώστε να πραγματοποιήσει τους στόχους που έθεσε. Ο άνθρωπος, που έχει υψηλή κοινωνική θέση, δείχνει, συχνά, αλαζονική συμπεριφορά. Η πορεία της ζωής των ηγετικών φυσιογνωμιών στην ηροδότεια αφήγηση παρουσιάζεται να υπάγεται σε μία νομοτέλεια, η οποία εξηγείται σε αδρές γραμμές από το σχήμα: *κόρος-ἄτη-ὑβρις-ἄτη*. Ο Ξέρξης δεν ξεφεύγει από αυτήν τη νομοτέλεια.

Ο Ξέρξης ως μονάρχης οφείλει να έχει αυτοσυγκράτηση ⁷⁸. Αυτό, όμως, δε συμβαίνει. Μετά από την επιτυχία του στην Αίγυπτο βρίσκεται σε φάση *κόρου*. Παρασυρμένος από την επιθυμία του για περισσότερα, βρίσκεται σε φάση τύφλωσης του νου. Αυτό έχει ως συνέπεια να είναι επιρρεπής, πάντα με δική του ευθύνη, στη διάπραξη *ὑβρεως*, πράγμα το οποίο, όντως, συμβαίνει. Πράγματι, ο πέρσης μονάρχης διαπράττει τις πρώτες του *ὑβρεις*, οι οποίες είναι η επιθυμία του να κάνει τη θάλασσα στεριά με τη γέφυρα του Ελλησπόντου, η φιλοδοξία του να κυριεύσει όλους τους λαούς και η Περσία να μην συνορεύει με άλλη χώρα σύνορα, εκτός από τον ουρανό του Δία. Ο Μαρδόνιος λειτουργεί με τη συμπεριφορά του ως φερέφωνο της τύφλας εκμαυλίστρας, επειδή βρίσκεται σε αυτήν την κατάσταση, πριν ξεκινήσει η εκστρατεία του Ξέρξη στην Αίγυπτο. Ο πέρσης μονάρχης παρασύρεται. Παρά τις προσπάθειες του Αρτάβανου να τον αποτρέψει, εκείνος εμμένει στην απόφασή του. Με την ανάληψη της εκστρατείας στην Ελλάδα οδηγείται στην *ἄτην*, δηλαδή στην ολοκληρωτική καταστροφή. Πρέπει να επισημανθεί ότι η απόφασή του παρουσιάζεται από τον ιστορικό και ως αποτέλεσμα θεϊκής παρέμβασης ⁷⁹.

Κάτω από το πέπλο της ιστορικής αφήγησης των γεγονότων ο ιστορικός κάνει αναφορά σε ένα εσωτερικό πρόβλημα της Αθήνας. Ο Μαρδόνιος αποκαλεί τον Ξέρξη *ἄριστον*, επειδή λέει την *ἀληθείην* (7.9.1). Ο Ηρόδοτος φαίνεται ότι επιδοκιμάζει το να λέει κάποιος την ἀληθείην. Αυτό, ίσως, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι γι' αυτόν είναι *ἀγαθός*, όποιος εκφράζεται *ἀληθέστατα*. Αν έχουμε δίκιο, η ειλικρίνεια ταυτίζεται με την *ἀρετήν*. Επίσης, ο ιστορικός παρουσιάζει τον Αρτάβανο να ισχυρίζεται ότι ο συκοφάντης και αυτός που δέχεται άκριτα τις ψευδείς κατηγορίες *ἀδικοῦσι* (7.10η2). Αν συνδυαστεί με τον προηγούμενο ορισμό της *ἀρετῆς*, υπαινίσσεται, πιθανόν, ότι οι συκοφάντες δεν είναι *ἄριστοι*, επειδή δεν λένε την *ἀληθείην* και *ἀδικοῦσι*. Η απόδοση, όμως, του χαρακτηρισμού *ἄδικος* σε όσους πιστεύουν τις

⁷⁶ Bratt (1985), σσ.51, 58-59.

⁷⁷ Fisher (2005), σ.219.

⁷⁸ Adkins (1960), σ.178.

⁷⁹ Βλ. σσ.26-29.

συκοφαντίες αποτελεί, πιθανόν, υπαινιγμό για τον *ἄδικον* τρόπο, με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις, γενικά, στην αθηναϊκή πολιτική ζωή.

Ο Ηρόδοτος δεν ασκεί έμμεση κριτική μόνο για εσωτερικά προβλήματα, αλλά και στον τρόπο άσκησης αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής που συνοψίζεται με τη φράση *μηδὲν ἀπείρητον*. Ήταν γνωστό ότι οι Αθηναίοι ήταν *πολυπράγμονες*, επειδή εμπλέκονταν στις υποθέσεις των άλλων, και χαρακτηρίζονταν από *πλεονεξίαν* εξαιτίας της επιθυμίας τους για περισσότερα ἀγαθὰ⁸⁰. Η επεκτατική πολιτική του Πέρση βασιλιά, που υπαγορεύεται από τον νόμον του *μη ἀτρεμίζειν*, ισοδυναμεί με την αρνητική εξέλιξη της *πολυπραγμοσύνης* των Αθηναίων, δηλαδή την *πλεονεξίαν* της ηγεμονίας των Αθηναίων⁸¹. Αυτό τεκμηριώνεται, ίσως, από τρία στοιχεία⁸². Πρώτον, ο Ξέρξης δηλώνει ότι οι Πέρσες ποτέ δεν ησύχασαν, συνεχίζοντας το έργο των προγόνων τους (7.8 α1: *οὐδαμὰ κω ἡτρεμίσαμεν*). Κατά ανάλογο τρόπο, η αθηναϊκή πολιτική στο πλαίσιο της ηγεμονίας συνοψίζεται ως εξής: παρά τους κόπους και τους κινδύνους, δε χαίρονται οι Αθηναίοι αυτά που αποκτούν και ζητούν να αποκτήσουν περισσότερα, ενώ η *ἀπράγμων ἡσυχία* είναι για αυτούς η μεγαλύτερη *συμφορὴ* (Θουκ. 1.70.8). Δεύτερον, όπως η επεκτατική πολιτική του *μη ἀτρεμίζειν* αποτελεί συνέχεια της πολιτικής των προκατόχων του Ξέρξη (7.8 α1), έτσι και η ηγεμονία των Αθηναίων είναι κληρονομιά των προγόνων τους (Θουκ. 2.36.3). Μέσω της ταύτισης της πολιτικής του Ξέρξη και των Αθηναίων μπορεί να προειδοποιεί έμμεσα τους τελευταίους για την εξωτερική πολιτική που ακολουθούν. Ο Ξέρξης στο πλαίσιο της επεκτατικής πολιτικής του διαπράττει *ὑβριν*, η οποία θα τον οδηγήσει στη καταστροφή. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι Αθηναίοι, καθώς βρίσκονται σε φάση παντοδυναμίας, είναι επιρρεπείς να παρασυρθούν από την τύφλωση του νου και να διαπράξουν *ὑβρεις*, που θα τους οδηγήσουν στη πλήρη καταστροφή.

Ο Ηρόδοτος επεκτείνει, κατά πάσα πιθανότητα, το φάσμα της κριτικής του στα γεγονότα που αφορούν το ξέσπασμα του Αρχιδάμειου Πολέμου. Τάσσεται, πιθανόν, κατά των καταστροφικών για τις ελληνικές πόλεις πολεμικών συγκρούσεων⁸³, διότι αναφέρει ότι οι Έλληνες, επειδή μιλούν την ίδια γλώσσα, θα έπρεπε να κάνουν διαπραγματεύσεις και όχι να πολεμούν, όταν έχουν διαφορές (7.9β2). Θα μπορούσε να σχολιάζει, μάλιστα, και τη νοοτροπία των δύο πόλεων κρατών. Ο Πέρσης μονάρχης εμφανίζεται να υποστηρίζει ότι, αν προτιμήσει την *ἡσυχίαν*, οι Αθηναίοι θα επιτεθούν πρώτοι (7.11.2). Πρόκειται, ίσως, για ένα έμμεσο σχόλιο του ιστορικού για τις εχθρικές σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, πράγμα που διαφαινόταν από την εποχή των Πεισιστρατιδών (5.91.1). Η ιδεολογία του αγώνα για επιβίωση και για ολοκληρωτική επικράτηση του ενός, που θα είναι η μόνη κυρίαρχη δύναμη, διέπει τις δύο αντίπαλες πόλεις. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι οι Λακεδαιμόνιοι

⁸⁰ Raaflaub (1987), σ.227.

⁸¹ Περυσινάκης (1998²), σ.133.

⁸² Raaflaub (1987), σσ.227-228.

⁸³ Raaflaub (1987), σ.229.

ξεκίνησαν πρώτοι τις εχθροπραξίες εξαιτίας της αυξανόμενης δύναμης των Αθηναίων (Θουκ. 1.23.6).

Κατά συνέπεια, ο Ηρόδοτος φαίνεται ότι είναι υπέρμαχος της επικράτησης των ήσυχων αξιών στο εσωτερικό της πόλης της Αθήνας και στις σχέσεις της Αθήνας με τις άλλες πόλεις κράτη.

(ii) Η θεϊκή αιτιότητα: η συμβολή των ονείρων στη λήψη της απόφασης για την εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας

Τα όνειρα έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτήν την απόφαση του Ξέρξη. Όταν είχε εμφανιστεί το πρώτο όραμα στον ύπνο του, ο Ξέρξης αγνόησε τις επιταγές του ονείρου, σύμφωνα με το οποίο δεν έπρεπε να αλλάξει την αρχική απόφασή του, και δέχτηκε τη πρόταση του Αρτάβανου (7.12-13). Το δεύτερο όραμα, όμως, τον προειδοποιούσε ότι θα έπαυε να είναι μέγας και ότι θα γίνει γρήγορα ταπεινός, αν δεν ξεκινούσε την εκστρατεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλείψει την γνώμη του συμβούλου του. Μάλιστα, προέτρεψε τον σύμβουλό του να καθίσει στον θρόνο, προκειμένου να δει το ίδιο όνειρο (7.14-15).

Ο Αρτάβανος, αρχικά, αρνήθηκε, επειδή δεν θεωρούσε τον εαυτό του άξιον. Παράλληλα, του είχε πει να μη δώσει σημασία στο όνειρο (7.16α1: *Ἴσον ἐκεῖνο, ...παρ' ἐμοὶ κέκριται, φρονέειν τε εὖ καὶ τῷ λέγοντι χρηστὰ ἐθέλειν πείθεσθαι· τὰ σὲ καὶ ἀμφότερα περιήκοντα ἀνθρώπων κακῶν ὁμιλίας σφάλλουσι*). Ο σύμβουλος υπονόησε ότι το ίδιο σημαντικό με τα όνειρα είναι το *εὖ φρονέειν*, δηλαδή το να έχει κάποιος ορθή κρίση, και το *τῷ λέγοντι χρηστὰ πείθεσθαι*, δηλαδή η υπακοή στις φρόνιμες συμβουλές. Μάλιστα, του δήλωσε ανοιχτά ότι πρέπει να αποφεύγει τις συμβουλές των κακῶν. Φαίνεται ότι θεωρεί ἀγαθόν, όποιον σκέφτεται με ορθή κρίση και σύνεση, δίνοντας σωστές συμβουλές, ενώ κακόν, όποιον σκέφτεται και δρα με τον αντίθετο τρόπο, υπονοώντας ότι η ἀρετὴ ἐγκείται όχι μόνο στην ευγενική καταγωγή, αλλά και στη σύνεση. Έδωσε, επίσης, μία λογική εξήγηση για το όνειρο⁸⁴. Του εξήγησε ότι αυτά τα όνειρα πηγάζουν από το γεγονός ότι ασχολήθηκαν ολόκληρη την ημέρα με το θέμα της εκστρατείας (7.16 β2).

Όταν ο Αρτάβανος κάθισε στον θρόνο, είδε ένα όνειρο, το οποίο τον απειλούσε, επειδή εμπόδιζε τον Ξέρξη να πραγματοποιήσει την εκστρατεία (7.18). Ο Αρτάβανος συμφώνησε, τελικά, να πραγματοποιηθεί η εκστρατεία, ερμηνεύοντας το όνειρο ως θεϊκή προτροπή για την εκστρατεία και ως μήνυμα που προαναγγέλλει την καταστροφή των Ελλήνων. Επεσήμανε, μάλιστα, και δικαιολόγησε για μία ακόμα φορά τη δική του στάση (7.18.3: *ἐπιστάμενος ταῦτα γνώμην εἶχον ἀτρεμίζοντα μακάριστον εἶναι πρὸς πάντων*

⁸⁴ Evans (1961), σ.110, Μίσιου (1993), σ.41.

ἀνθρώπων). Θεώρησε ότι ο Ξέρξης, αν δεν φοβόταν το όνειρο και διάλεγε να μην εκστρατεύσει, θα ήταν μακαριστός, δηλαδή ο πιο ευτυχισμένος⁸⁵.

Τα δύο όνειρα του Ξέρξη λειτούργησαν παραπλανητικά, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Αγαμέμνονα με τον οὐλον Όνειρον, εξαιτίας του οποίου ο στρατηγός αποφάσισε να επιτεθεί εναντίον της Τροίας (Ψ. 2.1-47). Ο ίδιος ο Δίας έστειλε τον Όνειρον, για να τον εξαπατήσει, παροτρύνοντάς τον σε μία εσφαλμένη στρατηγική κίνηση, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η βουλή Διός. Ο οὐλος Όνειρος αποτέλεσε μέσο πραγματοποίησης της βουλῆς Διός⁸⁶, που ήταν η αποκατάσταση της τιμῆς του Αχιλλέα και οι όσο το δυνατόν περισσότερες απώλειες για τους Αχαιούς (Ψ. 2.3-6). Το όνειρο στην περίπτωση του Αγαμέμνονα λειτούργησε ως όργανο της ἄτης, δηλαδή της τύφλας εκμαυλίστρας. Εξαπατάει τον άνθρωπο σκόπιμα, προκειμένου να υποπέσει σε μία ακόμα ὕβριν, οδηγώντας γρηγορότερα στην καταστροφή⁸⁷. Το γεγονός ότι αυτό το όνειρο ήταν αναπόσπαστο μέρος ενός θεϊκού σχεδίου παραπλάνησης δεν αναιρεί την δυνατότητα που θα είχε ο Αγαμέμνονας να το αγνοήσει.

Σε αντίθεση με το όνειρο του Αγαμέμνονα η μεταφυσική προέλευση των ονείρων του Ξέρξη ήταν ασαφής⁸⁸. Το θεϊκό στοιχείο που εμφανίστηκε στον Ξέρξη αποτελεί, πιθανόν, κάποιο ανώτερο πνεύμα της περσικής θρησκείας⁸⁹. Θα μπορούσε να ήταν και η θεότητα του Άχουρα Μάζδα, όπως μαρτυρείται από περσικά επιγραφικά δεδομένα⁹⁰. Επιπλέον, ο παραπλανητικός χαρακτήρας των ονείρων του Ξέρξη είναι λιγότερο εμφανής σε σχέση με τον οὐλον Όνειρον του Αγαμέμνονα, στον οποίο υπάρχει η ψευδής υπόσχεση για την επιτυχή κατάληψη της Τροίας⁹¹. Ο Δίας επιδιώκει ξεκάθαρα με το θεόσταλτο όνειρο να παραπλανήσει τον Αγαμέμνονα που με την σειρά του παραπλανεί τον στρατό του. Αντίθετα, τα όνειρα στην περίπτωση του Ξέρξη τον προειδοποιούν να μη σταματήσει να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν. Από τα δύο οράματα του δεν μπορεί να συναχθεί ούτε σαφής υπόσχεση νίκης ούτε κάποια πρόβλεψη του αποτελέσματος της εκστρατείας. Υπάρχει μόνον η προτροπή να μη συμφωνήσει με τον Αρτάβανο και η επισήμανση του κινδύνου ατίμωσης που συνεπάγεται η συμφωνία με τις απόψεις του συμβούλου, επειδή θα ήταν δείγμα αδυναμίας για έναν νέο βασιλιά η γρήγορη μεταστροφή από τις προηγούμενες αποφάσεις του⁹². Το θεϊκό στοιχείο δεν έχει κανένα μερίδιο ευθύνης για την πορεία των γεγονότων, όπως συνέβη με τον οὐλον Όνειρον που έστειλε ο Δίας. Αποκλειστικά, ο Ξέρξης με τις πρωτοβουλίες του διαμόρφωσε την πορεία των γεγονότων.

⁸⁵ LSJ⁹ s.v. μακαριστός, ἥ, ὄν.

⁸⁶ Κομνηνού-Κακριδή (1993), σσ.24-25.

⁸⁷ Dodds (1978²), σ.49.

⁸⁸ Immerwahr (1954), σ.34.

⁸⁹ Said (2007), σ.150.

⁹⁰ Βλ.σ.2.

⁹¹ Immerwahr (1954), σ.34.

⁹² Said (2007), σ.150.

Ο πέρσης μονάρχης σε αντίθεση με τον Αγαμέμνονα δεν πείσθηκε αμέσως να ακολουθήσει τις επιταγές των οραμάτων του. Προηγήθηκε ένα χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου προβληματίστηκε έντονα και ανάγκασε ακόμα και τον Αρτάβανο, που ήταν φορέας των αντιρρήσεων, να δει το ίδιο όραμα. Οι σύμβουλοι και στις δύο περιπτώσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πραγματοποίηση των όσων ζητούνταν ή απαιτούνταν στα όνειρα. Ο Αρτάβανος, από τον οποίο ζήτησε ο Ξέρξης αμέσως τη γνώμη του, αναγκάστηκε να συμφωνήσει με τον πέρση μονάρχη μετά από πολύ σκέψη σε αντίθεση με τον Νέστορα, τον κατ' εξοχήν σοφό των Αχαιών, που υποχώρησε αμέσως στις διαταγές του Αγαμέμνονα, αναγνωρίζοντας την ανωτερότητά του ως *ἀρίστου τῶν Αχαιῶν* και προέτρεψε τους στρατιώτες να προετοιμάζονται για πόλεμο (Ψλ. 2.76-83).

Παρά τις διαφορές τα όνειρα λειτούργησαν ως όργανα της *ἄτης* και στην περίπτωση του Ξέρξη. Το πρώτο όνειρο ήταν απλά μία προτροπή να μην αλλάξει την απόφασή του. Το δεύτερο όνειρο, στο οποίο υπήρχε η δυσάρεστη απειλή της ταπείνωσης, αν δεν ξεκινούσε την εκστρατεία, αποτελεί ένα συνδυασμό θεϊκής εξαπάτησης και ενός ψυχολογικού εξαναγκασμού, ο οποίος υπαγορεύθηκε από την πίεση του Ξέρξη να ανταποκριθεί ως παραδοσιακός *ἀγαθός* στα καθήκοντα του⁹³. Η πιθανή ατίμωση του πέρση βασιλιά, επειδή η στάση του δε θα ήταν ανάλογη των περιστάσεων, υπερτερεί αναγκαστικά σε σχέση με τους φόβους του Αρτάβανου. Η συνειδητή ανάγκη του για περισσότερη αναγνώριση της ανωτερότητας τον κάνει να παραβλέπει τις αμφιβολίες του συμβούλου του⁹⁴.

Μετά από πίεση του Ξέρξη ο σύμβουλος δέχτηκε να καθίσει στον βασιλικό θρόνο. Ο Αρτάβανος εξαναγκάστηκε να προχωρήσει σε αυτήν την ενέργεια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπέπεσε σε *ὑβριν*, επειδή ξεπέρασε τα όριά του. Ο σύμβουλος είχε την *αἵρεσιν* να αρνηθεί, αλλά δεν το έκανε. Προτίμησε να υπακούσει στον Ξέρξη και κατ' επέκτασιν στον περσικό *νόμον*, σύμφωνα με τον οποίο έπρεπε όλοι να υπακούουν στις διαταγές του βασιλιά. Η πίεση υπακοής στον περσικό *νόμον* δεν αναίρεσε την αποκλειστική ευθύνη που είχε για την διάπραξη *ὑβρεως*, επειδή παραβίασε τα όρια που καθορίζονταν από την κοινωνική του θέση. Ο Αρτάβανος δε χρειαζόταν να δει ένα όραμα που αφορούσε αποκλειστικά τον Ξέρξη. Υποχρεώθηκε να δει το όνειρο-μέσο θεϊκής εξαπάτησης μετά από εντολή του Ξέρξη. Ίσως, αφέθηκε να πεισθεί, διότι, αν και μπορούσε να κρίνει τις θετικές ή τις αρνητικές προοπτικές ενός σχεδίου, είχε κατανοήσει ότι δε μπορούσαν να υπολογιστούν όλες οι παράμετροι με την ανθρώπινη λογική⁹⁵.

Ωστόσο τα όνειρα δε λειτουργούν παραπλανητικά από μόνα τους. Παρόλο που η ονειρική μορφή απειλεί τον Αρτάβανο με τιμωρία, επειδή αποτρέπει τον Ξέρξη από *τὸ χρεὸν γενέσθαι*, δηλαδή από αυτό που πρέπει να γίνει, (7.17.2), δεν αναιρείται η ελεύθερη βούληση

⁹³ Pietsch (2001), σ.215.

⁹⁴ Pietsch (2001), σσ.213-214.

⁹⁵ Pietsch (2001), σ.215.

του Πέρση βασιλιά. Με αφορμή την ερμηνεία αυτών των δύο ονείρων ο Ξέρξης παίρνει την απόφαση να συνεχίσει. Η συγκεκριμένη αποκωδικοποίηση των ονείρων χρησιμοποιείται ως μέσο, για να καμφθούν οι ισχυροί ενδοιασμοί του Ξέρξη και του Αρτάβανου. Η εσφαλμένη ερμηνεία αυτών τα μετατρέπει σε όργανα της τύφλωσης του νου που αποτελεί προϋπόθεση για την διάπραξη *ὑβρεως*. Το *χρεὸν γενέσθαι* δεν ταυτίζεται με την προκαθορισμένη μοίρα των Περσών να καταστραφούν, αλλά με το γεγονός ότι πρέπει να πραγματοποιηθεί, σύμφωνα με την *βουλήν* του Ξέρξη, η εκστρατεία είτε με ευεργετικά είτε με καταστροφικά αποτελέσματα για τους Πέρσες⁹⁶. Δεν ταυτίζεται σε καμία περίπτωση με την έννοια της αυτεξούσιας μοίρας, αλλά με τη λογική συνέχεια και εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων που είναι φυσικό να οδηγήσουν σε κάποια θετική ή αρνητική συνέπεια⁹⁷. Είναι φυσικό για μία ηγεμονική δύναμη, όπως είναι η Περσία, να επιδιώκει την εδαφική επέκταση. Η εκστρατεία στην Ελλάδα αποτελεί φυσική εκδήλωση των επεκτατικών τάσεων που διέπονται από τον *νόμον* του *μὴ ἀτρεμίζειν*. Οι χειρισμοί των ηγετών καθορίζουν την επιτυχημένη ή την αποτυχημένη έκβαση μίας εκστρατείας.

Επομένως, θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι τα οράματα του Ξέρξη αποτελούν, πιθανόν, μία έκφραση του υποσυνείδητου φόβου του για την επιλογή του να συναινέσει στην πρόταση του Αρτάβανου (7.12-13). Ο απόλυτος επηρεασμός του Ξέρξη από τα δύο οράματα ήταν ενδεικτικός του σκεπτικού του, που καθοριζόταν από τον *νόμον* του *μὴ ἀτρεμίζειν*. Ο Πέρσης βασιλιάς, πιθανόν, ζύγισε τις συνέπειες των δύο επιλογών με γνώμονα το πόσο συνάδουν με αυτόν τον *νόμον*. Πιο συγκεκριμένα, αν έμενε στην Περσία, θα υφίστατο *ἐλεγχείην*, επειδή έδειξε ατολμία να επιτεθεί στην Ελλάδα. Αν αποφάσιζε την εκστρατεία, θα υπήρχαν δύο πιθανότητες που θα ήταν είτε μία νίκη με θετικές συνέπειες για τον ίδιο είτε μία ήττα με συνέπεια την κοινωνική ατίμωση. Επομένως, επειδή η επιλογή της επίθεσης εναντίον της Ελλάδας είχε κατά το ήμισυ πιθανότητες να είναι συμφέρουσα για αυτόν, τη θεώρησε προτιμότερη.

⁹⁶ Περυσινάκης (1998²), σ.144.

⁹⁷ Περυσινάκης (1998²), σ.122.

3. Η αντιπαράθεση Ξέρξη - Αρτάβανου στην Άβυδο (7.46-52) με αφορμή τα όρια της ανθρώπινης εὐδαιμονίας: εὐβουλία εναντίον θρασύτητος

(i) Το περιστατικό

Ο Ξέρξης έφτασε με τον στρατό του στην Άβυδο, όπου έδωσε εντολή να στήσουν μία εξέδρα, για να επιθεωρήσει το στράτευμά του (7.44). Όταν αντίκρυσε το μέγεθος της στρατιωτικής του δύναμης, *ἐμακάρισε* τον εαυτό του, δηλαδή θεώρησε τον εαυτό ευτυχισμένο⁹⁸. Μάλιστα, έφτασε στο σημείο να δακρύσει (7.45). Τα δάκρυα ευτυχίας αποτελούν την εικονική απεικόνιση της *ὑβρεως*⁹⁹, επειδή με αυτά φαίνεται η συγκίνηση ενός ανθρώπου που βρίσκεται στο απώγειο της δύναμής του.

Ο Αρτάβανος διακρίνει μία αντίφαση στη συμπεριφορά του Ξέρξη. Αν και ο πέρσης βασιλιάς δήλωσε προηγουμένως ότι είναι ευτυχισμένος, δακρύζει (7.46.1: *Ὁ βασιλεὺ ...σεωντὸν δακρύεις*). Ο βασιλιάς δικαιολόγησε την συμπεριφορά του, λέγοντας πως σκεφτόταν πόσο σύντομη είναι η ζωή του ανθρώπου και πως αυτοί οι στρατιώτες σε εκατό χρόνια δε θα ζουν (7.46.2: *Ἐσῆλθε γάρ με...ἔτος περιέσται*). Αναφερόμενος στους στρατιώτες του, ο Ξέρξης δε σκέφτεται καθόλου την απειλή που θα αντιμετωπίσει ο στρατός του ως σύνολο στο πεδίο της μάχης. Κάνει μόνο μία σύντομη αναφορά στους στρατιώτες του ως άτομα, τα οποία δεν θα ζουν σε εκατό χρόνια, επειδή έτσι είναι η ζωή του ανθρώπου¹⁰⁰.

Ο σύμβουλος, βασιζόμενος στα λόγια του Ξέρξη, υποστηρίζει ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι από την φύση του τόσο *εὐδαίμων*, ώστε να μην ένιωσε πολλές φορές την επιθυμία να πεθάνει καλύτερα παρά να ζει (7.46.2-3: *Ἔτερα τούτου παρὰ τὴν ζόην...μᾶλλον ἢ ζῶειν*). Επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψής του, λέγοντας ότι πολλές φορές οι συμφορές κάνουν τη ζωή του ανθρώπου ανυπόφορη (7.46.3: *αἱ τε συμφοραὶ ...ποιεῦσι τὸν βίον*). Για αυτόν τον λόγο, θεωρεί ότι ο θάνατος είναι πολλές φορές προτιμότερος και ότι ο θεός δείχνει το φθονερό πρόσωπό του, αφού προσφέρει στον άνθρωπο μερικές στιγμές ευτυχίας (7.46.4: *οὕτως μὲν ὁ θάνατος...εὐρίσκεται ἐών*). Θυμίζει την ηθική του Σόλωνα, ο οποίος υποστήριξε με αφορμή την ιστορία του Κλέοβη και του Βίτωνα ότι πολλές φορές ένα ευτυχισμένο τέλος είναι καλύτερο από μία ζωή με συμφορές¹⁰¹ (1.31.3: *...τελευτὴ τοῦ βίου ἄριστη ἐπεγένετο, διέδειξε δὲ τούτοις ὁ θεὸς ὥς ἄμεινον εἶη ἀνθρώπῳ τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζῶειν*). Ο Αρτάβανος συμπεραίνει ότι το θεϊκό στοιχείο με τις αρχικές ευτυχισμένες στιγμές κάνει πιο ανυπόφορο για τον άνθρωπο τον πόνο, που θα ακολουθήσει¹⁰². Ο σύμβουλος προειδοποιεί τον πέρση βασιλιά έμμεσα να μην παρασύρεται από μία ευτυχισμένη στιγμή.

⁹⁸ LSJ⁹ s.v. *μακαρίζω*.

⁹⁹ Περυσινάκης (1998²), σ.146.

¹⁰⁰ Bischoff (1932), σ.62.

¹⁰¹ How-Wells (1912) *ad loc.* 1.31.3.

¹⁰² How-Wells (1912) *ad loc.* 7.46.4.

Ο Ξέρξης διακόπτει αυτήν τη συζήτηση, θέτοντας το θέμα της εκστρατείας του (7.47.1: *Ἀρτάβανε, βιοτῆς μὲν...ἐν χειρσί*). Μάλιστα, αποκαλεί, όσα αναφέρονται στην ανθρώπινη μοίρα, ως *κακά*, ενώ, όσα αφορούν την εκστρατεία του, ως *χρηστὰ πρήγματα*, τα οποία είναι τα ωφέλιμα πράγματα, που προκαλούν ευχάριστο αποτέλεσμα¹⁰³. Ο Ξέρξης έχει την άποψη ότι τα λεγόμενα του Αρτάβανου για την παρέμβαση του θεού στο ανθρώπινο βίο δεν προσφέρουν κάποιο όφελος και ότι έχουν δυσάρεστα αποτελέσματα¹⁰⁴. Τα ζητήματα της εκστρατείας του είναι πιο σημαντικά, επειδή θεωρούνται ωφέλιμα, άρα και ευχάριστα. Αν συνυπολογιστεί και η χρήση της έκφρασης *ἔχοντες ἐν χειρσί*, ο Πέρσης μονάρχης υπονοεί ότι θα έπρεπε να ασχολούνται με χειροπιαστές υποθέσεις. Με τον τρόπο αυτόν, μειώνει την σημασία των λεγομένων του Αρτάβανου αλλάζοντας απότομα θέμα. Παράλληλα, όμως, φανερώνεται ότι βρίσκεται σε κατάσταση *κόρου* που προκάλεσε αργότερα την εκστρατεία, επειδή αποφεύγει να αναφερθεί στους *θεϊκούς νόμους*, που με τα δυσάρεστα μηνύματά τους διαταράσσουν το κλίμα της απόλυτης *εὐδαιμονίας*. Ο Ξέρξης εξαιτίας της επιμονής του στον προφανή εφήμερο υλικό *πλοῦτον* αδυνατεί να κατανοήσει τις υψηλές αλήθειες, που διέπουν την ανθρώπινη ύπαρξη και το θεϊκό στοιχείο έχει κυρίαρχο ρόλο. Αντίθετα, ο Αρτάβανος ως προειδοποιητής έχει βαθειά γνώση αυτών των αληθειών, αν και δεν είναι ορατός με γυμνό μάτι στην πραγματικότητα¹⁰⁵.

Αφού άλλαξε το θέμα της συζήτησης, ο Ξέρξης επανέρχεται στο θέμα των οραμάτων¹⁰⁶. Τώρα, ο Πέρσης βασιλιάς ζητάει για μία ακόμη φορά επιβεβαίωση της ορθότητας της απόφασής του από τον σύμβουλό του (7.47.1: *εἴ τοι ἡ ὄψις ...ἢ μετέστης ἄν ;*). Ο σύμβουλος εύχεται τα οράματα, που είδαν, να αποτελούν προάγγελο της επιτυχούς έκβασης της εκστρατείας. Ωστόσο, φοβάται ότι ο Ξέρξης θα βρει μπροστά του δύο *πολεμιώτατα*, τα οποία θα παίξουν εχθρικό ρόλο στην επιτυχή πορεία της εκστρατείας (7.47.2: *Ὡ βασιλεῦ, ὄψις μὲν...έόντα πολεμιώτατα*). Ο βασιλιάς παραξενεύεται από τα λεγόμενα του συμβούλου του, επειδή θεωρεί ότι οι στρατιωτικές και οι ναυτικές δυνάμεις είναι ανώτερες από αυτές των Ελλήνων (7.48) . Ο Ξέρξης διαπράττει και άλλη *ὑβριν*, επειδή, κατά τη γνώμη του, η αριθμητική υπεροχή του περσικού στρατού είναι εχέγγυο της νίκης του.

Η σοβαρότητα του θέματος αναγκάζει τον Αρτάβανο να εγκαταλείψει το χαλαρό ύφος του διαλόγου και να καταφύγει σε ένα συγκροτημένο λόγο. Ο Αρτάβανος, χωρίς να αμφισβητεί την ανωτερότητα των Περσών σε αριθμούς, υποστηρίζει στην *πρόθεσιν* του λόγου του ότι η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων ενισχύει την επίδραση δυο ανασταλτικών παραγόντων, που είναι η στεριά και η θάλασσα (7.49.1: *ἤν τε*

¹⁰³ LSJ⁹ s.v. *χρηστός, ἡ,όν*.

¹⁰⁴ Τα *κακά*, όντας αντίθετα από τα *χρηστὰ*, ταυτίζονται με το μη ωφέλιμο. Οι δύο αυτοί όροι δε δηλώνουν κάποια ηθική αξία.

¹⁰⁵ Bischoff (1932), σσ.62-63.

¹⁰⁶ Βλ. σσ.26-29.

πλεῦνας συλλέξης...πολεμιώτερα γίνεται). Ακολουθούν δύο πίστεις κατά τὸ εἶκος που στηρίζονται στον ρητορικό τόπο του οὐ συμφέροντος ή του επικρεμάμενου κινδύνου και σχετίζεται με αυτά τα δύο στοιχεία της φύσης. Το πρώτο επιχείρημα (7.49.2-3: οὔτε γὰρ τῆς θαλάσσης...τῶν συμφορέων) σχετίζεται με τη θάλασσα που θα γίνει εχθρός του, επειδή δεν υπάρχουν ανάλογα λιμάνια στις ακτές για την προστασία του στόλου.

Προκειμένου να ενισχυθεί αυτό, χρησιμοποιείται ένα γνωμικό που έχει γενική ισχύ. Με αφορμή την έλλειψη κατάλληλων όρμων για τα περσικά πλοία χρησιμοποιεί ένα γνωμικό¹⁰⁷ (7.49.3: μάθε ὅτι αἱ συμφοραὶ τῶν ἀνθρώπων ἄρχουσι καὶ οὐκ ἄνθρωποι τῶν συμφορέων). Η συμφορά, όπως προκύπτει από την ίδια την ετυμολογία της λέξης, είναι ὅ,τι φέρνει κάθε μέρα της ανθρώπινης ζωής. Πολλές φορές, ὅ,τι φέρνει κάθε μέρα μπορεί να είναι πραγματική συμφορά. Με αυτόν τον τρόπο, ο σύμβουλος στέλνει ένα μήνυμα στον Ξέρξη ὅτι αρκετές φορές οι πράξεις των ανθρώπων δεν προχωρούν, ὅπως σχεδιάστηκαν¹⁰⁸. Προειδοποιεί τον Ξέρξη ὅτι τα παθήματα είναι αδύνατον να ελεγχθούν από τον άνθρωπο, αλλά τα ίδια παθήματα μπορούν να κατευθύνουν την πορεία της ανθρώπινης ζωής. Τονίζει στον πέρση βασιλιά ὅτι δεν παύει να είναι ἄνθρωπος και ὅτι οι συμφορές έρχονται απροειδοποίητα, δίνοντας έμφαση στον ευμετάβλητο χαρακτήρα του ανθρώπινου βίου. Με αυτόν τον τρόπο, επισημαίνει στον Ξέρξη ὅτι έχει υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του για την επιτυχία του εγχειρήματός¹⁰⁹.

Μετά από το πρώτο επιχείρημα δηλώνει ὅτι θα μιλήσει και για κάτι ἄλλο¹¹⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μεταβαίνει στον ανασταλτικό ρόλο της στεριάς. Το δεύτερο επιχείρημα (7.49.4-5: γῆ δὴ πολεμίῃ τῇδε...λιμὸν τέξεσθαι) αφορά τη γη που μπορεί να γίνει επικίνδυνη, επειδή, ὅσο περισσότερες περιοχές ο μονάρχης θα κατακτάει, τόσο θα απομακρύνεται από τις γραμμές ανεφοδιασμού. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την έλλειψη των απαραίτητων για τον στρατό του. Γενικά, ο σύμβουλος θεωρεί το μέγεθος του εκστρατευτικού σώματος θα είναι πολεμιώτατον για τον Ξέρξη¹¹¹, επειδή θα πολλαπλασιαστούν οι ανάγκες ανεφοδιασμού και συντήρησης με αποτέλεσμα η στεριά και η θάλασσα να αποτελέσουν μοιραίους εχθρούς. Υπάρχει, πιθανόν, και ένας δεύτερος λόγος, ο οποίος σχετίζεται με τα προηγούμενα λεγόμενα του Αρτάβανου. Ο σύμβουλος είχε αναφέρει ὅτι ο θεός περιορίζει, ὅ,τι υπερέχει. Αναφέρθηκε, μάλιστα, στο πῶς οι μεγάλοι στρατοὶ καταστρέφονται (7.10 η). Ένας τόσο μεγάλος στρατός φανερώνει ὅτι ο επιτιθέμενος υπερεκτιμά τις δυνάμεις του και υποτιμά τον αντίπαλο στρατό.

¹⁰⁷ Πβ. 1.32.4: πᾶν ἐστὶ ἄνθρωπος συμφορῇ.

¹⁰⁸ Περυσινάκης (1998²), σσ.117-118.

¹⁰⁹ Heni (1976), σ.89.

¹¹⁰ Ὅπως φαίνεται από την φράση: καὶ δὴ τῶν δύο τοι τοῦ ἑτέρου εἰρημένου το ἕτερον ἔρχομαι ἐρέων (7.49.3), ο Αρτάβανος ακολουθεῖ τον ρητορικό τόπο της διαίρεσης (Αριστ.Ρητ.1398a 30-33: ἄλλος ἐκ διαιρέσως...αὐτοὶ φασιν). Απορρίπτει, πρώτα, τα πλεονεκτήματα του ναυτικού και, έπειτα, αυτά του πεζικού.

¹¹¹ Περυσινάκης (1998²), σ.147.

Αυτό αποτελεί μία ένδειξη τύφλωσης του νου που αυξάνει τις πιθανότητες για διάπραξη ὕβρεως που οδηγεί σε καταστροφή, ερμηνευόμενη ως πρόκληση του θεϊκού φθόνου¹¹².

Ο σύμβουλος, αφού επιχειρηματολόγησε, κλείνει τον λόγο του με ένα γνωμικό (7.49.5: *ἀνὴρ οὕτω ἂν εἴη ἄριστος, εἰ βουλευόμενος μὲν ἄρρωδέοι, πᾶν ἐπιλεγόμενος πείσεσθαι χρῆμα ἐν τῷ ἔργῳ θρασὺς εἴη*). Θεωρεί ἄριστον ἄνδρα, ὅποιον υπολογίζει τους κινδύνους και λαμβάνει υπόψη τις πιθανές συμφορές, πριν αποφασίσει. Αλλά, όταν πραγματοποιεί την απόφασή του, είναι θρασύς, δηλαδή τολμηρός. Φαίνεται ότι εξελίσσει τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν. Θεωρεί ότι κάποιος πρέπει να είναι τολμηρός, αφού προηγηθεί ενδελεχῆς σκέψη. Ο ρόλος της σκέψης είναι σημαντικός για τον σύμβουλο. Η ταύτιση του εὖ φρονέειν, δηλαδή του να έχει κάποιος ορθή κρίση, με το τῷ λέγοντι χρηστὰ πείθεσθαι, δηλαδή με την υπακοή στις φρονιμές συμβουλές (7.16 α1) υποδηλώνει ότι δεν αρκεί μόνο η ενδελεχῆς σκέψη αλλά και η σύνεση που συνίσταται στο να λαμβάνονται υπόψη οι καλές συμβουλές. Έτσι, ο Αρτάβανος προσθέτει μία καινούρια ιδιότητα στον παραδοσιακό ἀγαθόν, την περίσκεψη.

Ο Ξέρξης αντιδράει στα λόγια του συμβούλου του. Στην πρόθεσιν του λόγου του προτρέπει τον Αρτάβανο να σταματήσει να φοβάται και να σκέφτεται τα πάντα (7.50.1: *ἀτὰρ μήτε πάντα φόβοο μήτε πᾶν ὁμοίως ἐπιλέγεο*). Προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του, χρησιμοποιεί κάποια επιχειρήματα, τα οποία είναι γνωμικά, τα οποία στηρίζονται στον ρητορικό τόπο του *τι αποτρέπει*. Σύμφωνα με το πρώτο επιχείρημα (7.50.1: *εἰ γὰρ δὴ βούλοιο...μηδὲν παθεῖν*), ο πέρσης βασιλιάς θεωρεί ότι είναι καλύτερο ο άνθρωπος να παθαίνει τις μισές συμφορές εξαιτίας της τόλμης του, παρά να μην παθαίνει τίποτα εξαιτίας της ατολμίας του. Επιχειρεί να υποβαθμίσει τον ρόλο της σκέψης στη λήψη αποφάσεων (7.49.5), υπονοώντας ότι τα λάθη από βιασύνη μπορεί να είναι ωφέλιμα, επειδή, ὅποιος παθαίνει, μαθαίνει από τα λάθη του.

Στο δεύτερο επιχείρημα τονίζει ότι, αν τα συμπεράσματά του δεν είναι τόσο σίγουρα, δεν έχει υπολογίσει σωστά τα πράγματα, όπως και αυτός που έχει την αντίθετη άποψη (7.50.2: *εἰ δὲ ἐρίζων...δοκέω μὲν οὐδαμῶς*). Θεωρεί, πιθανόν, ότι ο άνθρωπος είναι αδύνατο να γνωρίζει κάτι με βεβαιότητα. Έτσι, υπαινίσσεται ότι ο Αρτάβανος βρίσκεται στο ίδιο σημείο άγνοιας με αυτόν και μπορεί να κάνει λάθος και αυτός. Το βέβαιον για τον Ξέρξη είναι η εμπιστοσύνη του στην περσική δύναμιν¹¹³, που βασίζεται στον πλοῦτον.

Αναφέρει, μάλιστα, μία γνώμη ενισχυτική προς τη μέχρι τώρα επιχειρηματολογία του, όπως φαίνεται από τη χρήση του μορίου *τοίνυν* (7.50.2: *τοῖς τοίνυν βουλομένοισι...μάλα ἐθέλει*). Υποστηρίζει ότι, σε ὅποιον τολμάει, προκύπτουν κέρδεα, τα οποία είναι τα πολιτικά

¹¹² Βλ. σσ.20-21.

¹¹³ Bischoff (1932), σ.65.

και οικονομικά οφέλη¹¹⁴. Θεωρεί ότι τα κέρδεα της τόλμης είναι ανώτερα από αυτά του εὐβουλεύεσθαι¹¹⁵, όπως διατυπώθηκαν από τον Αρτάβανο (7.10δ2). Σε συνδυασμό με τα προηγούμενα επιχειρήματά του για τις ωφέλειες των συμφορών και για το αβέβαιο της ανθρώπινης γνώσης υπαινίσσεται ότι η μακρόχρονη σκέψη οδηγεί σίγουρα στη αναβλητικότητα και στη μη ανάληψη δράσης, ενώ οι γρήγοροι χειρισμοί έχουν επιτυχημένα αποτελέσματα¹¹⁶. Έτσι, αντικρούει τον ισχυρισμό του συμβούλου ότι ἄριστος είναι αυτός που λαμβάνει υπόψη του όλους τους κινδύνους και μετά προχωράει στη δράση (7.49.5).

Προκειμένου να καταδείξει τα μειονεκτήματα του τρόπου σκέψης του Αρτάβανου, προχωράει σε ένα τρίτο επιχείρημα κατὰ τὸ εἶκος, που στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του ἐναντίου και βασίζεται σε ένα υποθετικό αναλογικό ιστορικό παράδειγμα (7.50.3: ὁρᾷς τὰ Περσέων...καταιρέεσθαι). Ειδικότερα, οι προκάτοχοί του θρόνου, σύμφωνα με τον πέρση βασιλιά, δεν θα κατάφερναν τίποτα, αν σκέφτονταν, όπως ο Αρτάβανος. Στο πλαίσιο του ίδιου επιχειρήματος αναφέρει και ένα γνωμικό (7.50.3: μεγάλα γὰρ πρήγματα μεγάλοισι κινδύνουσι ἐθέλει καταιρέεσθαι), όπου επισημαίνει τα μεγάλα κατορθώματα κρύβουν και μεγάλους κινδύνους. Ο Ξέρξης, ακολουθώντας τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν, φαίνεται πρόθυμος να εφαρμόσει μία πολιτική, χωρίς να υπολογίζει τους κινδύνους που ενέχει η εφαρμογή της¹¹⁷. Ταυτίζει καταχρηστικά την σκέψη με την έλλειψη τόλμης και την διστακτικότητα. Προτιμάει να αντιμετωπίσει τους κινδύνους αυτής της εκστρατείας από το να σταθεί ο φόβος τροχοπέδη για αυτόν¹¹⁸. Ο πέρσης βασιλιάς επιχειρεί να δείξει έναν τρόπο διαχείρισης των όποιων ενδοιασμών και δειλών σκέψεων που ανακύπτουν πριν την έναρξη κάποιας εκστρατείας¹¹⁹. Τέλος, κλείνει τον λόγο του με άλλα δύο επιχειρήματα (7.50.4). Αφενός, με το τέταρτο επιχείρημα τονίζει ότι η εκστρατεία θα γίνει την καλύτερη εποχή του χρόνου, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πρόκειται να συμβεί τίποτα δυσάρεστο (7.50.4: ἡμεῖς τοίνυν ὁμοιενόμενοι...πορευόμεθα). Έτσι, υπονοεί ότι τα λιμάνια για τον περσικό στόλο θα είναι περιττά. Αφετέρου, με το πέμπτο επισημαίνει ότι θα έχουν προμηθευθεί τρόφιμα και, αν χρειαστεί, θα προμηθευτούν τα απαραίτητα εφόδια μέσω λεηλασιών (7.50.4: καταστρεψάμενοι ...στρατενόμεθα ἄνδρας), θεωρώντας ως ανεδαφική εικασία την εμφάνιση προβλημάτων ανεφοδιασμού. Με αυτόν τον τρόπο, απορρίπτει τους ενδοιασμούς που βασίζονται στο πολεμιώτατον της θάλασσας και της στεριάς για ένα μεγάλο στράτευμα (7.49.2-4).

Ο Αρτάβανος δεν αντιδρά στα λεγόμενα του Ξέρξη. Το μόνο που κάνει είναι να συνεχίζει να τον συμβουλεύει (7.51.1: Ὡ βασιλεῦ...ἐκτεῖναι). Στην πρόθεσιν του λόγου του

¹¹⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.148.

¹¹⁵ Scardino (2007), σ.185, υποσ.326.

¹¹⁶ Heni (1976), σ.90.

¹¹⁷ Περυσινάκης (1998²), σ.147.

¹¹⁸ Scardino (2007), σ.185, υποσ.325.

¹¹⁹ Bischoff (1932), σσ.64-65.

συνιστά σε αυτόν να μην αναγκάσει τους Ίωνες να συγκρουστούν με τους προγόνους τους (7.51.2: *καὶ γὰρ ἄνευ...τοὺς πατέρας*). Υποστηρίζει τη θέση του με μία σειρά επιχειρημάτων. Στο πρώτο επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *δυνατοῦ*, εκφράζει ο σύμβουλος την πεποίθηση ότι οι Πέρσες μπορούν να κερδίσουν τους Έλληνες και χωρίς αυτούς (7.51.2: *τούτους ὧν ...κατυπέρτεροι γίνεσθαι*). Στο δεύτερο επιχείρημα (7.51.2: *ἢ γὰρ σφεας...τὴν σὴν στρατὶν γίνονται*.), βασιζόμενος στον ρητορικό τόπο του *δικαίου*, υποστηρίζει ότι οι Ίωνες είναι επικίνδυνοι, διότι θα φανούν ή οι πιο *ἄδικοι*, καταστρέφοντας την μητρόπολη τους, ή οι πιο *δίκαιοι*, προκαλώντας προβλήματα στην εκστρατεία και βοηθώντας τους Έλληνες να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Ο Αρτάβανος θεωρεί *δίκαιον*, όποιον βοηθάει κάποιον, με τον οποίο συνδέεται με στενούς δεσμούς¹²⁰. Η *δικαιοσύνη* είναι, για τον σύμβουλο, η αλληλοβοήθεια μεταξύ ατόμων που συνδέονται με στενούς δεσμούς καταγωγής. Ο Αρτάβανος κλείνει τον λόγο του με μία *γνώμην* (7.51.3: *ἐς θυμὸν...τὸ μὴ ἅμα ἀρχῇ πᾶν τέλος καταφαίνεσθαι*). Έχει την άποψη ότι, όταν ξεκινάει κάποιος μία ενέργεια, δεν μπορεί να γνωρίζει εκ των προτέρων την κατάληξη και τις συνέπειες.

Ο Ξέρξης απορρίπτει τη συμβουλή του Αρτάβανου. Στην *πρόθεσιν* του λόγου του απαντά ότι έχει λάθος εκτίμηση για τους Ίωνες και ότι φοβάται χωρίς λόγο (7.52.1: *Ἀρτάβανε, τῶν...δὴ μάλιστα*). Χρησιμοποιεί ως πρώτο επιχείρημα ένα ιστορικό παράδειγμα. Η συμμετοχή τους στην εκστρατεία εναντίον των Σκυθών με τον Δαρείο αποτελεί την καλύτερη απόδειξη. Τότε, οι Ίωνες με την στάση τους έσωσαν τον περσικό στρατό. Αποδείχτηκε ότι δεν ήταν *ἀχάριστοι*¹²¹, αλλά *δίκαιοι και πιστοί* (7.52. 1: *οἱ δὲ δικαιοσύνην καὶ πιστότητα ἐνέδωκαν, ἄχαρι δὲ οὐδέν*). Ο πέρσης μονάρχης θεωρεί *δίκαιον*, όποιον δείχνει πίστη και ευγνωμοσύνη¹²². Η *δικαιοσύνη* συνδέεται, σύμφωνα με τον πέρση βασιλιά, με την τυφλή υποταγή των υπηκόων στον μονάρχη. Αφού αντέκρουσε το επιχείρημα του Αρτάβανου (7.51.2: *ἢ γὰρ σφεας...τὴν σὴν στρατὶν γίνονται*.), χρησιμοποιώντας τον ίδιο ρητορικό τόπο, προχωράει και σε ένα δεύτερο επιχείρημα που στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ δυνατοῦ*. Θεωρεί ότι οι Ίωνες δεν πρόκειται να τον προδώσουν, επειδή στην Περσία βρίσκονται οι οικογένειές τους και οι περιουσίες τους (7.52.2: *πάρεξ...τι ποιήσῃν*). Ο πέρσης μονάρχης, καθοδηγούμενος από τον δεσποτισμό, είναι έτοιμος να εξαναγκάσει τους Ίωνες να πολεμήσουν, χρησιμοποιώντας ως μέσο εκβιασμού την απειλή για την ζωή των οικογενειών τους.

Ο μονάρχης προχωράει στον επίλογο με προτροπή να μην φοβάται και του ανακοινώνει την απόφασή του να τον στείλει στα Σούσα ως τοποτηρητή του θρόνου της Περσίας (7.52.2: *οὕτω μὴδὲ τοῦτο φοβέο...ἐπιτρέπω*). Δε μειώνει το κύρος του συμβούλου

¹²⁰ Havelock (1978), σ.303.

¹²¹ LSJ⁹ s.v. *ἄχαρις, ι.*

¹²² Heni (1976), σ.89.

του, διότι του δίνει την πιο σημαντική αρμοδιότητα, την διοίκηση της περσικής αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια της απουσίας του. Αναγνωρίζοντας ότι ο Αρτάβανος έχει *ἀγαθὴν* ψυχή, δεν πραγματοποιεί την απειλή του για κοινωνικό θάνατο. Του εμπιστεύεται τον *οἶκον*, την *τυραννίδα* και τα *σκήπτρα*, τα οποία είναι τα σύμβολα εξουσίας του μονάρχη.

Συμπερασματικά, η συζήτηση στην Άβυδο ξεκινάει ως γενική, φιλοσοφική συζήτηση για την ανθρώπινη *εὐδαιμονίαν* και τα όριά της, όπου ο Ξέρξης, χαλαρός, απροβλημάτιστος και αλαζονικός συνειδητοποιεί για πρώτη φορά τον εφήμερο χαρακτήρα της, αφού η ζωή του ανθρώπου είναι σύντομη¹²³. Ο Αρτάβανος, αντίθετα, εμφανίζεται με πιο απαισιόδοξη άποψη για την ανθρώπινη ζωή και με πλήρη συνείδηση για την αστάθειά της. Στη συνέχεια, η συζήτηση εξελίσσεται σε αντιπαράθεση αναφορικά με το θέμα της εκστρατείας.

Ο Αρτάβανος συνεχίζει να είναι κατά της εκστρατείας αναφερόμενος στα μειονεκτήματά της σε αντίθεση με τον Ξέρξη που υπερασπίζεται την απόφασή του και έμμεσα τον νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν. Τα επιχειρήματά τους είναι αντικρουόμενα, όπως φαίνεται από το εξής παράδειγμα: *οὔτε γὰρ τῆς θαλάσσης...τῶν συμφορέων* (7.49.2-3) vs *ἡμεῖς τοίνυν ὁμοιενόμενοι...πορευόμεθα* (7.50.4)/ *(7.49.4-5) γῇ δὲ πολέμῃ τῇδε...λιμὸν τέξεσθαι* (7.49.4-5) vs *καταστρεψάμενοι ...στρατενόμεθα ἄνδρας* (7.50.4). Η άποψη του συμβούλου, όπως διατυπώνεται στον επίλογο, για το ποιος είναι ἄριστος ἀνὴρ (7.49.5: *ἀνὴρ δὲ οὕτω...θρασὺς εἶη*) ανασκευάζεται από τον μονάρχη με μία σειρά τεσσάρων επιχειρημάτων (7.50.1: *εἰ γὰρ βούλοιο...καταιρέεσθαι*). Ωστόσο, η αντιπαράθεση των επιχειρημάτων μεταξύ των δύο προσώπων επεκτείνεται και στο θέμα των Ιώνων. Ο Αρτάβανος δεν εμπιστεύεται τους Ίωνες και ζητάει από τον μονάρχη να μην τους συμπεριλάβει στην εκστρατεία. Αντίθετα, ο μονάρχης κρίνει ότι μπορεί να τους στρατολογήσει. Η αντιπαράθεση των επιχειρημάτων είναι ενδεικτική των απόψεων των δύο ανδρών [*ἢ γὰρ σφέας, ἢν ἔπονται...στρατὶν γίνονται* (7.51.2-3) vs *τῶν ἔχομεν γνῶμα...ἄχαρι δὲ οὐδέν.*(7.52.1)].

Η συμπεριφορά του Ξέρξη θυμίζει τα μειονεκτήματα της *τυραννίας*, δηλαδή της εξουσίας του ενός, όπως διατυπώθηκαν από τον Οτάνη: Ο τύραννος προχωράει σε αυθαίρετες πράξεις και σε κατάχρηση της εξουσίας του εξαιτίας είτε του *κόρου* είτε του *φθόνου*. Ο μονάρχης μπορεί να κάνει ό,τι θέλει χωρίς τον φόβο της τιμωρίας. Ακόμα και ο ἄριστος από όλους τους ανθρώπους, αν αποκτήσει τόση δύναμη, θα εγκαταλείψει τους καθιερωμένους τρόπους συμπεριφοράς και δεν θα μπορέσει να ελέγξει τον εαυτό του. Ο σύμβουλος προσπαθεί να συγκρατήσει τον ἄγαθον, ανάγοντας μέσω της *εὐβουλίας* την αυτοσυγκράτηση ως κριτήριο της *ἀρετῆς* του παραδοσιακού *ἀγαθοῦ*.

Ο Αρτάβανος λειτουργεί ως αποτρεπτικός σύμβουλος. Έχει διεισδυτική ματιά στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο μονάρχης και είναι ειλικρινής ως προς τις προθέσεις του. Η

¹²³ Romilly (2007), σσ.20-21.

ρεαλιστική θέαση ζητημάτων πολιτικής και στρατηγικής τον χαρακτηρίζει. Συνιστά σύνεση και προσεκτικούς χειρισμούς. Είναι άριστος γνώστης των στοιχείων που αφορούν τους Έλληνες, επειδή δεν τους υποτιμάει καθόλου. Η απαισιοδοξία που τον χαρακτηρίζει οφείλεται στην εμπειρία του που τον κάνει να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα. Για αυτό, επιχειρεί να προφυλάξει τον Ξέρξη από λανθασμένες ενέργειες εξαιτίας κακής πληροφόρησης και εσφαλμένων συμβουλών από προτρεπτικούς συμβούλους, όπως είναι ο Μαρδόνιος. Παρά τις καλές προθέσεις του ο Αρτάβανος κινδυνεύει, επειδή πολλές φορές η αλήθεια είναι δυσάρεστη και ενοχλητική. Αυτό σημαίνει ότι τα οφέλη που απολαμβάνει είναι λίγα σε σχέση με αυτά ενός προτρεπτικού συμβούλου που επιδιώκει να γίνει αρεστός, για να κερδίσει περισσότερα¹²⁴. Η πληθώρα των γνωμικών, που χρησιμοποιεί στον λόγο του, σχετίζεται με την ηλικία του και με την ανάλογη πείρα του. Ο σύμβουλος χρησιμοποιεί αυτά, επειδή θεωρούνται σωστά, καθώς συγκεντρώνουν την κοινή αποδοχή. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρεί να εκφράσει την αντίθεσή του για τα σχέδια του Ξέρξη, χωρίς να προκαλέσει την αντίδραση του πέρση μονάρχη, που μπορεί να του στοιχήσει τη ζωή.

Μέσω των λεγομένων του Αρτάβανου φαίνεται ότι ο Ηρόδοτος κλίνει υπέρ των ήσυχων αξιών, που αντιτίθενται μέσω των λεγομένων του Ξέρξη με τις παραδοσιακές ανταγωνιστικές αξίες. Παρόλα αυτά ο ιστορικός δεν απορρίπτει την δράση ούτε είναι υπέρ της *ἀπραγμοσύνης*. Ο ιστορικός παρουσιάζει τον Αρτάβανο να λέει ότι το *εὖ βουλευέσθαι* είναι κέρδος. Το *εὖ βουλευέσθαι*, δηλαδή το να υπολογίζει κάποιος σωστά, αντιστοιχεί στην ορθή κρίση και την περίσκεψη (7.10 δ2: *τὸ γὰρ εὖ βουλευέσθαι κέρδος...κακῶς βεβούλευται*). Ωστόσο, η περίσκεψη δεν αποτελεί για τον Αρτάβανο ανασταλτικό παράγοντα της δράσης, διότι *ἄριστος* είναι αυτός που υπολογίζει όλες τις παραμέτρους και αναλαμβάνει δράση, όταν χρειάζεται (7.49.5). Με αυτόν τον τρόπο, απευθύνει έμμεση προειδοποίηση ότι οι Αθηναίοι πρέπει να μετά από πολύ περίσκεψη να προχωρούν σε πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίες υπαγορεύονται από την *πολυπραγμοσύνην*.

Η *εὐβουλία* αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Ο ομηρικός *ἀγαθός* πρέπει να είναι *μύθων τε ῥήτηρ πρηκτὴρ τε ἔργων*, όπως προκύπτει από τον περίφημο στίχο της Ίλιάδος (Ιλ.9.443). Ο τόπος δράσης του είναι οι συνελεύσεις και το πεδίο της μάχης. Το *εὖ βουλευέσθαι* ταυτίζεται με την *εὐβουλίαν*, που σημαίνει «εὐθύτης κρίσεως»¹²⁵. Η ευθυκρισία, με την οποία δηλώνεται ο σωστός τρόπος σκέψης και κρίσης για διάφορα θέματα, αποτελεί βασικό προσόν για τις συνελεύσεις. Ο ομηρικός *ἀγαθός* πρέπει να αγοράζει με ευθυκρισία¹²⁶. Η *εὐβουλία* συνδυάζεται με την *ἀνδρείαν* στη μάχη¹²⁷. Στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ο Πλάτωνας δίνει έναν πιο σαφή ορισμό της *εὐβουλίας*.

¹²⁴ Bratt (1985), σσ.56-59.

¹²⁵ LSJ s.v. *ἡ εὐβουλία*.

¹²⁶ Περυσινάκης (2010), σ.16.

¹²⁷ Schofield (1986), σσ.9-10.

Βάζει τον Πρωταγόρα να λέει ότι το μάθημα, το οποίο διδάσκει, είναι η ικανότητα για τη λήψη σωστών αποφάσεων, που αφορούν το πώς διοικεί σωστά την οἰκίαν του και ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη πράττειν καὶ λέγειν (Πλατ. Πρωτ.318e5). Ο φιλόσοφος, εκτός από τον ορισμό της εὐβουλίας στον Πρωταγόρα, αναφέρει την έννοια αυτή στην Πολιτεία. Με αφορμή ένα σχόλιό του για την ιδανική πόλη, την οποία χαρακτηρίζει ως σοφή, όταν είναι και εὐβουλος, ταυτίζει την εὐβουλίαν με την σοφίαν. Μάλιστα, δίνει ένα ακόμα ορισμό της εὐβουλίας. Το εὐ βουλευέσθαι είναι η ορθή κρίση διαμέσου της γνώσης (Πλατ. Πολ. 428b 3-8:Σοφὴ μὲν....ἐπιστήμη εὐ βουλευόνται).

Εκτός από τον Πλάτωνα, αλλά και οι φιλόσοφοι διερευνούν την έννοια της εὐβουλίας. Αν και δεν μαρτυρείται η λέξη σε κάποιο απόσπασμα των προσωκρατικών φιλοσόφων, δεν σημαίνει ότι δεν γίνεται έμμεση αναφορά σε αυτό το θέμα. Ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι «τὸ ἀεὶ μέλλειν ἀτελέας ποιεῖν τὰς πρήξιας (DK 68 B 81)», δηλαδή «η συνεχής αναβολή δεν αφήνει τις πράξεις να ολοκληρωθούν»¹²⁸. Ο φιλόσοφος υπονοεί, πιθανόν, ότι το να καθυστερεί κάποιος πολύ εξαιτίας της σκέψης αποτελεί τροχοπέδη για τη δράση. Έτσι, προκύπτει ότι η εὐβουλία έχει στενή συνάφεια με τον ρόλο της σκέψης στη λήψη των αποφάσεων.

Η εὐβουλία απασχόλησε και τον Αριστοτέλη, ο οποίος την εντάσσει στη πραγματευση της φρονήσεως που ανήκει στις διανοητικές αρετές¹²⁹. Ο φιλόσοφος παρατηρεί ότι γνώρισμα του φρονιμοῦ ανθρώπου είναι τὸ καλῶς δύνασθαι καλῶς βουλευσασθαι περὶ τὰ αὐτῶ ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, ... ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως (Αριστ. Η.Ν. 1140a25-28), δηλαδή το να μπορεί να σκέφτεται κάποιος σωστά ποια πράγματα είναι καλά και ωφέλιμα για αυτόν τον ίδιο, τα οποία δεν σχετίζονται με επιμέρους πράγματα ή καταστάσεις, όπως η υγεία, αλλά με τα ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως. Το πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως αφορά το πώς θα προκύψει μία ολοκληρωμένη κατάσταση ωφέλιμη για τον άνθρωπο, δηλαδή μία ευτυχισμένη ζωή γενικά. Ο φρόνιμος άνθρωπος οφείλει να γνωρίζει ποια πράγματα τον ωφελούν¹³⁰. Κατά συνέπεια, αυτός που μπορεί να σκέφτεται σωστά θεωρείται φρόνιμος (Αριστ. Η.Ν. 1140a30-31: ὥστε καὶ ὅλως ἂν εἴη φρόνιμος ὁ βουλευτικός).

Η φρόνησις αποτελεί μία ἑξις (Αριστ. Η.Ν. 1141b23-24: Ἔστι δὲκαὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἑξις). Γενικά, οι «αρετές» είναι «ἑξεις»(Αριστ. Η.Ν. 1103a4-10), οι οποίες αποκτούνται και είναι σταθερές συνήθειες της προσωπικότητας¹³¹. Η ἑξις αποτελεί μία σταθερή κατάσταση που είναι αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων ενεργειών μετά από σκέψη σε αντίθεση με το ἔθος, με το οποίο υποδηλώνεται μία συνήθεια που προκύπτει από

¹²⁸ Scardino (2007), σ.185, υποσ.325.

¹²⁹ Ross (2005), σσ.305, 307.

¹³⁰ Ross (2005), σ.308.

¹³¹ Adkins (1960), σ. 332

επαναλαμβανόμενες πράξεις χωρίς σκέψη. Επομένως, κάποιος γίνεται φρόνιμος, όταν παίρνει επαναλαμβανόμενα αποφάσεις σύμφωνα με την φρόνησιν¹³².

Η φρόνησις έχει ως αντικείμενο τα ανθρώπινα πράγματα, τα οποία μπορεί να αποτελέσουν αντικείμενο σκέψης (Αριστ. *H.N.* 1141b8-9: *Ἡ δὲ φρόνησις περὶ τὰ ἀνθρώπινα καὶ περὶ ὧν ἔστι βουλευσασθαι*). Το *εὖ βουλευέσθαι*, δηλαδή το να σκέφτεται κάποιος καλά, αποτελεί έργο του φρονίμου ανθρώπου (Αριστ. *H.N.* 1141b9-10: *τοῦ γὰρ φρονίμου μάλιστα τοῦτ' ἔργον εἶναι φαμεν, τὸ εὖ βουλευέσθαι*). Η *εὐβουλία* είναι η ορθή σκέψη/ διαβούλευση. Αποτελεί ένα είδος βουλῆς, δηλαδή σκέψης (Αριστ. *H.N.* 1142 b 1: *εὐβουλία βουλή τις*). Η ορθή σκέψη οδηγεί κάποιον να σκέφτεται, χρησιμοποιώντας τη λογική (Αριστ. *H.N.* 1142 b12: *ἀλλὰ μὴν ἄνευ λόγου ἢ εὐβουλία*).

Στην αρχαία ελληνική ιστοριογραφία με κυριότερους εκπροσώπους τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη αναφέρεται συχνά η έννοια του *εὖ βουλευέσθαι* και της *εὐβουλίας*. Στον Ηρόδοτο υπάρχουν αναφορές στο *εὖ βουλευέσθαι* στους ανταγωνιστικούς λόγους με πρωταγωνιστές τον Ξέρξη και τον Αρτάβανο. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται έμμεσα στη σωστή κρίση, καθώς προσδίδει στον Περικλή τον χαρακτηρισμό *δυνατώτατος λέγειν τε καὶ πράσσειν* (Θουκ. 1.139.4). Όμως, δεν λείπουν και οι άμεσες αναφορές στην *εὐβουλίαν*, που έχει στενή σχέση με την *σωφροσύνην*.

Στην εσωτερική αθηναϊκή πολιτική σκηνή η *σωφροσύνη* είναι στενά συνδεδεμένη με τις διαδικασίες διαβούλευσης στις συνελεύσεις των πολιτών. Οι ομιλητές δίνουν διαφορετικό περιεχόμενο στη *σωφροσύνην*, ταυτίζοντάς την είτε με την *ἐννομίαν* είτε με την *εὐβουλίαν*. Η *ἐννομία* συνοψίζει ως έννοια τις σύντομες διαδικασίες συνεδρίασης, την υπακοή στους νόμους και τη πιστή τήρηση των προηγούμενων αποφάσεων. Η *εὐβουλία* είναι η προσεκτική εξέταση των θεμάτων που αναδεικνύονται. Όσοι θεωρούν σημαντικούς τους νόμους συγκρούονται με όσους είναι υπέρ της *εὐβουλίας*¹³³. Επομένως, υπάρχουν δύο οπτικές γωνίες από τις οποίες εξαρτάται ποιος θεωρείται *σώφρων* ομιλητής.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα δημηγορίας είναι η δεύτερη αθηναϊκή συνέλευση για τη τιμωρία ή μη των Μυτιληναίων. Ο Κλέων προτείνει την τιμωρία των Μυτιληναίων (Θουκ. 3.38.1). Θεωρεί ότι μία πόλη είναι καλύτερη, όταν έχει κακούς νόμους που δεν παραβιάζονται, από μία πόλη που έχει νόμους καλούς, που δεν έχουν κανένα κύρος (Θουκ. 3.37.3: *πάντων δὲ δεινότατον εἰ βέβαιον ...καλῶς ἔχουσι ἀκύροις*). Μάλιστα, επιτίθεται σε όσους πιστεύουν για τους εαυτούς τους ότι είναι *σοφώτεροι* από τους νόμους, επειδή οδηγούν με τις συμβουλές τους τη πόλη σε αποτυχίες (Θουκ. 3.37.4: *οἱ μὲν γὰρ τῶν τε νόμων...σφάλλουσι τὰς πόλεις*). Αντίθετα, ο Διόδοτος, ο οποίος είναι κατά της τιμωρίας των Μυτιληναίων, υποστηρίζει ότι η

¹³² Devettere (2002), σσ.111-112.

¹³³ Rademaker (2005), σσ.201-202.

εὐβουλία έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με το τάχος και την όργην (Θουκ. 3.42.1: νομίζω δέ δύο ...καὶ όργην). Κατά τη γνώμη του, είναι μία πόλη σώφρων , όταν δεν στερεί τις τιμές στον εὖ βουλευόντα, δηλαδή σε αυτόν που εξετάζει προσεκτικά το θέμα και συμβουλεύει σωστά¹³⁴.

Η σημασία που έχει η εὐβουλία για την αρχαία ελληνική σκέψη εξηγεί κατά ένα μέρος και το γιατί ο Ηρόδοτος αποφάσισε να δραματοποιήσει τη συζήτηση Ξέρξη-Αρτάβανου με κεντρικό ζήτημα: εὐβουλία εναντίον θρασύτητος. Αυτό το κεντρικό ζήτημα συνδυάζεται άμεσα με το θέμα, που προηγήθηκε, αυτό της ανθρώπινης εὐδαιμονίας: για να την κατακτήσει ο άνθρωπος, χρειάζεται την εὐβουλίαν. Με αυτό τον τρόπο, ο Ηρόδοτος αναδεικνύει την αστάθεια του ανθρώπινου βίου που δημιουργεί δυσκολίες και τον τρόπο αντιμετώπισης αυτής. Αυτή δραματοποίηση δεν εξυπηρετεί μόνο λόγους που σχετίζονται με την φιλοσοφία της ιστορίας, αλλά και λογοτεχνικούς λόγους, επειδή τονίζεται η ὕβρις του Ξέρξη, αναδεικνύοντας, παράλληλα, την ευθύνη και τα αίτια της ήττας του.

(ii) Οι λογοτεχνικές συγγένειες: η αντανάκλαση της σολώνειας ηθικής στην συζήτηση Ξέρξη-Αρτάβανου

Η συζήτηση του Ξέρξη με τον Αρτάβανο έχει πολλά κοινά στοιχεία με την αντίστοιχη του Κροίσου με τον Σόλωνα (1.29-33) . Πριν εξετασθούν οι μεταξύ τους ομοιότητες, θα ήταν διαφωτιστικό να γίνει μία σύντομη αναφορά στις λεπτομέρειες του διαλόγου του επεισοδίου του Κροίσου με τον Σόλωνα. Ο Κροίσος ρωτάει τον Σόλωνα, αν έχει δει κάποιον άνθρωπο, που είναι όλβιώτατος, δηλαδή ο πιο ευτυχισμένος από όλους (1.30.2: νῦν ὦν ἡμερος...εἶδες όλβιώτατον). Για τον Κροίσο όλβιος είναι κάποιος που διαθέτει μόνιμα πλοῦτον, τον διακρίνει σταθερότητα απέναντι στις μεταπτώσεις της ζωής και βρίσκεται σε υψηλή κοινωνική θέση, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι είναι αγαθός με την παραδοσιακή σημασία του όρου¹³⁵. Αν και με τον χαρακτηρισμό όλβιώτατος φωτογραφίζει τον εαυτό του, παίρνει μία μη αναμενόμενη απάντηση από τον Σόλωνα¹³⁶. Ο Σόλων θεωρεί ως τέτοιους τον Τέλλο, τον Κλέοβη και τον Βίωνα (1.30.3-31). Ο Τέλλος έζησε ευτυχισμένος σε όλη τη διάρκεια του βίου του και είχε έναν ένδοξο θάνατο. Ακολουθούν ο Κλέοβης και ο Βίων που, αν και κέρδισαν παρόμοια δόξα με τον θάνατό τους, δεν κατάφεραν να ζήσουν μία ολοκληρωμένη ζωή¹³⁷.

Ο βασιλιάς των Λυδών θίγεται από τις απαντήσεις του αθηναίου νομοθέτη (1.32.1: Ὡ ξεῖνε Αθηναῖε, ἡ δ'ήμετέρη εὐδαιμονία.... ἡμέας ἐποίησας;). Δεν μπορεί να διανοηθεί ότι οι

¹³⁴ Rademaker (2005), σσ.206-207.

¹³⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.113.

¹³⁶ Harrison (2000), σ.33.

¹³⁷ Lloyd (1987), σ.24.

ιδιώτες είναι ὀλβιώτεροι από τον ίδιο που είναι ένας πάμπλουτος βασιλιάς¹³⁸. Ο Σόλων απαντάει στις αιτιάσεις του ότι ο θεός είναι τόσο φθονερός, ώστε τα ανθρώπινα πράγματα χαρακτηρίζονται από αστάθεια, τονίζοντας ότι ο άνθρωπος βλέπει και παθαίνει πράγματα, που δεν θέλει (1.32.1-2: Ὡ Κροῖσε, ἐπιστάμενον με τὸ θεῖον πᾶν ἐὼν φθονερόν...πολλὰ καὶ παθεῖν). Ο αθηναῖος νομοθέτης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι μόνο ἕρμαιο της τύχης¹³⁹ (1.32.4: πᾶν ἐστὶ ἄνθρωπος συμφορῇ). Η τύχη των θνητῶν δεν προβλέπεται¹⁴⁰. Ο πλούσιος είναι ὀλβιώτερος από ένα φτωχό, αν έχει την τύχη με το μέρος του, μέχρι να πεθάνει (1.32.5: οὐ γάρ τι ὁ μέγα πλούσιος...τον βίον). Ο Σόλων διακρίνει την εὐτυχίαν, η οποία είναι η καλή τύχη, από τον ὄλβον, που είναι η πραγματική ευτυχία¹⁴¹. Αν κάποιος είναι πλούσιος και ἄνολβος, δηλαδή δυστυχής, μπορεί να πραγματοποιήσει όλες του τις επιθυμίες, αλλά και να υποφέρει το βάρος μίας συμφοράς. Αντίθετα, αν κάποιος είναι εὐτυχής, το οποίο σημαίνει ότι έχει καλή τύχη, και φτωχός, δεν μπορεί να αντέξει τις συμφορές, αλλά δεν τις έχει γνωρίσει καθόλου. Η καλή τύχη, η οποία είναι συνάρτηση της τήρησης των ορίων, τον προστατεύει από τις συμφορές. Ο εὐτυχής αξίζει να ονομάζεται ὄλβιος, αρκεί η κατάσταση αυτή να παραμείνει σταθερή μέχρι το τέλος της ζωής του (1.32.5-9), δηλαδή αρκεί να είναι εὐτυχής κάθε μέρα, πράγμα που αποδεικνύεται από το τέλος της ζωής του. Ο Σόλων κλείνει τον λόγο του με το ότι το θεϊκό στοιχείο άφησε πολλούς να δουν πώς είναι ο ὄλβος, αλλά ύστερα τους οδήγησε στην ολοκληρωτική κατάρρευση (1.32.9: πολλοῖσι γὰρ δὴ ...πρորρίζουσιν ἀνέτρεψε). Με αυτόν τον τρόπο, ο αθηναῖος νομοθέτης δηλώνει πόσο εύθραυστη είναι η ανθρώπινη ευτυχία λόγω του θεϊκού φθόνου.

Για τον Σόωνα υπάρχουν τρεις κατηγορίες ανθρώπων: οι ὄλβιοι, οι εὐτυχεῖς και οι ἄνολβοι. Οι ὄλβιοι, όπως ο Τέλλος, έχουν όλα όσα θα ήθελε να έχει ένας άνθρωπος, δηλαδή μία ζωή με μέτρια ευημερία και ένα ευτυχισμένο τέλος. Οι εὐτυχεῖς, όπως ο Κλέοβης και ο Βίτων, έχουν καλή τύχη και δεν έχουν πάθει κακό, επειδή τηρούν τα όρια και δεν προκαλούν τον θεϊκό φθόνον. Ως ανταμοιβή από το θείο έχουν το θάνατο, όταν παύουν να έχουν τύχη. Τέλος, οι ἄνολβοι είναι δυστυχεῖς, οι οποίοι είναι είτε φτωχοί είτε πρώην ισχυροί που είδαν τα πάντα να χάνονται, επειδή προκάλεσαν τον θεϊκό φθόνον με τις πράξεις τους. Δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην θέλει να είναι ὄλβιος. Όλοι έχουν την ελπίδα να ζήσουν τουλάχιστον μία εὐτυχῆ ζωή. Αλλά, η δυστυχία είναι πιο πιθανή από την εὐτυχίαν. Τότε, ο θάνατος είναι καλύτερος από την δυστυχία¹⁴².

¹³⁸ Adkins (2010) σσ.159-160.

¹³⁹ Σύμφωνα με τους Asheri -Lloyd (2010), *ad loc.* 1.32.4, η συμφορῇ είναι η σύμπτωση με την αρνητική σημασία. Πρόκειται για την κακοτυχία, την καταστροφή.

¹⁴⁰ Περυσινάκης (1998²), σ.148.

¹⁴¹ Asheri, Lloyd (2010) σ.241.

¹⁴² Lloyd (1987), σ.28.

Στη συζήτηση αυτή δόθηκε έμφαση στο πόσο σταθερή και διαρκής είναι η ανθρώπινη *εὐδαιμονία*. Τον πρώτο λόγο για την *εὐδαιμονίαν* του έχει ο άνθρωπος, επειδή ενεργεί σύμφωνα με την *αἵρεσιν*, η οποία είναι η ελεύθερη βούληση που μπορεί να υπαγορεύεται είτε από την λογική είτε από τα πάθη του¹⁴³. Ο Κροίσος, βρισκόμενος σε φάση *κόρου* ισχυρίστηκε ότι είναι ο πιο ευτυχισμένος από όλους τους ανθρώπους (1.34.1: *μετὰ δὲ Σόλωνα...ὀλβιώτατον*). Σύμφωνα με τον Σόλωνα ήταν απλά *εὐτυχής*, επειδή από μόνος του ο *πλοῦτος* δεν αποτελεί εγγύηση για τον *ὄλβον* αλλά για την *εὐτυχίην*¹⁴⁴.

Παρόλο που ο ισχυρισμός του Κροίσου μπορεί να προκάλεσε τον θεϊκό *φθόνον*, δεν συναπάγεται ότι ο ο θεϊκός *φθόνος* αποτελέσε την *αίτιην* της καταστροφής του¹⁴⁵. Η *αίτιη* ήταν ο *ἡμερος γῆς*, δηλαδή ο πόθος του για καινούριες κατακτήσεις (1.73.1: *τῶνδε εἵνεκα, καὶ γῆς ἡμέρῳ προσκτήσασθαι πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μοῖραν βουλόμενος καὶ...Κῦρον*). Παρασυρμένος από την τύφλωση του νου, ήθελε και άλλες κατακτήσεις. Η απόφασή του να επιτεθεί εναντίον των Περσών είχε ως συνέπεια να διαπράξει *ὑβριν*, επειδή παραβίασε τα σύνορα ενός άλλου κράτους. Η διάπραξη *ὑβρεως* είχε καταστροφικές συνέπειες για τον βασιλιά των Λυδών εξαιτίας της απόλυτης ήττας του που είχε ως αποτέλεσμα την αποτυχημένη εκστρατεία¹⁴⁶. Η *συμφορή*, δηλαδή η κακή τύχη, που προέκυψε, συνδέεται άμεσα με την διάπραξη *ὑβρεως* από τον Κροίσο. Από την κατάληξή του προκύπτει ότι ο Σόλων, μιλώντας με προφητικό τρόπο, θέτει τα ανθρώπινα όρια, τα οποία πρέπει να τηρούνται¹⁴⁷. Η τήρηση των ανθρώπινων ορίων οδηγεί στην αποφυγή του θεϊκού *φθόνου* και στην *εὐτυχίαν*, δηλαδή στην καλή τύχη. Η καλή τύχη αποτελεί βασική προϋπόθεση για τον *ὄλβον*.

Το θέμα του φθόνου του θεϊκού στοιχείου και της εφήμερης ανθρώπινης ευημερίας διέπει το διάλογο του Κροίσου με τον Σόλωνα, όπως και αυτόν του Ξέρξη με τον Αρτάβανο. Και οι δύο συζητήσεις ξεκινούν με αφορμή κάποια επίδειξη πλούτου ή *δυνάμεως* από την πλευρά των μοναρχών. Ο Κροίσος έδωσε εντολή στους υπηρέτες του να ανοίξουν το θησαυροφυλάκειό του, για να δει ο Σόλων τον αμύθητο πλούτο που διέθετε (1.30.1: *κελεύσαντος Κροίσου τὸν Σόλωνα θεράποντες περιῆγον κατὰ τοὺς θησαυροὺς καὶ ἐπεδείκνυσαν πάντα ἔοντα μεγάλα τε καὶ ὀλβια*). Ο Ξέρξης, αντίστοιχα, ήθελε να επιθεωρήσει στην Άβυδο όλο τον στρατό του, πράγμα που αποτελεί επίδειξη στρατιωτικής *δυνάμεως* (7.44-45). Η εναρκτήρια ερώτηση και στις δύο συζητήσεις αφορά το θέμα της ανθρώπινης *εὐδαιμονίας*. Ο Κροίσος ρώτησε αν έχει δει άλλο άνθρωπο *ὀλβιώτατον* (1.30.2:

¹⁴³ Περυσινάκης (1998²), σ.156.

¹⁴⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.117.

¹⁴⁵ Βλ. σ.20.

¹⁴⁶ Περυσινάκης (1998²), σσ.120-121.

¹⁴⁷ Shapiro (1996), σ. 350, 353.

εἴ τινα ἤδη πάντων εἶδες ὀλβιώτατον). Ο Αρτάβανος, αντίστοιχα, ρώτησε τον Ξέρξη γιατί κλαίει, αν και πιο πριν θεώρησε τον εαυτό του ευτυχισμένο εξαιτίας ενός τόσο μεγάλου στρατού (7.46.1). Τα δάκρυα του πέρση βασιλιά αποτελούν μία αντιφατική αντίδραση σε σχέση με το μεγαλειώδες θέαμα που αντικρίσε προηγουμένως.

Επίσης, και στις δύο περιπτώσεις γίνεται αναφορά στον θεϊκό φθόνον, στην συντομία της ζωής του ανθρώπου και στο πόσο ανυπόφορη μπορεί να γίνει η ζωή¹⁴⁸. Ο Ξέρξης υποστήριξε ότι ο άνθρωπος ζει εκατό χρόνια. Ο Αρτάβανος είχε την άποψη ότι κανένας δεν είναι τόσο ευτυχισμένος, ώστε να νιώθει ότι πολλές φορές είναι καλύτερο να πεθάνει παρά να ζει. Πολλές φορές, τα παθήματα κάνουν τη ζωή του ανθρώπου μαρτύριο. Μάλιστα, αποκάλεσε το θεϊκό στοιχείο φθονερόν, επειδή οι ευτυχισμένες στιγμές των ανθρώπων είναι λίγες (7.46.2-4). Αντίστοιχα, με αφορμή την ιστορία του Κλέοβη και του Βίτωνα ο Σόλων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ένα ευτυχισμένο τέλος είναι καλύτερο από μία ζωή με συμφορές¹⁴⁹ (1.31.3: ...τελευτή τοῦ βίου ἀρίστη ἐπεγένετο, διέδειξε δὲ τούτοις ὁ θεὸς ὡς ἄμεινον εἶη ἀνθρώπῳ τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζῶειν). Τόνισε, μάλιστα, ότι το θεῖον είναι φθονερόν τε καὶ ταραχῶδες για τις ανθρώπινες υποθέσεις (1.32.1-2: Ὡ Κροῖσε, ἐπιστάμενόν με τὸ θεῖον πᾶν ἐὼν φθονερόν τε καὶ ταραχῶδες ἐπειρωτᾶς ἀνθρωπῶν πρηγμάτων περὶ). Υποστήριξε ότι ο άνθρωπος, κατά την διάρκεια της σύντομης εβδομηντακονταετούς ζωής του, θα δει και θα πάθει πολλά που ποτέ δεν θα ήθελε (1.32.2: ἐς γὰρ ἐβδομήκοντα ἔτεα οὔρον...προτίθημι). Τέλος, πρέπει να γίνει μία επισήμανση: και ο Κροίσος και ο Ξέρξης ήταν προσκολλημένοι με τα υλικά αγαθά, τα οποία ήταν, αντίστοιχα, τα πλούτη και ο μεγάλος στρατός, ο οποίος ήταν και αυτός απόρροια του πλούτου¹⁵⁰, με αποτελεσμα να μην ακούσουν τους συμβούλους τους με καταστροφικές συνέπειες.

Εκτός από τις προφανείς ομοιότητες των δύο συζητήσεων, παρατηρείται ότι η σολώνεια ηθική, όπως μαρτυρείται από τα αποσπάσματα του Σόλωνα, που έζησε τον 6^ο αιώνα π.Χ., επιβιώνει στην ηροδότεια αφήγηση. Ο ηροδότειος Σόλων φαίνεται ότι αποτελεί αντανάκλαση του Σόλωνα ως ιστορικού προσώπου. Αυτό τεκμηριώνεται από την ταύτιση απόψεων που παρατηρείται. Ο ηροδότειος Σόλων αναδεικνύει την απόλυτη επιρροή των συμπτώσεων στη ζωή του ανθρώπου (1.32.4: πᾶν ἐστὶ ἀνθρώπος συμφορῇ). Η αντίληψη αυτή υπάρχει και στην ελεγεία 13W του Σόλωνα¹⁵¹. Ο Σόλων ως ιστορικό πρόσωπο επισημαίνει ότι κανένας δεν ξέρει πως θα εξελιχθεί μία πράξη¹⁵². Αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Κάποιος που προσπαθεί να ενεργεί με επιτυχία οδηγείται εξαιτίας μίας πράξης στην καταστροφή, επειδή δεν ήταν προνοητικός. Αντίθετα, κάποιος που ενεργεί με λανθασμένο

¹⁴⁸ Harrison (2000), σσ.50-51.

¹⁴⁹ How-Wells (1912), *ad loc.* 1.31.3.

¹⁵⁰ Flory (1978) σ. 148.

¹⁵¹ Περυσινάκης (1998²), σ.117.

¹⁵² Περυσινάκης (2012), σσ.336-339.

τρόπο μπορεί ο θεός να του δώσει καλή τύχη σε όλες τις υποθέσεις του, απαλλάσσοντας τον από την ανοησία του (13W. 65-70: *πᾶσι δέ τοι κίνδυνος...ἔκλυσιν ἀφροσύνης*).

Επίσης, ο ηροδότειος Σόλων τονίζει ότι πολλές φορές ο πλούσιος μπορεί να είναι και *ἄνολος*. Ο πλούσιος μπορεί να είναι *ὀλβιώτερος* από ένα φτωχό, αρκεί η τύχη να τον ευνοεί μέχρι το τέλος της ζωής του (1.32.5: *οὐ γάρ τι ὁ μέγα πλούσιος...τον βίον*). Αντίστοιχα, ο Σόλων ως ιστορικό πρόσωπο δεν θεωρεί τον πλούσιο *εὐδαίμονα*, επειδή οι θεοί δίνουν τα κέρδεα από τα οποία προκύπτει η *ἄτη*, που είναι η καταστροφή, την οποία είναι αναγκασμένος να υποφέρει ο άνθρωπος (13 W. 71-76: *πλούτου δ' οὐδέν...ἄλλος ἔχει*). Στο χωρίο αυτό παρατηρείται ότι υπάρχει μία αντίφαση που έγκειται στον ισχυρισμό του ότι ο πλούτος είναι θεόσταλτος και ότι, ταυτόχρονα, προκαλεί την καταστροφή στον άνθρωπο. Ωστόσο, αυτό το πρόβλημα είναι φαινομενικό¹⁵³. Η κατάσταση του πλούτου μπορεί να οδηγήσει δυνητικά στην *ἄτην*, αν κάποιος δεν συγκρατεί τον *κόρον* και πλουτίζει διαπράττοντας άδικες πράξεις (4W. 5-10). Κατά συνέπεια, προκύπτει ότι ο Ηρόδοτος ήταν γνώστης των ελεγειών του Σόλωνα, επειδή χρησιμοποίησε στοιχεία από την θεματική των ποιημάτων του¹⁵⁴.

4. Ξέρξης-Δημάρατος (7.101-104): Η αντιπαράθεση απόψεων για την *ἀνδρεία* των Περσών και των Ελλήνων

(i) Το περιστατικό

Αφού ο Ξέρξης επιθεώρησε το ναυτικό, ζήτησε να καλέσουν τον Δημάρατο, τον εξόριστο βασιλιά της Σπάρτης. Ο Λακεδαιμόνιος δε βρήκε μόνο καταφύγιο στην περσική αυλή, αλλά κέρδισε την εμπιστοσύνη του Ξέρξη, ο οποίος τον επέλεξε ως σύμβουλο στην εκστρατεία του εναντίον των Ελλήνων. Ο πέρσης βασιλιάς ρωτάει το σύμβουλό του, αν θα έχουν τη τόλμη να αντισταθούν οι Έλληνες στην εισβολή του (7.101.2: *νῦν...φράσον, εἰ Ἕλληνες ὑπομενέουσι χεῖρας ἐμοῖ ἀνταειρόμενοι*). Αφού εξέφρασε το ερώτημά του, προχωράει σε μία σύντομη έκθεση του σκεπτικού του (7.101.2: *οὐ γάρ, ὥς ἐγὼ δοκέω... μὴ ἐόντες ἄρθμοι*). Πιο συγκεκριμένα, υπολογίζει ότι οι Έλληνες δε θα είναι *ἀξιόμαχοι*, επειδή δεν υπάρχει ενότητα ανάμεσα στις πόλεις-κράτη του ελλαδικού χώρου. Ο Ξέρξης, παρασυρμένος από υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του, υποτιμάει την πολεμική *ἀρετήν* των αντιπάλων του, επειδή θεωρεί βέβαιη την υποχώρησή τους. Η επιρροή των συμβουλών του Μαρδόنيου είναι εμφανής, επειδή ο γιος του Γωβρύα είχε χρησιμοποιήσει ως επιχειρήματα τη διχόνοια των Ελλήνων και την τάση τους να υποχωρούν (7.9 α1-β2).

Ο Δημάρατος, πριν εκφράσει τη γνώμη του, ρωτάει τον Ξέρξη αν θέλει να ακούσει την αλήθεια ή λόγια, που θα τον ευχαριστήσουν (7.101.3: *βασιλεῦ, κότερα ἀληθείη χρῆσμαι*

¹⁵³ Περυσινάκης (2012), σσ. 280-281, 366-367.

¹⁵⁴ Περυσινάκης (2012), σ. 363.

πρὸς σὲ ἢ ἡδονῇ;). Ο σπαρτιάτης εξόριστος διερευνά τις προθέσεις του πέρση βασιλιά, διότι η παρρησία, που δεν είναι συνηθισμένη στην Ανατολή, μπορεί να αποβεί επικίνδυνη για τη ζωή του συμβούλου. Τελικά, ο Ξέρξης του δίνει την άδεια να εκφραστεί ελεύθερα (7.101.3: *ὁ δὲ μιν ἀληθείη...πρότερον ἦν*). Ο Δημάρατος τού θέτει ένα ζήτημα, το οποίο άπτεται της πολιτικής, δηλαδή την επιθυμία ή μη της αλήθειας.

Ο πέρσης βασιλιάς ήταν λογικό να δεχτεί να ακούσει την αλήθεια, επειδή για τους Πέρσες ήταν μεγάλη ντροπή να πει κάποιος ψέματα (1.138.1: *αἰσχιστον δὲ αὐτοῖσι τὸ ψεύδεσθαι νενόμισται*). Η έκφραση στις συναναστροφές της *ἀληθείης*, η οποία ήταν μία καθαρά συνεργατική αξία, θα συνέβαλε, πιθανόν, στη συνοχή της περσικής κοινωνίας. Ωστόσο, ο Ξέρξης, εκτός από Πέρσης, είναι και μονάρχης, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θέλει να ακούει αυτά, που του είναι ευχάριστα. Επειδή ο σύμβουλος ξέρει ότι είναι αδύνατον να τον εμπιστευτεί, ζητάει διαβεβαιώσεις. Δεν θέλει να έχει την ίδια αντιμετώπιση με τον Αρτάβανο, με τον οποίο ο Ξέρξης εξοργίστηκε (7.11.1), αν και ο ίδιος επέτρεψε να μιλήσει σε όποιον επιθυμούσε (7.8δ1: *ἵνα μὴ ιδιοβουλεύειν ὕμιν ...τὸν βουλόμενον ἀποφαίνεσθαι*)¹⁵⁵. Η στάση του απέναντι στον Δημάρατο, σε συνδυασμό με την εμμονή του στην αριθμητική υπεροχή του στρατού, φανερώνει ότι ο πέρσης βασιλιάς κυβερνά ως δεσπότης¹⁵⁶. Συμπεριφέρεται ως δεσπότης, διότι θεωρεί τους υπηκόους του δούλους του¹⁵⁷.

Αφού ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος προΐδεάσε τον πέρση βασιλιά ότι θα εκφράσει μία αντίθετη άποψη και πήρε τις διαβεβαιώσεις ότι δε θα πέσει σε δυσμένεια, ο Δημάρατος ξεκινάει να δίνει τις πληροφορίες του για τους Έλληνες. Ισχυρίζεται ότι η *πενίη* συντροφεύει την Ελλάδα, ενώ η *ἀρετή* είναι αποτέλεσμα της *σοφίης* και του ισχυρού *νόμου*. Με την *ἀρετήν* οι Έλληνες αντιμετωπίζουν την *πενίην*, η οποία είναι η φτώχεια, και την *δεσποσύνην*, η οποία συνδέεται άμεσα με τις δεσποτικές τάσεις, που αφορούν τον καταναγκασμό και τις περσικές απόπειρες βίαιης επιβολής στους αντιπάλους (7.102.1: *τῇ Ἑλλάδι πενίη... καὶ τὴν δεσποσύνην*).

Σε αυτό το σημείο κυριαρχούν οι έννοιες της *πενίης* και της *ἀρετῆς*. Η *πενίη* διαφέρει από την *ἀρετήν* ως προς την προέλευσή της. Η ένδεια είναι *σύντροφος* της Ελλάδας, ενώ η *ἀρετή* είναι *ἔπακτος*. Η ένδεια, ως *σύντροφος*, θεωρείται μία συνθήκη, η οποία αναπτύχθηκε και αναπτύσσεται με τρόπο οργανικό και φυσικό¹⁵⁸. Αυτό σημαίνει ότι η φτώχεια σχετίζεται από την αρχή με τη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, επειδή αποτελεί μία φυσική ιδιότητά της¹⁵⁹. Αντίθετα, η *ἀρετή*, ως *ἔπακτος*, είναι κάτι, που προέρχεται απ' έξω¹⁶⁰, δηλαδή κάτι

¹⁵⁵ Krimm (1967), σ.48.

¹⁵⁶ Krimm (1967), σ.47.

¹⁵⁷ LSJ⁹ s.v. *δεσπότης*.

¹⁵⁸ Thomas (2000), σ.110.

¹⁵⁹ Heinimann (1965), σ.31.

¹⁶⁰ LSJ⁹ s.v. *ἔπακτος,ον*.

εκτός φύσης. Απ' αυτό προκύπτει ότι η *ἀρετή* είναι επίκτητη. Μάλιστα, είναι αποτέλεσμα *νόμου* και της *σοφίας*¹⁶¹.

Ο *νόμος* για τον Ηρόδοτο, γενικά, σχετίζεται με τα έθιμα ενός λαού, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, την πολεμική τακτική και τη νομοθεσία που αποτελούν τις θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των λαών¹⁶². Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο *νόμος* διαχωρίζει τους Έλληνες από τους βαρβάρους. Βασίζεται στην κληρονομημένη παράδοση, στα πολιτικά ήθη και στις θρησκευτικές παραδόσεις, όπως εξελίχθηκαν στην πόλη-κράτος. Αυτός συνδέεται με το αγωνιστικό πνεύμα και την αυτοθυσία των πολιτών¹⁶³. Ο *νόμος* έχει στενή σχέση με την *σοφίην*. Ο *νόμος*, καθώς προκύπτει από την ευφυΐα, δίνει την δυνατότητα στον άνθρωπο να αντιμετωπίσει τα προβλήματα, τα οποία ανακύπτουν στο περιβάλλον του. Η *σοφίη*, η οποία είναι η επινοητικότητα και η πρακτική γνώση για την λύση των προβλημάτων, αποτελεί μία όψη του *νόμου*¹⁶⁴.

Η *ἀρετή*, η οποία προκύπτει από αυτούς τους δύο παράγοντες, αποκτάει διπλή σημασία. Πρόκειται για την *ἀνδρείαν*, η οποία συνεπάγεται ότι κάποιος είναι γενναίος στη μάχη, και για την επινοητικότητα, με την οποία αντιμετωπίζεται η *πενίη*¹⁶⁵. Με τη γενναιότητα αντιμετωπίζεται η αριθμητική ανωτερότητα και η πολεμική ικανότητα του αντιπάλου στο πεδίο της μάχης, ενώ με την επινοητικότητα εκμηδενίζονται τα όποια πλεονεκτήματα έχει ο αντίπαλος λόγω του πλούτου του, αφού η ένδεια του αμυνόμενου παύει να είναι μειονέκτημα. Η ένδεια, λοιπόν, ως παράγοντας του περιβάλλοντος, κάνει τους Έλληνες να πλεονεκτούν ηθικά¹⁶⁶. Έτσι, ο Δημάρατος υπονοεί ότι η φτώχεια οδηγεί τους Έλληνες να πολεμήσουν, διότι δεν υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουν την υλική ευμάρειά τους εξαιτίας του πολέμου και το μόνο, που έχουν να υπερασπιστούν, είναι η *ἐλευθερίη* τους, η οποία διέπει ως *νόμος* τη συμπεριφορά των Ελλήνων. Ο αγώνας για την *ἐλευθερίην* αποτελεί ένα ισχυρό ηθικό κίνητρο που τονώνει το ηθικό των Ελλήνων και τους κάνει να τολμούν τα πάντα.

Αλλά, η ένδεια ως παράγοντας του περιβάλλοντος εγείρει και πρακτικές δυσκολίες για τους αντιπάλους. Ο Αρτάβανος είχε επισημάνει στον Ξέρξη ότι η θάλασσα και η στεριά σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων θα αποτελέσουν εχθρικό παράγοντα, επειδή δεν θα υπάρχουν τόσο μεγάλα λιμάνια για τις ανάγκες του περσικού στόλου και τα φτωχά εδάφη θα κάνουν τον ανεφοδιασμό τόσων ανδρών δύσκολη υπόθεση (7.49.1-2,4). Η ένδεια του ελληνικού περιβάλλοντος ως προς την ύπαρξη κατάλληλων τοποθεσιών για λιμάνια και η ανεπάρκεια σε εύφορες εκτάσεις γης, που θα διευκόλυναν τον ανεφοδιασμό του περσικού πεζικού, θα δημιουργούσε, κατά την γνώμη του

¹⁶¹ Heinimann (1965), σσ.31-32.

¹⁶² βλ.σ.3.

¹⁶³ Gigante (1956), σ.115.

¹⁶⁴ Immerwahr (1966), σσ.319-320.

¹⁶⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.152.

¹⁶⁶ Romilly (2007), σ.41.

Αρτάβανου, πολλές παράπλευρες απώλειες σε πλοία και άνδρες. Με τις απόψεις του Αρτάβανου και του Δημάρατου δίνεται μία ολοκληρωμένη εικόνα για την επιρροή του περιβάλλοντος ως θετικού για τον άμυνόμενο και ως αρνητικού για τον επιτιθέμενο παράγοντα.

Ο Δημάρατος προχωράει και σε ένα γενικό σχόλιο για τους Έλληνες, το οποίο αποτελεί επακόλουθο της προηγούμενης άποψής του, όπως φαίνεται από την χρήση του *νῦν*¹⁶⁷ (7.102.2: *αἰνῶ μὲν νῦν πάντας τοὺς Ἕλληνας...χώρους οἰκημένους*). Αφού επαίνεσε όλους τους Έλληνες, που κατοικούν σε αυτά τα μέρη, αναφέρεται λεπτομερώς στη Σπάρτη (7.102.2-3: *ἔρχομαι δὲ λέξων...καὶ πλεῦνες*). Θεωρεί ότι οι Λακεδαιμόνιοι, επειδή δεν πρόκειται να δεχτούν τους όρους του Ξέρξη, δε θα προκαλέσουν τη *δουλοσύνην* στην Ελλάδα. Ακόμα και αν συνθηκολογήσουν οι υπόλοιπες πόλεις-κράτη, η Σπάρτη, όπως υποστηρίζει ο εξόριστος βασιλιάς, θα επιλέξει να αντισταθεί, χωρίς να υπολογίσει την αριθμητική υπεροχή των Περσών¹⁶⁸. Με αυτόν τον τρόπο, επισημαίνει στον Ξέρξη την *ἀνδρείαν* και ιδιαίτερα των Σπαρτιατών, η οποία δεν κάμπτεται μπροστά στις απειλές από μία ανώτερη δύναμη, και ότι η *ἀνδρεία* τους θα αποτελέσει εμπόδιο στο σχέδιό του της υποδούλωσης των Ελλήνων. Κατά συνέπεια, αντιπαραθέτει το αριθμητικό πλεονέκτημα των Περσών με τα ηθικά πλεονεκτήματα των Ελλήνων και, ειδικότερα, των Λακεδαιμόνιων¹⁶⁹. Τονίζει ότι ο πλούτος των Περσών θα αντιμετωπιστεί με την *ἀρετήν*. Ο σύμβουλος θεωρεί ότι η *ἐλευθερίη* χαρακτηρίζει το *ἦθος* των Ελλήνων, σε αντίθεση με την *δουλοσύνην* και την *δεσποσύνην* των Περσών¹⁷⁰.

Παρασυρμένος από υπερβολική αυτοπεποίθηση και υπεροψία, ο Ξέρξης γελάει με τις πληροφορίες του Δημάρατου (7.103.1: *ταῦτα ἀκούσας Ξέρξης γελάσας*). Στη *πρόθεσιν* του λόγου του αμφισβητεί το ισχυρισμό του Δημάρατου (7.102.2) ότι χίλιοι άνδρες μπορούν να πολεμήσουν ένα τόσο μεγάλο στρατό (7.103.1: *Δημάρατε, οἶον....μαχήσεσθαι*). Έπειτα, ξεκινάει την επιχειρηματολογία με ένα πρώτο επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ δυνατόν* (7.103.1: *σὺ ὦν... εἰρημένος ἦ*). Προκειμένου να φέρει τον Δημάρατο σε δύσκολη θέση, προχωράει σε μία ρητορική ερώτηση, λέγοντάς του, αν θα επιθυμούσε να συγκρουστεί με δέκα άνδρες (7.103.1: *σὺ ὦν ἐθελήσεις αὐτίκα πρὸς ἄνδρας δέκα μάχεσθαι*). Ο Ξέρξης επιδιώκει με τη ρητορική ερώτηση να δείξει ότι ο αντίπαλός του λέει κάτι παράξενο¹⁷¹. Συνεχίζει να είναι ειρωνικός, τονίζοντας με το επιχείρημά του στο σύμβουλό του ότι, ως βασιλιάς αυτών των ανδρών, οφείλει να ακολουθήσει τους *νόμους* της Σπάρτης και να συγκρουστεί με περισσότερους αντιπάλους (7.103.1: *καίτοι εἰ τὸ πολιτικόν....κατὰ νόμους*

¹⁶⁷ Σύμφωνα με τους LSJ⁹ s.v. *νῦν*, το μόριο δηλώνει « τὴν ἄμεσον ἀκολουθίαν πράγματός τινος, κατόπιν ἄλλου ».

¹⁶⁸ Lateiner (1989), σ.160.

¹⁶⁹ Heinimann (1965), σσ.30-31, Scardino (2007), σ.196.

¹⁷⁰ Krimm (1967), σ.49.

¹⁷¹ Αριστ.Ρητ. 1419a12-13: (*Περὶ ἐρωτήσεως, εὐκαιρόν ἐστι ποιεῖσθαι*) ἔτι, ὅταν μέλλῃ ἢ ἐναντία λέγοντα δείξειν ἢ παράδοξον.

τοὺς ὑμετέροους...εἴκοσι εἶναι ἀντάξιον). Ολοκληρώνει το επιχείρημά του, κάνοντας επίθεση στο ήθος του αντιπάλου του. Επισημαίνει στον Δημάρατο πως πρέπει να είναι προσεκτικός, όταν μιλάει, γιατί μπορεί τα λόγια του είναι κόμπος, δηλαδή κομπορρημοσύνη (7.103.2: *εἰ τοιοῦτοι τε ἐόντες...αὐχέετε τοσοῦτον, ὅρα μὴ μάτην κόμπος ὁ λόγος τοῦτος εἰρημένος ἦ*). Εξαιτίας της τύφλωσης του νου ο μονάρχης αγνοεί ότι τα λόγια του στους προηγούμενους του λόγους, αποτελούσαν κομπασμό, τα οποία αποτελούν από μόνα τους ὕβριν (7.8.γ2). Παράλληλα, εξακολουθεί να πιστεύει όσα είπε ο Μαρδόний για τους Έλληνες (7.9).

Ο Πέρσης βασιλιάς αντιμετωπίζει με χλευασμό τις συμβουλές του Δημάρατου, αν και ανταποκρίνονται στη πραγματικότητα¹⁷². Ξεπερνάει τα όρια της εξουσίας του. Το γέλιο του αποτελεί ένδειξη αλαζονείας και άγνοιας για την πραγματικότητα¹⁷³. Ο Ξέρξης έχει διαπράξει ὕβριν, γεφυρώνοντας και ξεπερνώντας τον Ελλήσποντο, που είναι το φυσικό σύνορο Ευρώπης και Ασίας¹⁷⁴. Γελάει με τις προειδοποιήσεις του Δημάρατου, υποτιμώντας τους Έλληνες και τους Λακεδαιμόνιους. Το γέλιο του φανερώνει, ότι βρίσκεται σε φάση ἄτης, η οποία είναι η τύφλωση του νου, και ότι είναι έτοιμος να διαπράξει καινούριες ὕβρεις.

Προκειμένου να αναιρέσει τα λεγόμενα του αντιπάλου του κατά της αριθμητικής υπεροχής των Περσών, αναπτύσσει ένα δεύτερο επιχείρημα (7.103.3: *ἐπεὶ φέρε ἴδω πάντι...πέντε χιλιάδων*). Απορεί πώς είναι δυνατόν ένα στρατός, που ανέρχεται το πολύ στους πενήντα χιλιάδες άνδρες και είναι όλοι το ίδιο ἐλεύθεροι, να συγκρουστεί με ένα τόσο μεγάλο στρατό σαν το δικό του (7.103.3: *κῶς ἂν δυναίατο χίλιοι...ἀντιστῆναι*). Με αυτή τη ρητορική ερώτηση επιχειρεί να δείξει, πόσο παράλογος είναι ο ισχυρισμός του συμβούλου του¹⁷⁵. Μάλιστα, υπολογίζει ότι η αναλογία Ελλήνων και Περσών είναι ένα προς χίλια, αν οι Έλληνες είναι πέντε χιλιάδες (7.103.3: *ἐπεὶ τοι πλεῦνες... πέντε χιλιάδων*). Ο Πέρσης βασιλιάς θεωρεί ότι η μάχη θα γίνεται σε ένα ανοιχτό πεδίο, όπου πολλοί Πέρσες θα περικυκλώνουν μεμονωμένους Σπαρτιάτες¹⁷⁶. Δίνει σημασία μόνο στην αριθμητική υπεροχή των Περσών, αγνοώντας ότι ένας μικρός στρατός με τον κατάλληλο στρατιωτικό σχηματισμό μπορεί να κατατροπώσει έναν αριθμητικά ανώτερο εχθρό.

Αγνοεί το γεγονός ότι χρησιμοποιούνταν ο στρατιωτικός σχηματισμός της οπλιτικής φάλαγγας που αποτελούνταν από σειρές βαρειά οπλισμένων με μακρύ δόρυ και ασπίδα οπλιτών. Η δημιουργία αυτού του σχηματισμού στο πεδίο της μάχης ευνοήθηκε από τον έκτο αιώνα με την ευρύτερη διανομή του πλούτου μέσω του εμπορίου, εξαιτίας της οποίας μπορούσαν να διαθέτουν όπλα όχι μόνον οι παραδοσιακοί ἀγαθοί. Έτσι, δόθηκε η δυνατότητα στους κακούς ως προς την καταγωγή, αλλά πλούσιους, να διεκδικήσουν άλλη μία

¹⁷² Lateiner (1977), σ.179.

¹⁷³ Lateiner (1977), σ.178.

¹⁷⁴ Lateiner (1989), σσ.130-131.

¹⁷⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.152.

¹⁷⁶ How-Wells (1912), *ad loc.* 7.103.3.

ιδιότητα του παραδοσιακού *ἀγαθοῦ*, η οποία ήταν η γενναιότητα στη μάχη. Στη Σπάρτη δεν προέκυψε κάποια μεταβολή, η οποία τροφοδοτήθηκε από τη διανομή του πλούτου, λόγω της ύπαρξης των ειλώτων¹⁷⁷. Υπήρχε αυστηρή κοινωνική οργάνωση, στην κορυφή της οποίας ήταν οι *ὅμοιοι*, των οποίων και οι δύο γονεῖς ήταν σπαρτιάτες. Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να ολοκληρώσουν τη εκπαίδευσή τους και να συμμετέχουν στα συσσίτια¹⁷⁸. Οι Λακεδαιμόνιοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους απόγονους των ομηρικών ηρώων. Ο Σπαρτιάτης έπρεπε να είναι γενναῖος πολεμιστής στη μάχη. Επιπλέον, η πηγή πλούτου ήταν η κατοχή γης, αφού ο κάθε *ὅμοιος* διέθετε κάποια εδαφική έκταση, την οποία καλλιεργούσαν οι εἰλωτες¹⁷⁹. Απ' αυτό προκύπτει, ότι η κοινωνία της Σπάρτης διεπόταν από τις παραδοσιακές αξίες, επειδή ο *ὅμοιος* συμπεριφερόταν ως *ἀγαθός*.

Ωστόσο, ο παραδοσιακός *ἀγαθός* της Σπάρτης διέφερε σε κάποια σημεία από τον ομηρικό *ἀγαθόν*, παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις λαμβάνονταν υπόψη η καταγωγή, ο πλοῦτος και η γενναιότητα στη μάχη. Όπως προκύπτει από τα ποιήματα του σπαρτιάτη λυρικού ποιητή Τυρταίου, ο *ὅμοιος* πολεμούσε ως *ἀγαθός* έχοντας ως κίνητρο την σωτηρία της πόλης-κράτους του και όχι την προσωπική του δόξα. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο λακεδαιμόνιος *ὅμοιος* δεν πολεμούσε για την *ἀρετήν* και την *τιμὴν* του. Μαχόταν για την *ἀρετήν* και την *τιμὴν* στο πλαίσιο της πόλης-κράτους του¹⁸⁰. Η σπαρτιατική *ἀρετή* ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την συμμετοχή στην οπλική φάλαγγα. Οι στίχοι 13-19 της ελεγείας 12W του Τυρταίου αποτελούν την καλύτερη απόδειξη. Ο ποιητής θεωρεί *ἀγαθόν*, όποιον παραμένει σταθερά στην πρώτη γραμμή και απορρίπτει την επονείδιστη φυγή, προτιμώντας να θέσει σε κίνδυνο την ίδια του την ζωή και να ενθαρρύνει τον συμπολεμιστή του να κάνει το ίδιο. Αυτή η συμπεριφορά εξυπηρετεί, σύμφωνα με τον ποιητή, το κοινό καλό για την πόλη-κράτος και τον λαό. Με αυτόν τον τρόπο, ο Τυρταίος υπερτονίζει τις όψεις του πολέμου που δοξάζουν τους πολεμιστές πάντα στο πλαίσιο της οπλικής φάλαγγας, παροτρυνόντάς τους να συμμετέχουν στον πόλεμο¹⁸¹. Απόρροια, λοιπόν, της κοινωνικής κατάστασης και της σκληρής στρατιωτικής εκπαίδευσης τους ήταν και ο τρόπος μάχης με τη χρήση του σχηματισμού της φάλαγγας¹⁸². Αγνοώντας τη χρήση αυτής της πολεμικής τακτικής, ο πέρσης βασιλιάς τονίζει για μία ακόμα φορά την αριθμητική υπεροχή των Περσών.

Η υποτίμηση της στρατιωτικής οργάνωσης των μελλοντικών αντιπάλων του συνεχίζει να διέπει την επιχειρηματολογία του, όπως φαίνεται από το τρίτο επιχείρημα (7.103.4: *ὕπὸ μὲν γὰρ ἑνός... τούτων οὐδέτερα*), που αποτελεί *πίστιν κατὰ το εἶκος*, η οποία στηρίζεται στο

¹⁷⁷ Για την φάλαγγα βλ. Adkins (2010), σσ.86-87, Περυσινάκης (2012), σ.200.

¹⁷⁸ Gilbert (1895), σ.39.

¹⁷⁹ Link (2004), σσ.4-5.

¹⁸⁰ Περυσινάκης (2012), σσ.202-203

¹⁸¹ Περυσινάκης (2012), σσ.206-207, 213.

¹⁸² Ξεν. Λακ.Πολ. XI

τόπο του αντιθέτου ως *modus tolens*¹⁸³. Σύμφωνα με τον Ξέρξη, αν ήταν κάτω από τη εξουσία ενός άνδρα και αναγκασμένοι από το μαστίγιο [Α], θα έδειχναν περισσότερη *ἀρετήν*, απ' όση έχουν από τη φύση τους, παρά το αριθμητικό μειονέκτημα [τότε Β] (7.103.4: *ὑπὸ μὲν γὰρ ἐνὸς ἀρχόμενοι...ἀναγκαζόμενοι μάστιγι ἐς πλεῦνας ἐλάσσονες ἐόντες*). Όμως, αυτό δεν μπορεί να συμβεί, επειδή οι Έλληνες διέπονται από την *ἐλευθερίαν* [όχι Β] (7.103.4: *ἀνειμένοι ἐς τὸ ἐλεύθερον...τούτων οὐδέτερα*). Επομένως, οι Έλληνες δεν δείχνουν περισσότερη *ἀρετήν* απ' όση έχουν εκ φύσεως [τότε ούτε Α].

Κατά τη γνώμη του, η απόλυτη εξουσία ενός άνδρα, ο φόβος απέναντι στο μονάρχη και ο εξαναγκασμός κάνει τους υπηκόους *παρὰ τὴν ἑωυτῶν φύσιν ἀμείνονες*. Θεωρεί ότι η *ἀρετή*, την οποία διαθέτουν οι υπήκοοι του από τη φύση τους, θα αυξηθεί μέσω του εξαναγκασμού από το μονάρχη (*ἀναγκαζόμενοι*). Οι Πέρσες στρατιώτες θα γίνουν πιο *ἀγαθοί* με αυτόν τον τρόπο. Ο Πέρσης βασιλιάς ταυτίζει την *ἀρετήν* με την *ἀνδρείαν*, που ενισχύεται από το μαστίγιο, το οποίο αποτελεί ένα ξεκάθαρο σύμβολο του βίαιου εξαναγκασμού¹⁸⁴. Υποβαθμίζει τη σημασία της πληροφορίας του Δημάρατου, που αφορά την ένδεια και το *νόμον* (7.102.1). Με το να εξάρει το *νόμον* των Περσών, ο οποίος είναι η *ἀνάγκη*, έχει την πεποίθηση ότι ο *νόμος* των Ελλήνων, ο οποίος είναι η *ἐλευθερία*, δεν πρόκειται να τους σώσει από την εισβολή των Περσών. Ο Ξέρξης, συμπεριφερόμενος ως *δεσπότης*, θεωρεί τους στρατιώτες του σκλάβους, που τον υπηρετούν¹⁸⁵.

Η *ἐλευθερία*, σύμφωνα με τον Πέρση βασιλιά, ταυτίζεται με την αναρχία¹⁸⁶. Η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς αποτελεί εγγύηση σταθερότητας και ευημερίας, έχει προέλευση στην ανάδειξη του Δηϊόκη σε βασιλιά των Μήδων¹⁸⁷. Όσο οι Μήδοι ζούσαν σε μικρές ανεξάρτητες πόλεις, η *ἀνομία* κυριαρχούσε. Ο Δηϊόκης, όταν τον επέλεξαν ως δικαστή, τους άφησε *ἐλευθέρους* και περιοριζόταν στην εκδίκαση των υποθέσεων. Επειδή κάποια στιγμή η κατάσταση έγινε ανυπόφορη, αποφάσισαν να τους κυβερνάει ένας μονάρχης και θεώρησαν ως κατάλληλο τον Δηϊόκη (1.96-98.1).

Μάλιστα, ο Πέρσης μονάρχης αντιπαρατίθεται με τον Δημάρατο και σε ένα άλλο επίπεδο. Ο έκπτωτος βασιλιάς της Σπάρτης ισχυρίστηκε ότι η *ἀρετή* είναι *ἔπακτος*, δηλαδή επίκτητη, το οποίο σημαίνει ότι δεν είναι μία ιδιότητα που χαρακτηρίζει κάποιον από τη φύση του. Αντίθετα, ο Πέρσης μονάρχης ισχυρίζεται ότι οι Πέρσες γίνονται *παρὰ τὴν ἑωυτῶν φύσιν ἀμείνονες*, δηλαδή πιο γενναίοι, απ' όσο είναι από τη φύση τους. Υπονοεί ότι οι Πέρσες από τη φύση τους είναι *ἀνδρεῖοι* και ότι μέσω του εξαναγκασμού γίνονται πιο *ἀνδρεῖοι*. Με αυτόν

¹⁸³ Σύμφωνα με την Thomas (2000), σ. 175, το *modus tolens* είναι αν Α, τότε Β, επειδή όχι Β, τότε ούτε Α.

¹⁸⁴ Heinimann (1965), σ.32.

¹⁸⁵ Krimm (1967), σσ.51-52.

¹⁸⁶ Scardino (2007), σ.198.

¹⁸⁷ Von Fritz (1965), σ.8.

τον τρόπο, επιχειρεί να καταδείξει ένα μειονέκτημα της *ἀνδρείας* των Ελλήνων, το οποίο είναι ότι δεν διαθέτουν κανένα ψήγμα της από τη φύση τους.

Αφού εξήρε την *ἀρετήν* των Περσών και μείωσε την αξία της *ἀρετῆς* των αντιπάλων τους, ο Ξέρξης προχωράει στο τέταρτο επιχείρημα (7.103.4-5: *δοκέω ἔγωγε...τρισι ὁμοῦ μάχεσθαι*), το οποίο στηρίζεται στο ρητορικό τόπο *ἐκ τῶν κεκριμένων*¹⁸⁸. Εκτιμάει ότι οι Λακεδαιμόνιοι μόνοι τους δεν πρόκειται να επιχειρήσουν να αντισταθούν, ακόμα και αν έχουν ίδιο αριθμό δυνάμεων, και ότι ο περσικός στρατός διαθέτει άνδρες, οι οποίοι μπορούν να πολεμήσουν με τρεις Έλληνες. Αυτό, πιθανόν, το συμπεραίνει από το ότι η *ἀνδρεία* των Περσών έχει κριθεί ήδη στην εκστρατεία εναντίον των Αιγυπτίων. Αφού ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του υποστηρίζει στον επίλογο ότι ο σύμβουλός του δεν ξέρει και ότι φλυαρεί (7.103.5: *τῶν σὺν ἐὼν ἄπειρος πολλὰ φλυαρέεις*).

Αν και ο Ξέρξης τον προσέβαλε, ο Δημάρατος απευθύνεται σε αυτόν με σεβασμό. Η απολογητική τάση του φαίνεται από το προοίμιο-*πρόθεσιν* του λόγου του (7.104.1-2: *Ἵ βασιλεῦ, ἀρχῆθεν...στέργειν μάλιστα*). Τονίζει στον *πέρση* βασιλιά πως ήξερε εκ των προτέρων ότι η *ἀληθείη* θα τον δυσареστούσε, αλλά δεν είχε επιλογή, αφού ο ίδιος τον ανάγκασε να μιλήσει ειλικρινά (7.104.1: *Ἵ βασιλεῦ, ἀρχῆθεν...Σπαρτιήτησι*). Ο έκπτωτος σπαρτιάτης βασιλιάς θεωρεί υπεύθυνο τον Ξέρξη. Μάλιστα, μπορεί να κατηγορεί έμμεσα τον *πέρση* μονάρχη ότι δεν εκτίμησε θετικά την ειλικρίνειά του, εκφράζοντας τη δυσареσκειά του για το ότι ο μονάρχης εμμένει να αξιολογεί τη γενναιότητα με κριτήριο το πλήθος και να αγνοεί τον *νόμον* και τις αξίες που αφορούν τους Έλληνες.

Προκειμένου να δείξει ότι δεν πήρε το μέρος των Λακεδαιμόνιων, αλλά υποστηρίζει τους Πέρσες, προχωράει σε μία σύγκριση της συμπεριφοράς των Σπαρτιατών με αυτήν του Δαρείου προς το πρόσωπό του (7.104.2: *καίτοι ὡς ἐγὼ τυγχάνω...οἶκον ἔδωκε*). Οι Λακεδαιμόνιοι, στερώντας του τη *τιμὴν* και τα *γέρεα*, τον έκαναν *φυγάδα* καὶ *ἄπολιν*. Ο Δημάρατος στην Σπάρτη ήταν ένας παραδοσιακός *ἀγαθός*. Επειδή τον καθαίρεσαν από το θρόνο της Σπάρτης (6.59-70), προχώρησαν σε στέρηση της *τιμῆς* του, η οποία έγκειται στα αποκτήματα, τα οποία έχει περισσότερα από οποιονδήποτε άλλο¹⁸⁹. Αυτά σχετίζονταν με την υπόληψή του ως *ἀγαθοῦ*. Τότε, επίσης, ο Λακεδαιμόνιος έχασε και τα *γέρεα*, τα οποία ήταν τα τιμητικά δώρα και, γενικά, τα προνόμια του βασιλικού αξιώματος¹⁹⁰. Το ότι έφυγε από την πόλη του, ως εξόριστος, είχε ως συνέπεια να είναι *ἄπολις*, δηλαδή να μην έχει πατρίδα¹⁹¹. Βρισκόταν στη χειρότερη κατάσταση, που θα μπορούσε να βρεθεί ένας *ἀγαθός*, δηλαδή σε κατάσταση *ἐλεγχείης*. Κατά συνέπεια, δεν ήταν σε θέση να υπερασπιστεί την *τιμὴν* του και

¹⁸⁸ Αριστ. Ρητ. 1402b33-36: *οὔκουν ἱκανὸν ἂν λύσῃ ὅτι οὐκ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ δεῖ λύειν ὅτι οὐκ εἰκὸς. τοῦτο δὲ συμβήσεται ἐὰν ἡ ἔνστασις μᾶλλον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ.*

¹⁸⁹ Adkins (2010), σ.48.

¹⁹⁰ LSJ⁹ s.v. *γέρας*.

¹⁹¹ LSJ⁹ s.v. *ἄπολις*.

δεν είχε πλούτο στη διάθεσή του, το οποίο είναι βασικό συστατικό του *ἀγαθοῦ*. Θύμιζε τον ομηρικό *μετανάστην*, οποίος ήταν κάποιος που περιπλανιόταν χωρίς *τιμὴν*¹⁹². Ένας τέτοιος ήταν και ο Οδυσσεύς, όταν έφτασε στη Σχερία. Τότε, ο Αλκίνοος του προσέφερε φαγητό, στέγη, δώρα και την δυνατότητα να φτάσει στην Ιθάκη με ασφάλεια (Οδ. 8.186-230, 308-328).

Ο Δημάρατος βρισκόταν σε παρόμοια θέση με τον Οδυσσεύα. Ο Δαρείος υποδέχθηκε τον εξόριστο λακεδαιμόνιο και του προσέφερε *βίον* και *οἶκον* (7.104.2: *πατήρ δὲ ὁ σὸς ὑποδεξάμενος βίον τέ μοι οἶκον ἔδωκε*). Οι προσφορές του Δαρείου στο πλαίσιο της σχέσης *φιλίας* με τον Δημάρατο¹⁹³ ήταν εκτάσεις γης και η ανάθεση της διοίκησης πόλεων της περσικής αυτοκρατορίας. Ο Ξέρξης διατηρεί αυτή τη σχέση, έχοντάς τον στο πλευρό του ως σύμβουλο.

Αφού ο σύμβουλος εξήρε τον Δαρείο, συνεχίζει τον λόγο του στο πλαίσιο του *προοιμίου* με ένα γνωμικό (7.104.2: *οὐκ ὦν οἶκός ἐστι...στέργειν μάλιστα*). Θεωρεί ότι δεν είναι λογικό για έναν *σώφρονα* να απορρίπτει την *εὐνοία*, αλλά είναι λογικό να την *δέχεται*. Ο Δημάρατος υπονοεί ότι *δέχεται* να απολαμβάνει την *εὐνοία* των Περσών, επειδή είναι *σώφρων*. Οι Σπαρτιάτες ήταν, κατά τον Ηρόδοτο, *φημισμένοι* για την *σωφροσύνην* τους, όπως εμφανίζεται από το 4.77.1, όπου ο σκύθης απεσταλμένος Ανάχαρσις διαπίστωσε ότι οι υπόλοιποι Έλληνες *σπαταλούν* χρόνο, για να μάθουν πολλά πράγματα, με εξαίρεση τους Λακεδαιμόνιους, οι οποίοι *μπορούν* να *μιλούν* και να *ακούν* *σωφρόνως* (4.77.1: *ὀπίσω ἀπονοστήσας...τούτοισι δὲ εἶναι μούνοισι σωφρόνως δοῦναι καὶ δέξασθαι λόγον*). Με αυτόν τον τρόπο, συγκρίνεται η *σωφροσύνη* των Λακεδαιμονίων, η οποία είναι η *σοφίη*, που έχει *απτό* και *σοβαρό* χαρακτήρα, με την *πᾶσαν σοφίην* των άλλων Ελλήνων¹⁹⁴.

Η σπαρτιατική *σοφίη* είναι η γνώση, που βασίζεται στην εμπειρία και την πρακτική ικανότητα. Μάλιστα, φτάνει μέχρι τα όρια της ικανότητας για *εξαπάτηση*¹⁹⁵. Ο Δημάρατος, ως Λακεδαιμόνιος, διαθέτει και αυτός αυτήν την *σοφίην*. Ο σύμβουλος με το γνωμικό επιδιώκει να προβάλει το *ἦθος* του. Θέλει να δείξει ότι ξέρει ποιο είναι το συμφέρον του. Η ικανότητά του να προσαρμόζεται στις καινούριες περιστάσεις, χωρίς να υπολογίζει τίποτα, απορρέει από την εμπειρική του γνώση. Στο πλαίσιο αυτής της προσαρμοστικότητας φαίνεται ότι ο Δημάρατος σέβεται απόλυτα τη σχέση *ξενίης* που τον συνδεεί με τον *πέρση μονάρχη*.

Μετά από το *προοίμιο-πρόθεσιν*, αναπτύσσει το πρώτο *επιχείρημά* του (7.104.3: *ἐγὼ οὔτε δέκα...μουννομαχέοιμι*), υποστηρίζοντας ότι δεν μπορεί να *πολεμήσει* ούτε με έναν ούτε με δέκα. Έτσι, δηλώνει με ειρωνικό τόνο την αδυναμία του να *πολεμήσει* με πολλούς. Έπειτα, *προχωράει* στο δεύτερο *επιχείρημα* (7.104.3-5: *εἰ δὲ ἀναγκαίη εἴη...ἢ ἀπόλλυσθαι*). Θεωρεί

¹⁹² Ίλ. 9.648:... ὥς εἴ τιν' ἀτίμητον μετανάστην.

¹⁹³ Βλ. σσ.6-7.

¹⁹⁴ Cragg (1976), σ.209.

¹⁹⁵ Jordan(1988), σ.556.

ότι, αν υπάρχει η *ἀναγκαίη* ή ο *ἄγων* είναι *μέγας*, μπορεί να πολεμήσει με οποιονδήποτε. Κατ' ανάλογο τρόπο, μπορούν να πολεμήσουν οι Λακεδαιμόνιοι, οι οποίοι δεν είναι, βέβαια, *κακίονες* στην μάχη με έναν αντίπαλο, αλλά είναι και οι *ἄριστοι πάντων*, όταν πολεμούν όλοι μαζί (7.104.3-4: *εἰ δὲ ἀναγκαίη εἶη...ἀνδρῶν ἀπάντων*). Τονίζει την *ἀνδρείαν* των Λακεδαιμονίων στις μονομαχίες, ισχυριζόμενος ότι είναι *σὺδαμῶν κακίονες ἀνδρῶν*, δηλαδή ότι δεν δείχνουν δειλία. Επισημαίνοντας, επίσης, ότι γίνονται *ἄριστοι* από όλους τους άνδρες, όταν πολεμούν ως ένα σύνολο, επιδιώκει να καταδείξει την πολεμική ανωτερότητα τους ως μελών της σπαρτιατικής οπλιτικής φάλαγγας¹⁹⁶. Η *ἀναγκαίη* ή το διακύβευμα της μάχης οδηγούν τους Σπαρτιάτες σε πολεμικά κατορθώματα ατομικού ή ομαδικού επιπέδου. Με αυτά τα δύο επιχειρήματα αντικρούει τις αιτιάσεις του Ξέρξη ότι εξαιτίας της περσικής αριθμητικής υπεροχής είναι αδύνατο χίλιοι Σπαρτιάτες να συγκρουστούν με όλο τον περσικό στρατό (7.103.3: *ἐπεὶ φέρε ἴδω...χιλιάδων*).

Στο πλαίσιο του ίδιου επιχειρήματος ο Δημάρατος διευκρινίζει την έννοια της *ἀναγκαίης* (7.104.4-5: *ἐλεύθεροι γὰρ ἐόντες οὐ πάντα ἐλεύθεροί εἰσι. ἔπεστι γὰρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν ὑποδειμαίνουσι πολλῶ ἔτι μᾶλλον ἢ οἱ σοί σε. ποιεῦσι γῶν τὰ ἄν ἐκεῖνος ἀνώγει. ἀνώγει δὲ τῶντὸ αἰεὶ, οὐκ ἔων φεύγειν οὐδὲν πλῆθος ἀνθρώπων ἐκ μάχης, ἀλλὰ μένοντας ἐν τῇ τάξει ἐπικρατέειν ἢ ἀπόλλυσθαι*). Υποστηρίζει, αν και οι Λακεδαιμόνιοι είναι *ἐλεύθεροι*, δεν έχουν τόση πολλή *ἐλευθερία*. Υπάρχει σε αυτούς ο *δεσπότης νόμος*, τον οποίο φοβούνται περισσότερο απ' όσο φοβούνται τον Ξέρξη οι στρατιώτες του. Ο συγκεκριμένος νόμος υπαγορεύει σε αυτούς, ακόμα και αν οι εχθροί υπερτερούν αριθμητικά, να μην υποχωρούν στη μάχη, με αποτέλεσμα ή να κερδίζουν ή να πεθαίνουν.

Αντιπαράθετει τον φόβο του *νόμου* με τον βίαιο εξαναγκασμό του *πέρση βασιλιά*. Επισημαίνει ότι η *ἐλευθερία* των Λακεδαιμονίων δεν είναι ταυτόσημη με την *αναρχία*¹⁹⁷. Ο σύμβουλος τονίζει ότι η κοινωνία των Λακεδαιμονίων δεν διέπεται από μία αχαλίνωτη ελευθερία, η οποία δίνει τη δυνατότητα σε κάποιον να αυθαιρετεί. Ο *νόμος* λειτουργεί ως μία ηθική και δημιουργική δύναμη. Ο *νόμος* αποτελεί προϋπόθεση για την *ἐλευθερίαν* και, ταυτόχρονα, η *ἐλευθερία* εμπεριέχεται στον *νόμον*. Ο *νόμος* κατευθύνει την *ἀρετήν* των πολιτών να διατηρήσουν την *ἐλευθερίαν*¹⁹⁸. Έτσι, ο Δημάρατος αντικρούει το επιχείρημα του Ξέρξη για την αρνητική επίδραση της *ἐλευθερίας* στη διαμόρφωση της πολεμικής *ἀρετῆς* (7.103.4), αναδεικνύοντας τη θετική για τη Σπάρτη αλληλεπίδραση μεταξύ του *νόμου*, της *ἐλευθερίας* και της *ἀρετῆς*.

¹⁹⁶ Scardino (2007), σ.199.

¹⁹⁷ Αριστ. Ρητ. 1402b33-36: *οὐκ οὐκ ἰκανὸν ἂν λύσῃ ὅτι οὐκ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ δεῖ λύειν ὅτι οὐκ εἰκὸς. τοῦτο δὲ συμβῆσεται ἐὰν ἡ ἔνστασις μᾶλλον ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ.*

¹⁹⁸ Grimm (1967), σσ.53-54.

Η *ἀνδρεία* των Λακεδαιμόνιων οφείλεται στον Λυκούργο¹⁹⁹, που με τη νομοθεσία του πέτυχε να προτιμούν τον ένδοξο θάνατο, από το να είναι ζωντανοί αλλά ντροπιασμένοι, χάνοντας τα πολιτικά τους δικαιώματα ως *ὅμοιοι*²⁰⁰. Η αυστηρή νομοθεσία διατηρήθηκε και τον τέταρτο αιώνα π.Χ., όπως φαίνεται και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη²⁰¹, όπου αναφέρεται ότι ο βασιλιάς μπορούσε να σκοτώσει κάποιον στην εκστρατεία για τη δειλία του (Αριστ. Πολ. 1285a1-10). Από αυτό φαίνεται ότι η σπαρτιατική κοινωνία ήταν ένας συνδυασμός πολιτισμού ντροπής και ενοχής. Από τη μία, φοβούμενοι τη γνώμη των άλλων, προσπαθούσαν να δείχνουν και να είναι *ἀγαθοί*, μην αντέχοντας την ιδέα ότι θα σταματήσουν να ανήκουν στη κοινωνική ομάδα των *ὁμοίων*. Από την άλλη υπήρχε ένα αυστηρό σύστημα ποινών για τους παραβάτες, στη τιμωρία των οποίων έδιναν ιδιαίτερη σημασία.

Επειδή ο Δημάρατος ανατράφηκε στη σπαρτιατική κοινωνία, επιχειρηματολόγησε με τέτοιο τρόπο, ώστε στα επιχειρήματά του φαίνεται η νοοτροπία και οι ηθικές αξίες, που επικρατούν στη συγκεκριμένη πόλη-κράτος. Οι Λακεδαιμόνιοι ακροβατούν ανάμεσα στην ελευθερία της βούλησης και την αναγκαιότητα, αφού από την μία είναι *ἐλεύθεροι* και από την άλλη φοβούνται τον *δεσπότην νόμον*. Οι αποφάσεις τους μπορεί να υπαγορεύονται είτε από την ελεύθερη βούλησή τους είτε από την υπαγόρευση του *νόμου*, ο οποίος θέτει τα απαραίτητα όρια στη συμπεριφορά τους²⁰². Πολλές φορές, οι δύο κατευθυντήριες γραμμές των αποφάσεών τους συγχέονται, αφού, όταν πολεμούν, επιθυμούν να είναι *ἐλεύθεροι*, αλλά η συμπεριφορά τους δεν παύει να διέπεται από ένα σύνολο κανόνων.

Κλείνοντας τον λόγο του, επαναλαμβάνει ότι αναγκάστηκε να μιλήσει και δηλώνει ότι δεν θέλει να ξαναμιλήσει, αναγνωρίζοντας ότι ο βασιλιάς μπορεί να ενεργήσει, σύμφωνα με τη βούλησή του (7.104.5: *σὺ δὲ εἰ φαίνομαι φλυηρέειν...γένοιτο μέντοι κατὰ νόον ὦ βασιλεῦ*). Ο Δημάρατος εξαναγκάστηκε να πει ανοιχτά τη γνώμη του. Ο εξαναγκασμός αποτελεί ένα ακόμα δείγμα του δεσποτισμού του Ξέρξη²⁰³. Ο πέρσης βασιλιάς δεν αντιδράει αρνητικά στα λεγόμενα του Δημάρατου, αλλά φτάνει στο σημείο να γελάσει (7.105.1: *Ξέρξης ἐς γέλωτα τε ἔτρεψε...ἀπεπέμψατο*). Δεν ακούει τις συμβουλές του, δείχνοντας αλαζονεία. Εμμένει στην απόλυτη ανωτερότητα των περσικών νόμων, περιφρονώντας τους νόμους των

¹⁹⁹ Ο Λυκούργος θεσμοθέτησε τους νόμους των Λακεδαιμόνιων και φρόντισε να μην τους παραβαίνουν (1.65.4-5). Αυτή η μεταβολή είχε ως αποτέλεσμα να επικρατήσει η *εὐνομία* που οδήγησε στην ευημερία (1.66.1: *οὕτω μὲν μεταβαλόντες εὐνομήθησαν...καὶ εὐθενήθησαν*). Όπως υποστηρίζει ο Ostwald (1969), σ.77, ο νομοθέτης μετέβαλε τα μέχρι τότε νόμιμα, στα οποία περιλαμβάνονταν τα νομοθετήματα, τα έθιμα και οι πεποιθήσεις της σπαρτιατικής κοινωνίας, φροντίζοντας η ισχύς των μεταρρυθμίσεών του να έχει διάρκεια και προνοώντας για αποτρεπτικά μέτρα για τις όποιες πιθανές μεταβολές.

²⁰⁰ Ξεν. Λακ. Πολ. IX 1: *Ἄξιον δὲ τοῦ Λυκούργου καὶ τότε ἀγαθῆναι, τὸ κατεργάσασθαι ἐν τῇ πόλει αἰρετώτερον εἶναι τὸν καλὸν θάνατον ἀντὶ τοῦ αἰσχροῦ βίου*.

Ξεν. Λακ. Πολ. X 7: *εἰ δὲ τις ἀπεδειλιάσειε τοῦ τὰ νόμιμα διαπνεῖσθαι, τούτων ἐκεῖνος ἀπέδειξε μὴδὲ τῶν ὁμοίων νομίζεσθαι*.

²⁰¹ MacDowell (1986), σ.108.

²⁰² Περυσινάκης (1998²), σσ.157-158.

²⁰³ Scardino (2007), σ.200 υποσ.356.

άλλων λαών. Το γέλιο του αποτελεί ένδειξη ότι δεν σκέφτεται λογικά ²⁰⁴. Ο Ξέρξης φτάνει σε τέτοιο βαθμό στο ύψιστο σημείο *εὐδαιμονίας*, ώστε δεν είχε συνειδητοποιήσει τις *ὑβρεις*, στις οποίες υπέπεσε. Το γέλιο λειτουργεί ως προμήνυμα για την επερχόμενη καταστροφή του ²⁰⁵.

Συμπερασματικά, η αντιπαράθεση του Δημάρατου με τον Ξέρξη ξεκίνησε με αφορμή το ερώτημα του Ξέρξη αν πρόκειται να αντισταθούν οι Έλληνες. Ο μονάρχης, επειδή αδυνατούσε να κατανοήσει τα λεγόμενα του συμβούλου του για την καταλυτική επιρροή της *πενίης* και του *νόμου* στους Έλληνες, αναπτύσσει έναν άψογα οργανωμένο ρητορικά λόγο, τα επιχειρήματα του οποίου βασίζονται στην αριθμητική υπεροχή των Πέρσων (7.103). Αυτό αποτέλεσε το έναυσμα για την έναρξη αυτής της αντιλογίας, διότι ο Δημάρατος απάντησε με έναν ανάλογο λόγο (7.104). Ειδικότερα, ο Ξέρξης θεωρεί αδύνατο να αντιμετωπίσουν χίλιοι Σπαρτιάτες το σύνολο των περσικών δυνάμεων (7.103.1: *Δημάρητε...μαχήσεσθαι*). Ο σύμβουλος, προκειμένου να άρει τις υπόνοιες του Ξέρξη για τις προθέσεις του, τονίζει ότι ο μονάρχης δεν πρέπει να παρερμηνεύει τα λεγόμενά του, υποθέτοντας λανθασμένα ότι διατηρεί φιλοσπαρτιατικά αισθήματα (7.104.1-2: *Ω βασιλεῦ...στέργειν μάλιστα*). Ο κάθε ομιλητής παραθέσε τα δικά του επιχειρήματα, με τα οποία επιχειρήσε να υποστηρίξει την θέση του.

Τα επιχειρήματα των δύο ομιλητών είναι αντικρούομενα, επειδή ο Δημάρατος προσπάθει να αναιρέσει σημείο προς σημείο την επιχειρηματολογία του μονάρχη. Με την παραδοχή του ότι δεν μπορεί να μονομαχήσει ούτε με δύο άνδρες επιχειρεί να αναιρέσει τον ειρωνικό επιχείρημα του μονάρχη για την πολεμική ικανότητα των Σπαρτιατών και του ίδιου του συμβούλου [*ἐγὼ οὔτε δέκα...μονομαχέοιμι* (7.104.3) vs *σὺ ὦν... εἰρημένος ἦ* (7.103.1)]. Με το άλλο του επιχείρημα προσπαθεί να αναδείξει την πολεμική *ἀρετὴν* των Λακεδαιμονίων, εξαιτίας της οποίας είναι σε θέση να συγκρουστούν επιτυχημένα με έναν ισχυρότερο αντίπαλο στρατό. Μέσω της αναφοράς του στον σπαρτιατικό *νόμον*, που διέπει τη συμπεριφορά των Λακεδαιμονίων και συμβάλλει στην διατήρηση της *ἐλευθερίας* τους, τονίζει στον μονάρχη ότι ο *δεσποτισμός*, του οποίου είναι φορέας, δεν μπορεί να αποτελέσει σε καμία περίπτωση ενισχυτικό παράγοντα της *ἀνδρείας* των Περσών που θα έχει ως συνέπεια τη νίκη τους [*εἰ δὲ ἀναγκαίη εἴη...ἢ ἀπόλλυσθαι* (7.104.3-5) vs *ἐπεὶ φέρε ἴδω πάντι... πέντε χιλιάδων* (7.103.3), *ὑπὸ μὲν γὰρ ἑνὸς... τούτων οὐδέτερα* (7.103.4)].

Σε αυτήν την αντιλογία ο Ηρόδοτος παραθέτει πολλές πληροφορίες για τη Σπάρτη. Αυτό αποτελεί αφορμή για ένα ιστορικό ζήτημα, το οποίο έγκειται στο, αν ο ιστορικός γράφει επηρεασμένος από τη φιλοσπαρτιατική ή τη φιλοαθηναϊκή ιδεολογία. Η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί ότι ο διάλογος Ξέρξη και Δημάρατου αποτελεί έπαινο για τη Σπάρτη. Ο

²⁰⁴ Evans (1965), σ.149.

²⁰⁵ Περυσινάκης (1998²), σσ.154-155.

Waters , ο Cragg, ο Lateiner και η Munson θεωρούν ότι αναδεικνύεται η ανωτερότητα του σπαρτιατικού νόμου στο πεδίο της μάχης, επειδή εξαιτίας αυτού δεν λιποτακτούν²⁰⁶. Ο Hartog θεωρεί ότι το ότι ο νόμος είναι για τους Λακεδαιμόνιους δεσπότης, δεν συνεπάγεται την απόλυτη στέρηση της ελευθερίας τους, αλλά την αποφυγή της υπερβολής. Με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον ερευνητή, αποφεύγεται η *ύβρις*²⁰⁷. Ο Flory υποστηρίζει ότι ο ιστορικός επαινεί τη Σπάρτη, επειδή με έμμεσο τρόπο αναδεικνύει την ανωτερότητα του σπαρτιατικού δεσποτισμού, αναφερόμενος στην αποτυχία του Ξέρξη να οδηγήσει τους στρατιώτες του στη μάχη των Θερμοπυλών με τη δύναμη του μαστιγίου (7.223.3). Ο ιστορικός, σύμφωνα με τον ερευνητή, θεωρεί ότι ο Ξέρξης απέτυχε ως *τύραννος*, σε αντίθεση με τον νόμον, που λειτουργεί σαν έναν τύραννο στη Σπάρτη. Παρουσιάζει το σπαρτιατικό πολίτευμα ως ένα παράδειγμα, όπου η *τυραννία* μπορεί να ωφελήσει κάποιον, αφού συνδυάζεται με τη *ελευθερία* με τη πειθαρχία²⁰⁸.

Αντίθετα, δύο ερευνητές θεωρούν ότι ο Ηρόδοτος επαινεί την Αθήνα, καταδεικνύοντας τις αδυναμίες του σπαρτιατικού πολιτεύματος. Η Millender (2002), με αφορμή τον χαρακτηρισμό του νόμου ως *δεσπότην*, προτείνει μία διαφορετική ανάλυση. Ο Δημάρατος τονίζει στον Πέρση βασιλιά ότι ο δεσποτισμός του ολιγαρχικού καθεστώτος της Σπάρτης, ο οποίος είναι ανώτερος από αυτόν της απόλυτης περσικής μοναρχίας, οδηγεί στη πολεμική ανωτερότητά τους. Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται μία αρνητική όψη του σπαρτιατικού νόμου, αφού οι Σπαρτιάτες παρουσιάζονται ως υποκείμενα, τα οποία δείχνουν τυφλή υπακοή στον νόμον εξαιτίας του φόβου και του εξαναγκασμού. Η *άνδρεια* τους δεν αποτελεί συνέπεια της λογικής σκέψης²⁰⁹.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η Forsdyke, η οποία υποστηρίζει ότι η πολεμική *ἀρετή* των Λακεδαιμονίων παρουσιάζεται από τον ιστορικό αρνητικά μέσα από το καλειδοσκόπιο της αθηναϊκής ιδεολογίας. Ο Ηρόδοτος, βάζοντας τον Ξέρξη να μιλάει για τη κυριαρχία ενός άνδρα και για τα οφέλη του εξαναγκασμού των υπηκόων του (7.103.4), αναφέρεται στη *τυραννίαν*, διαμορφώνοντας ένα ιδεολογικό δίπολο με τη αθηναϊκή δημοκρατία²¹⁰. Η χρήση του εξαναγκασμού και του φόβου από τους Λακεδαιμόνιους αποτελεί, πιθανόν, ένα υπαινιγμό του ιστορικού, με τον οποίο ταυτίζει το σπαρτιατικό ολιγαρχικό πολίτευμα με την *τυραννίαν*, επειδή οι Λακεδαιμόνιοι πολεμούν κάτω από την καταπίεση του νόμου.

Όποιο και να είναι το κίνητρο της αφήγησης του Ηροδότου²¹¹, ένα γεγονός είναι σίγουρο, ότι, δηλαδή, αναδεικνύεται η ηθική αξία της *άνδρειας* σε σχέση με τον νόμον και τις

²⁰⁶ Waters (1971) σ.97, Cragg (1976),σ.201, Lateiner(1989), σ.155, Munson(1993),σ.42-43.

²⁰⁷ Hartog (1988),σ.334

²⁰⁸ Flory (1987), σ.120.

²⁰⁹ Millender (2002α), σ.40-41, Millender (2002β), σ.30.

²¹⁰ Forsdyke (2001), σ.351-352.

²¹¹ Ο ιστορικός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε φιλοαθηναίος ούτε φιλολάκων, επειδή στην *Ιστορίην* υπάρχουν στοιχεία επαίνου και ψόγου, τα οποία αφορούν και την Αθήνα και την Σπάρτη. Ο ιστορικός

διαφορές μεταξύ της Περσίας και των ελληνικών πόλεων. Ο Ξέρξης και ο Δημάρατος προέρχονται από διαφορετικούς κόσμους, οι οποίοι διέπονται από διαφορετικές αντιλήψεις²¹². Οι Πέρσες είναι φύσιν ύβρισταί, ενώ οι Έλληνες, και ειδικότερα οι Λακεδαιμόνιοι, είναι φύσιν πένητες²¹³. Εκτός από τα διαφορετικά περιβάλλοντα, ο ιστορικός αντιπαραθέτει τον περσικό νόμον του μὴ ἀτρεμίζειν, ο οποίος διέπεται από τον δεσποτισμόν και από τάσεις επεκτατισμού, με τον νόμον των Λακεδαιμονίων. Τελικά, ο δεσποτισμός συγκρούεται με τον δεσπότην νόμον και η δουλοσύνη με την ἐλευθερίαν.

(ii) Οι πνευματικές συγγένειες: Ο νόμος στον Πίνδαρο και τον Ηρόδοτο

Ο Ηρόδοτος ούτε εξυψώνει ούτε υποβαθμίζει κάποιον από τους δύο νόμους είτε των Περσών είτε των Λακεδαιμονίων²¹⁴. Θεωρεί ότι κάθε λαός υποστηρίζει την ανωτερότητα των δικών του νόμων και δεν θεωρεί λογικό να μην αντιμετωπίζει κάποιος με σοβαρότητα τον νόμον ενός λαού (3.38.1-2). Για τον ιστορικό οι νόμοι είναι κάτι σχετικό²¹⁵. Συμφωνεί με τον Πίνδαρο ότι ο νόμος είναι βασιλεὺς (3.38.4). Ωστόσο, εντάσσει αυτήν την άποψη στην αφήγησή του, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τη διαφορετική χρήση αυτής της έννοιας στην επινίκια ποίηση του Πινδάρου. Η λεπτομερής παράθεση του αποκατεστημένου αποσπάσματος frg. 169 μέχρι τον στίχο 17 είναι διαφωτιστική²¹⁶:

περιγράφει, απλά, τις θετικές και τις αρνητικές όψεις του σπαρτιατικού νόμου και του αθηναϊκού νόμου της δημοκρατίας.

²¹² Krimm (1967), σ.55.

²¹³ Περυσινάκης (1998²), σ.202.

²¹⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.199.

²¹⁵ Krimm (1967), σ.55.

²¹⁶ Ostwald (1965), σσ.111, 117.

Κείμενο

στρ.α' Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς
 θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων
 ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον
 ὑπερτάται χειρί. Τεκμαίρομαι
 5 ἔργοισι Ἡρακλέος.
 ἐπεὶ Γηρυόνας] βόας
 Κυκλωπείων ἐπὶ προθύρων Εὐρυσθέος
 ἀπράτας τε κ]αὶ ἀπριάτας ἔλασε.
 κείνος καὶ] Διομήδεως ἵππους
 10 ἔκλεψε, μόν]ναρχον
 Κ[ι]κόνων [παρὰ Βιστο]νίδι λίμνα[ι]
 χαλκοθώρακος Ἐνυαλίου
 δαμάσας] ἔκπαγλον νιόν,

αντ.α' Διὸς ὑποστ]άντα μέγαν
 15 παῖδα οὐ κόρ]ωι ἀλλ' ἄρετῃ
 κρέσσον γ]ὰρ ἀρπαζομένων τεθνάμεν
 πρὸ χρημ]ιάτων ἢ κακὸν ἔμμεναι.

Μετάφραση

στρ.α' νόμος, ο βασιλιάς όλων
 και των θνητών και των αθανάτων
 οδηγεί ό,τι πιο βίαιο θεωρώντας το δίκαιο
 με το υπέρτατο χέρι (του). (το) εικάζω
 5 από τους άθλους του Ηρακλή.
 γιατί τα βόδια του Γηρυώνη στην
 κυκλώπεια πύλη (του ανακτόρου) του Ευρυσθέα
 8 χωρίς να τα αγοράσει και χωρίς χρήματα
 οδήγησε.
 εκείνος και τα άλογα του Διομήδη
 10 έκλεψε, αφού τον μονάρχη
 των Κικόνων, τον θαυμαστό γιο
 του χαλκοθώρακα Ενυάλιου, δίπλα
 στη Βιστονίδα λίμνη νίκησε

αντ. α' και (ο Διομήδης) αντιστάθηκε στον
 μεγαλειώδη
 15 γιο του Δία όχι από κόρον αλλά από άρετην.
 γιατί (είναι) καλύτερο να πεθάνει (κάποιος) ενώ
 αντιστέκεται σε λεηλασία παρά να είναι
 κακός(=δειλός)

Για τον Πίνδαρο, ο νόμος είναι βασιλιάς όλων, θνητών και αθανάτων, ο οποίος μπορεί να δικαιολογεί τις πιο βίαιες πράξεις (Πινδ. *frg.* 169.1-4). Ο ποιητής τεκμηριώνει την άποψή του αναφερόμενος στα κατορθώματα του Ηρακλή, τα οποία ήταν η κλοπή των βοδιών του Γηρυόνη και των ανθρωποφάγων αλόγων του Διομήδη. Η πρώτη εντύπωση που δίνεται είναι ότι εξαιτίας της αποδοχής των πράξεων βίας μέσω του νόμου ο Ηρακλής νομιμοποιείται να διαπράττει βίαιες και κατ' επέκτασιν άδικες πράξεις, κλέβοντας και σκοτώνοντας τον Γηρυόνη και τον Διομήδη που δεν τον προκάλεσαν. Αυτή η εντύπωση φαίνεται να ισχυροποιείται, όταν αναφέρεται ότι ο Διομήδης αντέδρασε εναντίον του Ηρακλή όχι εξαιτίας της τύφλωσης του νου αλλά εξαιτίας της ανάγκης του να προασπίσει την *άρετην* και την *τιμήν* του (Πινδ. *frg.* 169.14-15). Κατά αυτόν τον τρόπο, ο Ηρακλής φαίνεται ως ένας ημίθεος που προχωράει σε βιαιότητες και όχι ως ένας ημίθεος που σώζει τους ανθρώπους από υπερφυσικά τέρατα²¹⁷. Προκύπτει το λανθασμένο συμπέρασμα ότι ο Πίνδαρος ασκεί κριτική στον νόμον.

Η εξέταση των ίδιων των μύθων μπορεί να οδηγήσει την ανάλυση στην σωστή κατεύθυνση. Ανεξάρτητα από την εντολή του Ευρυσθέα και τις όποιες ενέργειες ο ήρωας έκανε, για να πετύχει τους άθλους, πρέπει να δοθεί έμφαση σε κάποιες λεπτομέρειες των μύθων. Ο Γηρυόνης άφηνε να βοσκήσουν τα ζώα του στο ίδιο μέρος που έβοσκαν τα κοπάδια του Άδη²¹⁸. Παρόλο που ήταν ένας γίγαντας με τρία κεφάλια που ζούσε στο πιο απομακρυσμένο νησί, δεν είχε κανένα δικαίωμα να χρησιμοποιεί το ίδιο βοσκότοπο με τον

²¹⁷ Ostwald (1965), σσ. 117-119.

²¹⁸ Grimal (1991), σσ. 149, 259.

Άδη. Επίσης, ο Διομήδης επέτρεψε να αποκτήσουν τα άλογά του μία συνήθεια που ξέφευγε από τα όρια της φύσης²¹⁹.

Αν και ο ήρωας διαπράττει κλοπές και αφαιρεί ζωές, δικαιολογείται, επειδή ο ρόλος του ήρωα είναι να επαναφέρει την ισορροπία. Ο Γηρυόνης διέπραξε *ὑβριν*, επειδή ξεπέρασε τα όρια. Κατά παρόμοιο τρόπο, Ο Διομήδης προχώρησε και αυτός σε *ὑβριν* εξαιτίας της συνήθειας, που είχαν τα άλογά του. Η υβριστική συμπεριφορά του Γηρυόνη και του Διομήδη κάνει τον Ηρακλή να λειτουργεί ως όργανο της *ἄτης*, δηλαδή της απόλυτης καταστροφής. Παράλληλα, ο ήρωας είναι εκτελεστικό όργανο της θέλησης του Δία, ενισχύοντας την τάξη στον κόσμο²²⁰. Αν ληφθεί υπόψη αυτό, ο *νόμος* λειτουργεί, σύμφωνα με τον Πίνδαρο, ως μία κοσμική διαδικασία, με την οποία εξαλείφεται η υπερβολή ακόμα και με τον πιο βίαιο τρόπο. Εξετάζοντας κάποιο στάδιο αυτής της διαδικασίας μεμονωμένα, η δράση του ήρωα φαίνεται ως καταπιεστική άσκηση βίας²²¹. Ο *νόμος*, ο οποίος έχει θεϊκό και καθολικό χαρακτήρα, διέπει τον κόσμο, αποτελώντας μία απόλυτη και μεταφυσική αρχή²²².

Ο Ηρόδοτος συμφωνεί, πιθανόν, με τον Πίνδαρο ως προς το ότι μέσω του *νόμου*, ο οποίος διέπει ένα λαό ή μία πόλη-κράτος, ασκείται ένα είδος εξουσίας, με το οποίο καθορίζονται τα όρια της συμπεριφοράς του ατόμου²²³. Κάθε λαός διέπεται από τον δικό του *νόμον*. Ο περσικός *νόμος* του *μη ἄτρεμίζειν*, σε συνδυασμό με τον δεσποτισμόν του Πέρση μονάρχη, δεν θέτει, μόνο, τα όρια της συμπεριφοράς των Περσών, αλλά οδηγεί στην καταπάτηση της *ἐλευθερίας* τους, επειδή θεωρούνται σκλάβοι του βασιλιά, που πρέπει να πολεμήσουν κάτω από την απειλή του μαστιγίου. Ο ελληνικός, και ειδικότερα ο σπαρτιατικός, *νόμος* δεν συνεπάγεται στέρξη της *ἐλευθερίας*. Καθορίζει τα όρια της ελεύθερης βούλησης του ατόμου, ενώ η ελεύθερη βούληση του ατόμου, με τη σειρά της, αποτελεί προϋπόθεση για την τήρηση του *νόμου*, επειδή η προθυμία του ατόμου να κινηθεί εντός των ορίων αυτού συμβάλλει στη διατήρηση της ύπαρξής του *νόμου* και της σταθερότητας στη πόλη-κράτος.

Συμπερασματικά, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τον ίδιο χαρακτηρισμό για τον *νόμον* με τον Πίνδαρο αναφερόμενος στο ερώτημα που έθεσε ο Δαρείος στους Ινδούς και στους Έλληνες που ζούσαν στην αυλή του. Ειδικότερα, τους ρώτησε για πόσα χρήματα θα υιοθετούσαν τα ταφικά έθιμα του άλλου λαού (3.38.4). Με αφορμή την έντονη αντίδρασή τους ο ιστορικός σχολιαζει ότι ο *νόμος* είναι *βασιλεύς* χρησιμοποιώντας ένα στίχο από την πινδαρική ποιητική παράδοση. Έτσι, αναδεικνύει την σχετικότητα αλλά και την παντοδυναμία του *νόμου*. Κατά ανάλογο τρόπο, ο Δημάρατος επιχειρεί να αναδείξει την ισχυρή και

²¹⁹ Grimal (1991), σσ.179-180.

²²⁰ Lloyd-Jones (1972), σ.56.

²²¹ Humphreys (1987), σσ.213-214.

²²² Gigante (1956), σσ.111,113.

²²³ Humphreys (1987), σσ.213-214.

ακατανίκητη δύναμη του νόμου για τους Έλληνες, την οποία ο Ξέρξης αδυνατεί να κατανοήσει.

iii) Η αντίθεση νόμου και φύσεως τον ύστερο 5^ο αιώνα

Οι όροι *νόμος* και *φύσις*, όσον αφορά τους οποίους δεν υπήρχε περιθώριο συμβιβασμού, κυριαρχούν στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα π.Χ.. Ο Ηρόδοτος, ο ιστορικός του πρώιμου 5^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζει τον *νόμον βασιλέα* με αφορμή την ιστορική αφήγηση για την επιμονή των συμβούλων του Δαρείου να μην αλλάξουν τα ταφικά έθιμά τους παρά τα ανταλλάγματα του Πέρση βασιλιά (3.38). Η αντίθεση *νόμου* και *φύσεως*, η οποία ενυπάρχει στην αντιπαράθεση του Ξέρξη με τον Δημάρατο, έχει σοφιστική προέλευση και επιβιώνει και την εποχή που συνέγραψε το έργο του ο Πλάτωνας.

Ο Αντιφών, ο σοφιστής-ρήτορας που γεννήθηκε περίπου το 480 π.Χ., κάνει αναφορά σε αυτήν την αντίθεση στο απόσπασμα 44(a). Αρχικά, ο σοφιστής ορίζει ως *δικαιοσύνη* το να μην παραβαίνει κάποιος ό, τι έχει οριστεί από τους *νόμους* της πόλης του (I. 6-11: *δικαιοσύνη οὖν...μὴ παραβαίνειν*). Αν περιοριστεί η ερμηνεία σε αυτό το μεμονωμένο απόσπασμα, φαίνεται ότι η *δικαιοσύνη*, όπως εκφράζεται από τους *νόμους* ωφελεί²²⁴. Ωστόσο, η συνέχεια του αποσπάσματος αλλάζει τα δεδομένα. Ο άνθρωπος θα είχε, κατά την κρίση του Αντιφώντα, τα μέγιστα οφέλη από την *δικαιοσύνην*, αν τηρούσε τους *νόμους* της πόλεως μπροστά στους άλλους συμπολίτες του και, ταυτόχρονα, όσα επιτάσσονταν από την *φύσιν*, τις στιγμές που ήταν μόνος του (I. 12-23: *χρῶτ' ἂν οὖν...τὰ τῆς φύσεως*). Εξηγεί τον ισχυρισμό του, χαρακτηρίζοντας τις επιταγές του *νόμου* ως *ἐπίθετα*, δηλαδή ως αυθαίρετες, ενώ αυτές τις *φύσεως* ως *ἀναγκαίαις* (I. 23-27), επειδή τα όσα ορίζονται από τον *νόμον* αποτελούν αποτέλεσμα συμφωνίας των ανθρώπων και αυτά που ορίζονται από την *φύσιν* αποτέλεσμα φυσικής εξέλιξης (I. 27-33). Κατά την γνώμη του, αν κάποιος παραβιάσει τους *νόμους* μίας πόλης και δεν γίνει αντιληπτός, είναι σε θέση να αποφύγει την *αἰσχύνην* και *ζημίαις* (II. 1-10: *οὐχ ὁμολογηθὲν...λαθὼν δ' οὐ*). Αντίθετα, αν κάποιος προχωρά σε παραβίαση των όσων υπαγορεύονται από την *φύσιν*, υφίσταται πραγματική ζημιά, ακόμα και αν δεν τον αντιληφθούν οι άλλοι (II. 10-23: *τῶν δὲ τῇ φύσει...δι' ἀληθείαν*).

Ο Αντιφών δίνει έναν καινούριο ορισμό της *δικαιοσύνης*. Θεωρεί ότι κανείς συμπεριφέρεται σύμφωνα με την *δικαιοσύνην*, αν φαίνεται στους συμπολίτες του ότι είναι νομοταγής και αν παραβιάζει κρυφά τους *νόμους* της πόλης του, τηρώντας όσα υπαγορεύονται από την *φύσιν*. Από αυτό προκύπτει ότι ο σοφιστής είναι κατά της κατάφορης

²²⁴ Adkins (2010), σ.211.

παραβίασης του νόμου, αλλά υπέρ της περιορισμένης ισχύος αυτού²²⁵ και ότι δεν ταυτίζεται το νόμιμον με το δίκαιον²²⁶. Ο σοφιστής κρίνει ως αντίθετες τις επιταγές του νόμου σε σχέση με αυτές τις φύσεως (Π. 23-30: ἔστι δὲ πάντων... φύσει κεῖται), τονίζοντας, μάλιστα, ότι οι πρώτες μόνο μειονεκτικά για τον άνθρωπο λειτουργούν.

Μετά από την επισήμανση της αντίθεσης νόμου και φύσεως με σημείο αναφοράς τη δικαιοσύνην ακολουθεί ένας κατάλογος μελών του σώματος, η λειτουργία των οποίων μπορεί να ελεγχθεί από τον νόμον (Π. 1-25). Για παράδειγμα, μέσω του νόμου καθορίζεται τι πρέπει να δουν τα μάτια και να ακούσουν τα αυτιά. Η φύσις καθορίζει τη φυσική σύνθεση και λειτουργία του ανθρώπινου σώματος, ενώ ο νόμος θέτει κανόνες με τους οποίους καθορίζονται τα πρέπει και αποδεκτά όρια της λειτουργίας του σώματος²²⁷. Οι αναφορές αυτές λειτουργούν ως αλληγορικά παραδείγματα, με τα οποία επιχειρείται να καταδειχθεί η καταπίεση του νόμου πάνω στην ελεύθερη έκφραση της φύσεως του ατόμου²²⁸. Κατά συνέπεια, ο Αντιφών, ως σοφιστής, φαίνεται ότι είναι υποστηρικτής της φύσεως²²⁹. Με αφορμή αυτά τα παραδείγματα είναι σαφής η επίδραση της ιατρικής στη σκέψη των σοφιστών. Από αυτό προκύπτει ότι η φύσις αποκτά το νόημα των έμφυτων ανθρώπινων χαρακτηριστικών. Με το ουσιαστικό φύσις, το οποίο προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα φῦναι, μπορεί να υποδηλώνεται και η γέννηση κάποιου από υψηλή ή χαμηλή κοινωνική καταγωγή²³⁰. Έτσι, θα μπορούσε να υπονοηθεί ότι ο πολίτης δεν πρέπει να συμπεριφέρεται, μονο, σύμφωνα με τα όρια που θέτει ο νόμος, αλλά και σύμφωνα με τα όρια που απορρέουν από την κοινωνική του θέση, όπως ορίζεται από την καταγωγή του.

Οι απόψεις των σοφιστών, που αφορούν την αντίθεση νόμου και φύσεως, παρουσιάζονται δραματοποιημένες και στους φιλοσοφικούς διαλόγους του Πλάτωνα. Οι σοφιστές ή οι μαθητές των σοφιστών υποστηρίζουν, συνήθως, ότι η ἀδικία είναι προτιμότερη από την δικαιοσύνην. Στο πλαίσιο αυτών των ισχυρισμών χρησιμοποιείται η αντίθεση νόμου και φύσεως²³¹. Ο φιλοσοφικός διάλογος Γοργίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στο πλαίσιο αυτού ο Καλλικλής τονίζει ότι η φύσις και ο νόμος είναι δύο αντιθετικές μεταξύ τους έννοιες (Πλατ. Γοργ. 482e5-6: ὡς τὰ πολλὰ δὲ ταῦτα... φύσις καὶ ὁ νόμος). Αντιπαραθέτει το αἰσχρὸν σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο (φύσει) και με το θετό δίκαιο (νόμῳ)²³². Ειδικότερα, σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο, το να αδικείται κάποιος είναι αἷσχιον, επειδή είναι και κάκιον, δηλαδή χειρότερο. Αντίθετα, σύμφωνα με το θετό δίκαιο είναι αἷσχιον το να αδικεί κανείς

²²⁵ Gagarin (2002), σ.69.

²²⁶ Pendrick (2002), σ.320.

²²⁷ Gagarin (2002), σσ.68-69.

²²⁸ Pendrick (2002), σ.328.

²²⁹ Gagarin (2002), σ.66.

²³⁰ Adkins (2010), σσ.211-213.

²³¹ Adkins (1960), σ.232.

²³² Adkins (1960), σ.187.

(Πλατ. *Γοργ.* 483a7-8: *φύσει μὲν γὰρ...τὸ ἀδικεῖν*). Προκειμένου να εξηγήσει τον ισχυρισμό του για το φυσικό δίκαιο αναφέρει ότι, όποιος αδικείται, δεν είναι σε θέση ούτε να υπερασπιστεί τον εαυτό του και όσους αγαπά ούτε να τον υπερασπιστεί κάποιος. Γενικά, κατά τη γνώμη του Καλλικλή, το να υφίσταται κανείς την *ἀδικίαν* ταιριάζει ως συμπεριφορά μόνο στους δούλους και όχι στους ελεύθερους ανθρώπους (Πλατ. *Γοργ.* 483a8-b4: *οὐδὲ γὰρ ἀνδρὸς...ἂν κήδηται*). Από αυτό προκύπτει ότι ο Καλλικλής στο πλαίσιο του ορισμού για το *φύσει αἰσχρὸν* χρησιμοποιεί το στοιχείο της καταγωγής, το οποίο αποτελεί βασικό συστατικό της παραδοσιακής *ἀρετῆς*²³³, ταυτίζοντάς το *φύσει αἰσχρὸν* με το *αἰσχρὸν*, όπως ισχύει για τον παραδοσιακό *ἀγαθόν*²³⁴. Ως προς το θετό δίκαιο σχολιάζει ότι πρόκειται για αποτέλεσμα ανθρώπινης συμφωνίας, για το οποίο ευθύνονται οι νομοθέτες και ο όχλος. Το θετό δίκαιο εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους, που συνίστανται στον περιορισμό της δύναμης των πιο δυνατών. Ο στόχος του θετού δικαίου είναι οι πιο δυνατοί να μην έχουν περισσότερα από αυτούς που θεωρούν *ἀδικίαν* το να ζητάει κανείς παραπάνω πράγματα. Έτσι, μέσω της εξισορροπητικής δύναμης *νόμου* ο δυνατός και ο αδύναμος βρίσκονται στην ίδια θέση (Πλατ. *Γοργ.* 483b4-c5: *ἀλλ'οἶμαι...φλαυρώτεροι ὄντες*).

Από όλα αυτά προκύπτει ότι το *νόμῳ δίκαιον* είναι το να μη ζητάει κανείς να έχει περισσότερα από τους άλλους, ενώ το *φύσει δίκαιον* είναι το να έχει ο *ἀμείνων* και ο *δυνατώτερος* περισσότερα από τον *χείρονα* και τον *ἀδυνατώτερον* (Πλατ. *Γοργ.* 483c6-d2). Με αυτόν τον τρόπο, αντιπαρά τίθενται οι ήσυχες αξίες, που συνοψίζονται στην αποφυγή διάπραξης *ἀδικίης*, με τις παραδοσιακές, σύμφωνα με τις οποίες ο *ἀγαθός* πρέπει να αυξήσει την *τιμὴν* του. Το *φύσει δίκαιον*, κατά τη γνώμη του Καλλικλή, καθορίζει και τις σχέσεις των πόλεων. Φτάνει στο σημείο να ερμηνεύσει την εισβολή του Ξέρξη ως άσκηση του φυσικού δικαίου, επειδή ο πέρσης βασιλιάς ως πιο δυνατός επιτέθηκε στους Έλληνες ως πιο αδύναμους, για να κερδίσει περισσότερα (Πλατ. *Γοργ.* 483d2-7). Εκφράζει, μάλιστα, τον θαυμασμό του για όσους ενεργούν, ακολουθώντας τις επιταγές του φυσικού δικαίου. Μάλιστα, θεωρεί ανόητο να διαπαιδαγωγούνται τα παιδιά με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπακούουν τον *νόμον*, παρομοιάζοντάς τα με δυνατά και ρωμαλέα λιοντάρια που εξημερώθηκαν ενάντια την *φύσιν* τους (Πλατ. *Γοργ.* 483e4-484a2). Καταλήγει ότι, αν βρεθεί ένας άνδρας που με τον δυνατό χαρακτήρα του αντισταθεί σε όσα επιτάσσει το θετό δίκαιο, τότε θα θριαμβεύσει *τὸ τῆς φύσεως δίκαιον*. Τότε, μόνο, θα αναδειχθεί ο *νόμος βασιλέας*, όπως αναφέρεται στο γνωστό απόσπασμα του Πινδάρου (Πλατ. *Γοργ.* 484a2-c3). Θεωρεί, μάλιστα, ότι ο Πίνδαρος αναφέρεται στους άθλους του Ηρακλή, επειδή είναι *δίκαιον* ο πιο δυνατός να παίρνει με κάθε μέσο τα αποκτήματα των πιο αδύναμων. Με αυτόν τον τρόπο, ταυτίζει τον *νόμον βασιλέα* με

²³³ Adkins (2010), σσ.213, 215.

²³⁴ Adkins (1960), σ.188.

τον φυσικό νόμον, που θα έπρεπε να διέπει τα ανθρώπινα πράγματα, κατακρίνοντας τον νόμον που είναι αποτέλεσμα ανθρωπίνων συμβάσεων.

Οι απόψεις του Καλλικλή, σύμφωνα με τις οποίες υπερέχει το φύσει δίκαιον έναντι του νόμω δίκαιον, αποτελούν αντανάκλαση των σοφιστικών απόψεων. Ο Καλλικλής παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα να εκφράζει με απόλυτο τρόπο τις απόψεις του σε αντίθεση με τον Αντιφώντα που έχει μία πιο μετριοπαθή άποψη (π.β. Ι. 12-23).

5. Η αντιπαράθεση Δημάρατου-Αχαιμένη μετά από τη μάχη των Θερμοπυλών για το πρακτέο (7.234-237): η επίδραση του φθόνου στην πολιτική συμπεριφορά

Η αντιπαράθεση αφορμήθηκε από την επιθυμία του Ξέρξη να συμβουλευθεί το Δημάρατο πώς να αντιμετωπίσει τους Σπαρτιάτες. Πιο συγκεκριμένα, ο πέρσης μονάρχης κατά τη διάρκεια της μάχης έμεινε έκπληκτος από την αντίσταση των Σπαρτιατών, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι σηκώθηκε από τον θρόνο του τρεις φορές, κυριευμένος από φόβο (7.212.1: *ἐν ταύτησι...τρὶς ἀναδραμεῖν ἐκ τοῦ θρόνου, δείσαντα περὶ τῇ στρατιῇ*). Η υπερβολική του εμπιστοσύνη, η οποία βασιζόταν στην αριθμητική υπεροχή του στρατού του, κλονίστηκε. Επειδή ο Ξέρξης, πιθανόν, προβληματίστηκε από την αντίσταση που συνάντησε, κάλεσε τον Δημάρατο. Ο πέρσης βασιλιάς αποκαλεί τον Δημάρατο *ἀγαθόν*, επειδή οι συμβουλές του ανταποκρίθηκαν στην *ἀληθείην* (7.234.1: *Δημάρητε, ἀνὴρ εἰς ἀγαθός. τεκμαίρομαι τῇ ἀληθείῃ...οὕτω*). Σύμφωνα τον πέρση μονάρχη, είναι *ἀγαθός*, όποιος δε λέει ψέματα. Αυτό δε σημαίνει ότι δε δίνει σημασία στην καταγωγή του ομιλητή, επειδή αυτός ο χαρακτηρισμός σχετίζεται, πιθανόν, και με την ευγενική καταγωγή του Δημάρατου. Συμπεριφέρεται στον εξόριστο Λακεδαιμόνιο, όπως θα συμπεριφερόταν σε ένα πέρση σύμβουλο, ο οποίος, έχοντας την ιδιότητα του *ἀγαθοῦ*, είναι υποχρεωμένος να σέβεται το βασιλιά και να μη λέει ψέματα σε αυτόν.

Αυτό που ενδιαφέρει πια τον Ξέρξη είναι πόσοι Λακεδαιμόνιοι διαθέτουν την ίδια πολεμική *ἀρετὴν* με τους νεκρούς πολεμιστές των Θερμοπυλών, για να πάρει την απάντηση ότι από τους οχτώ χιλιάδες κατοίκους της Σπάρτης δεν είναι όλοι όμοιοι με αυτούς, αλλά είναι όλοι *ἀγαθοὶ* (7.234.2: *οὗτοι πάντες εἰσὶ ὅμοιοι...ἀγαθοὶ δέ*). Με αυτόν τον τρόπο, ο εξόριστος βασιλιάς επαινεί την *ἀρετὴν* τους, και ειδικότερα την *ἀνδρείαν* τους.

Η ερώτηση του μεγάλου βασιλιά αποσκοπούσε στο να εκμαιεύσει από τον Δημάρατο το πώς θα επιβληθεί στους Σπαρτιάτες (7.235.2: *Δημάρητε, τέω τρόπῳ...ἐπικρατήσομεν*). Η επιδίωξη της επιβολής σε αυτούς σχετίζεται με τον νόμον του *μη ἀτρεμίζειν*. Δίνει, μάλιστα, την άδεια στον εξόριστο Σπαρτιάτη να μιλήσει, όπως φαίνεται από το έντονο ύφος του λόγου του (7.234.3: *ἴθι ἐξήγεο*). Δικαιολογεί την απόφασή του, στηριζόμενος στο γεγονός ότι ο

Δημάρατος ήταν βασιλεύς της Σπάρτης (7.234.3: *σὺ γὰρ ἔχεις...βασιλεύς γενόμενος*). Με αυτόν τον τρόπο, ο Ξέρξης δείχνει ότι τον αναγνωρίζει ως *ἀγαθόν*. Δεν παύει, όμως, να συμπεριφέρεται ως *τύραννος*, επειδή η ελευθερία του λόγου των συμβούλων του εξαρτάται από τη βούλησή του²³⁵.

Μετά από την εντολή του Ξέρξη να τον συμβουλευσει, ο Δημάρατος εγκαταλείπει το χαλαρό ύφος του διαλόγου, μιλώντας προσεκτικά με έναν άρτια ρητορικά δομημένο λόγο, προκειμένου να μην προκαλέσει την οργή του. Στο *προοίμιον* του λόγου του δηλώνει ότι, εφόσον ο Ξέρξης επιθυμεί να ακούσει με προθυμία τις συμβουλές του, είναι *δίκαιον* να πει το *ἄριστον* (7.235.1: *ὦ βασιλεῦ, εἰ μὲν δὴ...τὸ ἄριστον*). Το *ἄριστον*, το οποίο αποτελεί επιδίωξη του ομιλητή, θα μπορούσε να ταυτιστεί με το πιο καλό, που θα αποδειχθεί και ωφέλιμο για τον Πέρση βασιλιά. Ο Δημάρατος θεωρεί *δίκαιον* να του δώσει σωστές πληροφορίες. Ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος συσχετίζει την *δικαιοσύνην* με την υποχρέωσή του να είναι ακριβής, σε όσα θα τον συμβουλευσει. Η ορθότητα των πληροφοριών ταυτίζεται με την *ἀληθείην*, την οποία οφείλουν να τηρούν οι Πέρσες. Μάλιστα, την *απαίτησε* ο ίδιος ο Ξέρξης στην αρχή της συνομιλίας τους (7.234.1: *τεκμαίρομαι τῇ ἀληθείῃ*). Με έμμεσο τρόπο ο Δημάρατος προβάλλει το *ἦθος* του. Υπονοεί ότι θα φανεί *δίκαιος* βοηθώντας τον Ξέρξη με την ακρίβεια της πληροφόρησης και την ειλικρίνειά του. Ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος φαίνεται ότι επιδιώκει με τις πληροφορίες του να βοηθήσει τον *φίλον* και να βλάψει τους *ἐχθρούς* του *φίλου* του. Το κίνητρο του εξόριστου βασιλιά φαίνεται ότι είναι η τήρηση των άγραφων κανόνων, που υπαγορεύονται από τη σχέση *φιλίας* με τον Ξέρξη.

Στην *πρόθεσιν* του λόγου του (7.235.1: *εἰ μὲν τῆς ναυτικῆς... φοβεόντων τοὺς Λακεδαιμονίους*) διευκρινίζει το *ἄριστον*. Το ωφέλιμο είναι η αποστολή τριακοσίων πλοίων εναντίον της Σπάρτης (7.235.1: *εἰ μὲν τῆς ναυτικῆς...Λάκαιναν χώραν*). Η επιχειρηματολογία του ξεκινάει με ένα πρώτο επιχείρημα (7.235.2), το οποίο βασίζεται στην επίκληση της *αυθεντίας*²³⁶. Ο Δημάρατος αναφέρει τα λόγια του Χίλωνα, ο οποίος είχε τη φήμη του *σοφωτάτου* στη Σπάρτη. Η *σοφία* αποτελεί μία από της ιδιότητες της σπαρτιατικής *ἀρετῆς*. Πρόκειται για τη γνώση, που βασίζεται στην εμπειρία και την πρακτική ικανότητα. Μάλιστα, φτάνει μέχρι τα όρια της ικανότητας για *εξαπάτησιν*²³⁷. Ο Χίλων φοβόταν μήπως κάποιος *εχθρός* καταλάβει τα Κύθηρα και με ορμητήριο αυτό το νησί επιτεθεί στην Σπάρτη. Βασιζόμενος στις σκέψεις ενός σπουδαίου Σπαρτιάτη, ο σύμβουλος προτείνει στον Ξέρξη να προχωρήσει στη κατάληψη αυτού του νησιού και να εκφοβίσει τους Λακεδαιμόνιους με γρήγορες *επιδρομές* (7.235.2: *ἐκ ταύτης τῆς νήσου ὁρμώμενοι φοβεόντων τοὺς Λακεδαιμονίους*).

²³⁵ Hohti (1974), σ.24.

²³⁶ Scardino (2007), σ.237.

²³⁷ Jordan(1988), σ.556.

Ακολουθούν δύο επιχειρήματα, βασισμένα στους ρητορικούς τρόπους του *συμφέροντος* και του *οὐ συμφέροντος* με τα οποία παρουσιάζει την κατάσταση μέσα από δύο αντιτιθέμενες εκδοχές, υπογραμμίζοντας το όφελος αυτής της στρατηγικής κίνησης και τον κίνδυνο της μη υιοθέτησής της από τον πέρση βασιλιά αντίστοιχα, ώστε να γίνει πιο πειστικός. Στο πρώτο επιχείρημα ο Δημάρατος υποστηρίζει ότι, αν υπάρχει απειλή, δε θα μπορέσουν οι Σπαρτιάτες να βοηθήσουν τους άλλους Έλληνες και στο τέλος θα παραδοθούν απομονωμένοι μετά την κατάκτηση της υπόλοιπης Ελλάδας (7.235.3: *παροίκου δὲ...μούνον λείπεται*). Μέσω του λανθάνοντος υποθετικού λόγου του προσδοκωμένου [*πολέμου...έόντος οἰκῆιου* (= ἦν πόλεμος ἢ οἰκῆιος) (υπόθεση) *οὐδὲν δεινοὶ ἔσονται...* (απόδοση)] αναφέρει στην υπόθεση του υποθετικού λόγου την τροπή που μπορεί να πάρουν τα πράγματα και στην απόδοση το επακόλουθο αυτής της τροπής. Προκύπτει ότι, αν θα κινδυνεύσει η Σπάρτη, οι Σπαρτιάτες θα έχουν ως πρώτο μέλημα την υπεράσπισή της, αφήνοντας τους υπόλοιπους Έλληνες μόνους τους²³⁸, πράγμα το οποίο μπορεί να αποβεί εις βάρος του κοινού συμφέροντος της Ελλάδας, αλλά προς όφελος των Περσών. Έτσι, αποκαλύπτει πως η υπακοή στις επιταγές του σπαρτιατικού νόμου θα αποτελέσει τον δούρειο ίππο για την αποδυνάμωση της συμμαχίας των Ελλήνων. Στο δεύτερο αντιθετικό προς το πρώτο επιχείρημα, τονίζει, αν δεν το κάνει αυτά που τον συμβουλεύει, θα αντιμετωπίσει ισχυρή αντίσταση στον Ισθμό (7.235.4: *ἦν δὲ ταῦτα μὴ...ἔσεσθαι τοι*). Με έναν ίδιο υποθετικό λόγο [*ἦν ταῦτα μὴ ποιῆς* (υπόθεση), *τάδε τοι προσδόκα ἔσεσθαι* (απόδοση)] επιχειρεί να αναδείξει τις καταστροφικές συνέπειες που θα έχει ο Ξέρξης, αν δεν τον ακούσει. Με τον επίλογο κλείνει τον λόγο του, τονίζοντας στον Ξέρξη ότι, αν κάνει όσα του είπε, όλες οι πόλεις θα παραδοθούν χωρίς πόλεμο (7.235.4: *ἐκεῖνο δὲ....προσχωρήσουσι*) .

Η στάση του Δημάρατου δεν είναι τόσο ανιδιοτελής. Αν πετύχαινε το σχέδιό του, θα μπορούσε, πιθανόν, να επιστρέψει στη Σπάρτη ως βασιλιάς με την υποστήριξη του Ξέρξη²³⁹. Με αυτές τις εχθρικές για τη Σπάρτη συμβουλές επιχειρεί να ανατρέψει την τάξη των πραγμάτων εκεί, έχοντας τη φιλοδοξία να επανέλθει στο σπαρτιατικό θρόνο, ώστε να αυξήσει ως *ἀγαθὸς* την τιμήν του, επειδή το βασιλικό αξίωμα συνεπάγεται την αύξηση του πλούτου και μία σειρά προνομίων. Εξαιτίας της βίαιης καθαίρεσής του από το βασιλικό αξίωμα δεν επιδιώκει την κοινωνική αποδοχή από τη σπαρτιατική κοινωνία και την αποκατάσταση της υπόληψής του στους Σπαρτιάτες. Το κίνητρό του είναι, πιθανόν, να ασκήσει εξουσία με τυραννικό τρόπο στην πόλη του.

Η συμπεριφορά του φαίνεται ότι έρχεται σε αντίφαση με το γεγονός ότι ειδοποίησε τους Λακεδαιμόνιους, πριν ξεκινήσει η εκστρατεία του Ξέρξη. Ο Ηρόδοτος δεν ξεκαθαρίζει αν η αποστολή του μηνύματος είχε φιλικό ή εχθρικό προς τους Σπαρτιάτες κίνητρο (7.239.2).

²³⁸ Von Fritz (1965), σ.16.

²³⁹ Hart (1982), σ.106.

Αυτή η ενέργεια θα μπορούσε φαινομενικά να αποσκοπεί στην εύνοια των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι θα του επέτρεπαν να επιστρέψει στη Σπάρτη, αν οι Πέρσες του χρέωναν την ευθύνη μίας ήττας από τους Σπαρτιάτες ή της γενικής αποτυχίας τους στην Ελλάδα²⁴⁰. Ωστόσο, η αποστολή του μηνύματος είναι πιθανότερο ότι σχετίζεται με την πολιτική του επιβίωση στην Περσία, επειδή ήξερε ότι, όποτε και αν επέστρεφε στη Σπάρτη, πάντα θα είχε το στίγμα του προδότη που συνεργάστηκε με τους εχθρούς. Αν οι Σπαρτιάτες δεν μάθαιναν πρώτοι τις πληροφορίες από τον Δημάρατο, δεν θα είχαν το περιθώριο να συνεννοηθούν με τους άλλους Έλληνες και δεν θα είχαν καμία αξίωση για τη αρχηγία των ελληνικών στρατευμάτων, πράγμα το οποίο θα σήμαινε ότι δεν θα είχαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της έκβασης του πολέμου. Αυτό το γεγονός θα στερούσε, πιθανόν, από τον Δημάρατο τον ρόλο του συμβούλου, επειδή ο Ξέρξης δεν θα θεωρούσε σημαντικό να προβλέψει ούτε τον τρόπο σκέψης ούτε τις κινήσεις των Λακεδαιμονίων, επειδή θα είχε την εντύπωση η Σπάρτη περιορίστηκε σε δευτερεύοντα ρόλο. Κατά συνέπεια, οι συμβουλές του ως άριστου γνώστη της σπαρτιατικής πραγματικότητας θα κρίνονταν ως μη απαραίτητες σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα υπήρχε μεγαλύτερη πιθανότητα να είναι περιττός για τον Ξέρξη. Παράλληλα, δεν θα μπορούσε να κερδίσει περισσότερη εύνοια από τον πέρση βασιλιά, με την οποία θα διασφάλιζε το μέλλον του στη Περσία.

Ο Αχαιμένης, αδερφός του Ξέρξη, σατράπης της Αιγύπτου και ναύαρχος του περσικού στόλου²⁴¹, άκουγε τη συζήτηση. Επειδή τα λόγια του Δημάρατου ήταν πειστικά, παρεμβαίνει με ένα άρτιο ρητορικά λόγο, προκειμένου να αποτρέψει τον Ξέρξη από ένα τέτοιο σχέδιο (7.236.1: *λέγει μετὰ τοῦτον...ποιεῖν ταῦτα*). Στο προοίμιον του λόγου προειδοποιεί τον Ξέρξη ότι δέχεται τους λόγους ενός ανθρώπου που τον ζηλεύει και θέλει να τον προδώσει, επειδή είναι ευτυχισμένος (7.236.1: *Ὁ βασιλεὺ ὁρῶχαίρουσι*). Επιδιώκοντας να τονίσει ότι ο Δημάρατος σχεδιάζει την προδοσία του πέρση βασιλιά, κάνει και ένα γενικό σχόλιο για τους τρόπους των Ελλήνων. Θεωρεί ότι φθονούν την ευτυχία του άλλου και μισούν ό,τι τους ξεπερνάει (7.236.1: *τοῦ τε εὐτυχέειν φθονέουσι καὶ τὸ κρέσσον στυγέουσι*).

Υποστηρίζει ότι ο φθόνος δε χαρακτηρίζει, μόνο, τον εξόριστο Λακεδαιμόνιο, αλλά όλους τους Έλληνες. Επιχειρεί να ανακαλέσει μία τυπική συμπεριφορά, από την οποία διέπεται, συνήθως, ο μονάρχης- τύραννος. Αυτή η συμπεριφορά αναλύεται από τον Οτάνη στην συζήτηση για τα πολιτεύματα. Ο Οτάνης κάνει μία ενδελεχή ανάλυση για τον ανθρώπινο φθόνον στο πλαίσιο της αναφοράς των μειονεκτημάτων της μοναρχίας (3.80.3-4). Ο φθόνος ταυτίζεται με την φύσιν του ανθρώπου, ενώ η ὕβρις προκύπτει από τα αγαθά, που αποκτάει

²⁴⁰ Η Boedeker (1987), σσ.192-193, υποστηρίζει ότι ο Δημάρατος δεν είχε πρόθεση να προδώσει τη Σπάρτη, αφού μίλησε με συμπάθεια για τις σπαρτιατικές αξίες, οι οποίες είναι η *ἀνδρεία*, η *ἐλευθερία* και ο *νόμος* (7.104). Έδωσε την πληροφορία για τα Κύθηρα, όχι επειδή το ήθελε, αλλά επειδή του ζητήθηκε από τον Ξέρξη. Κατά συνέπεια, δεν πρόδωσε ποτέ τους Σπαρτιάτες, παρά τη στέρηση του βασιλικού αξιώματος και τη εξορία.

²⁴¹ Immerwahr (1966), σ.260 υποσ.66.

κάποιος στην πορεία της ζωής του (3.80.3: *ἐγγίνεται μὲν γὰρ οἱ ὕβριν...ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπῳ*). Όποιος ενεργεί οδηγούμενος από τον φθόνον και την ὕβριν χαρακτηρίζεται από κακότητα (3.80.3: *δύο δ' ἔχων ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα*). Ο τύραννος προχωράει σε αυθαίρετες πράξεις και σε κατάχρηση της εξουσίας του εξαιτίας είτε του κόρου είτε του φθόνου (3.80.3: *τὰ μὲν γὰρ ὕβρι κεκορημένος ἔρδει πολλά ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνῳ*). Αν και ο τύραννος θα έπρεπε να είναι ἄφθονος, επειδή έχει τα πάντα, ζηλεύει, ωστόσο, τους ἀρίστους και χαίρεται με τους κακίστους τῶν ἀστών. Μάλιστα, ο τύραννος δέχεται τὰς διαβολὰς (3.80.4: *καίτοι ἄνδρα τύραννον...ἄριστος ἐνδέκεσθαι*).

Βασιζόμενος σε αυτό το σκεπτικό ο Αχαιμένης επιχειρεί να προκαλέσει την οργή του Ξέρξη προς το πρόσωπο του Δημάρατου. Αν πιστέψει ο Ξέρξης τις κατηγορίες του αδερφού του, τότε θα βλάψει εξαιτίας του φθόνου τον Δημάρατο, ο οποίος είναι ἄριστος ως προς την καταγωγή αλλά και ως προς τη συμπεριφορά, αφού φαίνεται ότι ακολουθεί κατά γράμμα τους περσικούς νόμους. Ο φθόνος του πέρση βασιλιά θα οφείλεται στη λανθασμένη πεποίθησή του ότι ο Δημάρατος θέλει να τον βλάψει και επιδιώκει να εκμεταλλευθεί την αποτυχία, που θα προκληθεί, προκειμένου να έχει τα οποιαδήποτε πολιτικά και υλικά οφέλη. Αν ο Ξέρξης δεχτεί τὰς διαβολὰς του αδερφού του για τον εξόριστο Λακεδαιμόνιο, τότε υπάρχει κίνδυνος να υποπέσει σε ὕβριν εξαιτίας κάποιας βίαιης πράξης, που οφείλεται στον φθόνον²⁴².

Στην πρόθεσιν του λόγου του (7.236.2: *εἰ δὲ ἐπὶ τῇσι παρεούσησι...οἱ ἀντίπαλοι*) επισημαίνει τα στρατηγικά μειονεκτήματα της πρότασης του Δημάρατου (7.235.2) υποστηρίζοντας ότι, αν χωριστούν οι ναυτικές δυνάμεις και ξεκινήσουν περιπολίες στην Πελοπόννησο, οι Έλληνες θα γίνουν ἀξιόμαχοι και θα τολμήσουν να συγκρουστούν με τον περσικό στόλο. Προκειμένου να υποστηρίξει την θέση του, χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του συμφέροντος και του ἐκ τοῦ ἀντιθέτου (7.236.2-*ἀλλῆς δὲ ἐὼν ὁ ναυτικός... ἐκεῖνοι σοι*). Ο Αχαιμένης θεωρεί ότι, αν μείνει ο στρατός και ο στόλος ενωμένος, δε θα αντισταθούν οι Έλληνες και το ναυτικό θα μπορεί να υποστηρίξει το πεζικό κατά τη διάρκεια της εκστρατείας (7.236.2: *ἀλλῆς δὲ ἐὼν ὁ ναυτικός...πορευόμενος*). Κατά συνέπεια, δεν θα έχει καμία σημασία αν οι Λακεδαιμόνιοι δεν βοηθήσουν τις υπόλοιπες πόλεις ή αν απομονωθούν (7.235.4: *παροίκου...λείπεται*). Στο πλαίσιο του ίδιου επιχειρήματος προειδοποιεί τον Ξέρξη ότι, αν χωρίσει το ναυτικό, δεν θα μπορέσει το πεζικό να υποστηρίξει το ναυτικό, ούτε το ναυτικό το πεζικό (7.236.2: *εἰ δὲ διασπάσεις...ἐκεῖνοι σοι*). Έτσι, υπαινίσσεται ότι ο Δημάρατος με την πρόταση της κατάληψης των Κυθήρων (7.235.2) θέλει να τον βλάψει, επειδή θα χωριστεί ο στόλος. Κατά τη γνώμη του, η ανεδαφική πρόταση του εξόριστου Λακεδαιμόνιου δείχνει τις τάσεις προδοσίας του. Αντίθετα, αυτός με τη συμβουλή του να μείνει ο στόλος ο ενωμένος θέλει να τον ωφελήσει.

²⁴² Περυσινάκης (1998²), σ.170.

Ο Αχαιμένης έχει, πιθανόν, δύο προσωπικά κίνητρα για αυτήν την πρόταση. Το πρώτο κίνητρο είναι η επιδίωξη για περισσότερη δόξα και προνόμια, η οποία οφείλεται στην υπόστασή του ως παραδοσιακού *ἀγαθοῦ*. Αν ο στόλος είναι ενωμένος, θεωρεί ότι θα μπορέσει να κερδίσει, ως ναύαρχος, περισσότερο *κῦδος*, διότι θα θεωρηθεί πρωτεργάτης της περσικής νίκης, που θα οδηγήσει σε ολοκληρωτική κατάληψη της Ελλάδας. Ο Πέρσης ναύαρχος φαίνεται ότι είναι εγκλωβισμένος στην περσική ιδεολογία του πλήθους, με την οποία δίνεται απόλυτη σημασία στους αριθμούς. Το δεύτερο κίνητρό του είναι ο πολιτικός *φθόνος* προς τον Δημάρατο, ο οποίος μπορεί να τον οδήγησε να προτείνει από αντίδραση το αντίθετο. Ο Αχαιμένης *φθονεῖ* τον Δημάρατο για την καλή σχέση που έχει με τον Ξέρξη. Ο *φθόνος* οδηγεί αυτόν να συμπεριφερθεί ως ένας *κάκιστος*. Αν και *ἀγαθός* με την παραδοσιακή σημασία του όρου, συμπεριφέρεται ως ένας τυχαίος αυλοκόλακας, που συκοφαντεί, επειδή οι κατηγορίες του δεν έχουν λογική βάση. Ο ισχυρισμός του ότι η πρόταση του Δημάρατου δεν είναι από άποψη στρατηγικής συμφέρουσα δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει την κατηγορία της προδοσίας. Εφόσον αυτή η κατηγορία δεν αποδεικνύεται, δίνεται η εντύπωση ότι δεν λέει την *ἀληθείην* στον Πέρση μονάρχη. Παρασυρμένος από τις προσωπικές αντιπάθειές του και τον στόχο του να αυξήσει την επιρροή του, φαίνεται αναξιόπιστος, καθώς κατηγορεί χωρίς απτά στοιχεία τον Δημάρατο.

Ωστόσο, ο Αχαιμένης ενισχύει την επιχειρηματολογία του με ένα δεύτερο επιχείρημα (7.236.3: *τὰ σεωντοῦ δὲ τιθέμενος... τρῶμα ἀκεῦνται*), το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ συμφέροντος*. Θεωρεί ότι ο Ξέρξης δεν πρέπει να αναλώνει τις σκέψεις του στον αριθμό των στρατευμάτων ή στη στρατηγική των αντιπάλων, επειδή οι Πέρσες ξέρουν να φροντίζουν τον εαυτό τους, όπως και οι αντίπαλοί τους. Με λίγα λόγια, έχει την άποψη ότι οι σκέψεις με τις οποίες γίνεται προσπάθεια να υπολογιστούν οι εχθρικές στρατιωτικές κινήσεις είναι ανώφελες. Το πιο σημαντικό για αυτόν είναι η σωστή προετοιμασία του στρατεύματος, πράγμα το οποίο γνωρίζουν καλά οι Πέρσες (7.236.3: *τὰ σεωντοῦ δὲ τιθέμενος... ἡμέων ὡσαύτως*). Έτσι, αντικρούει όλα τα επιχειρήματα του εξόριστου Σπαρτιάτη (7.235.2-3), τα οποία αναφέρονται στην πιθανή αντίδραση των Λακεδαιμονίων, και ειδικότερα τη πιθανότητα αντίστασης όλων Πελοποννήσιων στον Ισθμό (7.235.4: *ἦν δὲ ταῦτα... ἔσεσθαι τοι*). Μάλιστα, υπογραμμίζει την πολεμική ανωτερότητα των Περσών (7.236.3: *Λακεδαιμόνιοι δὲ... τρῶμα ἀκεῦνται*). Έχει την πεποίθηση ότι, αν τολμήσουν να επιτεθούν οι Έλληνες, θα υποστούν ένα καίριο και σοβαρό πλήγμα. Επομένως, δεν χρειάζεται να σκέφτεται την στρατηγική των αντιπάλων.

Έπειτα, ο Ξέρξης παίρνει θέση, διακόπτοντας την αντιπαράθεσή τους. Στο *προοίμιον* του λόγου του δηλώνει ότι δέχεται να υιοθετήσει τη στρατηγική του Αχαιμένη. Στο πλαίσιο της *προθέσεως* αρνείται ότι ο Δημάρατος έχει κακές προθέσεις σε όσα πρότεινε (7.237.1:

Αχαιμένες, εὖ τέ μοι δοκέεις...έσσοῦται ὑπὸ σεῦ). Ο πέρσης βασιλιάς έχει την πεποίθηση ότι ο Δημάρατος δίνει συμβουλές, επειδή πιστεύει ότι θα ωφελήσουν αυτόν και το περσικό κράτος (7.237.2: οὐ γὰρ δὴ κείνο ...έμοῖσι πρήγμασι). Προκειμένου να υποστηρίξει την θέση του, χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα κατὰ τὸ εἰκός (7.237.2: τοῖσι τε λεγομένοισι...τοιούτοι), που στηρίζεται στους ρητορικούς τρόπους του οὐ συμφέροντος και του οὐ δυνατοῦ. Ειδικότερα, ο πολίτης που φθονεῖ τον άλλο συμπολίτη για την ευτυχία του τον βλάπτει ἢ με τη σιωπή ἢ με συμβουλές που δεν έχουν ως αποτέλεσμα το ἄριστον, δηλαδή το πιο ωφέλιμο. Όταν δεν συμβαίνει αυτό, τότε ο πολίτης έχει κατακτήσει την ἀρετήν (7.237.2: ὅτι πολιήτης μὲν πολιήτη εὖ πρήσسونτι φθονέει καὶ ἔστι δυσμενὴς τῇ σιγῇ, οὐδ' ἂν συμβουλευομένον τοῦ ἀστοῦ πολιήτης ἀνὴρ τὰ ἄριστα οἱ δοκέοντα εἶναι ὑποθέοιτο, εἰ μὴ πρόσω ἀρετῆς ἀνήκοι). Ο Ξέρξης, όμως, θεωρεῖ ότι είναι σπάνιο να βρεθούν τέτοιοι ἄνθρωποι (7.237.2: σπάνιοι δὲ εἰσι οἱ τοιούτοι). Ἐτσι, συμφωνεῖ με τη γενική ἀποψη του Αχαιμένη, με την οποία υποστηρίζεται ότι οι Ἕλληνες φθονοῦν ο ἕνας τον ἄλλο (7. 236.1). Με αυτόν τον τρόπο, ο πέρσης βασιλιάς υπαινίσσεται ότι ο Δημάρατος ως Ἕλληνας σίγουρα θα ἔτρεφε αισθήματα φθόνου για κάποιους συμπολίτες του.

Αυτή η ἀρετή, την οποία θεωρεῖ ο Ξέρξης αδύνατο να κατακτήσουν οι Ἕλληνες, ταυτίζεται με το εὖ βουλευέσθαι, δηλαδή με τη συνετή σκέψη. Παρά τον συσχετισμό αυτής της συνεργατικής αξίας με την κοινωνική κατάσταση των ελληνικών πόλεων-κρατῶν ο μονάρχης αναφέρεται σε αυτήν την ἀρετήν, για να τονίσει, πιθανόν, ότι είναι απαραίτητο να επικρατήσσει ανάμεσα και στους Πέρσες. Το μήνυμα, που θα ήθελε, πιθανόν, να στείλει, θα ήταν ότι η διχόνοια ανάμεσα στους Πέρσες εξαιτίας του φθόνου δεν έχει, κατὰ τη γνώμη του, κανένα ὄφελος. Η αποφυγή του φθόνου και η κατάκτηση μίας τέτοιας ἀρετῆς από τους υπηκόους του θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της δυναστικής εξουσίας του, επειδή θα αποφέυγονταν οι κοινωνικές εντάσεις και το μόνο που θα απασχολούσε τους Πέρσες θα ήταν το πώς θα εκτελούν με τον καλύτερο τρόπο τις εντολές του μονάρχη. Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να υπονοεῖ ότι ο πολιτικός φθόνος δεν έχει θέση στην Περσία, όπου ο νόμος με φυσικό εκπρόσωπο τον μονάρχη κυριαρχεῖ.

Παρά τη συμφωνία του με τον αδερφό του ως προς την επίδραση του φθόνου στην πραγματικότητα των ελληνικών πόλεων-κρατῶν διαφοροποιεῖται ο μονάρχης με το δεύτερο κατὰ τὸ εἰκός επιχείρημα. Ειδικότερα, αναφέρει ότι, όταν κάποιος συνδέεται με κάποιον ἄλλον με δεσμούς ξενίης, τότε οι συμβουλές, που δίνονται, εἶναι ἄρισται, δηλαδή ωφέλιμες (7.237.3: ξεῖνος δὲ ξείνῳ εὖ πρήσσοντί ἔστι εὐμενέστατον πάντων, συμβουλευομένου τε ἂν συμβουλεύσειε τὰ ἄριστα). Εἶναι πεπεισμένος ότι, αν και ο φθόνος επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των πολιτῶν, η σχέση της ξενίης ξεφεύγει από αυτήν την επιρροή. Στην ουσία, ο ανταγωνισμός που εἶναι ἀπόρροια του φθόνου υποτάσσεται στη συνεργατική αξία της ξενίης.

Ο πέρσης βασιλιάς υπαινίσσεται ότι ο Δημάρατος ως Έλληνας σίγουρα θα έτρεφε αισθήματα φθόνου για κάποιους συμπολίτες του.

Μετά από την επιχειρηματολογία του καταλήγει σε μία προτροπή προς τον αδερφό του να μην κακολογεί τον Δημάρατο, επειδή είναι *ξεῖνος*, δηλαδή φίλος από φιλοξενία (7.237.3: *οὕτω ὦν κακολογίης...κελεύω*). Έτσι, επειδή ο φθόνος δεν έχει θέση στην *ξενίην* και ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος ως *ἀγαθός* σέβεται αυτή τη σχέση, ο Ξέρξης δεν πιστεύει ότι ο Δημάρατος πρόκειται να τον βλάψει. Ο μονάρχης, αν και συμφωνεί με τη στρατηγική συμβουλή του αδερφού του (7.236.1), είναι της άποψης ότι ο Δημάρατος δεν είναι προδότης. Ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος έφτασε στην περσική αυλή ως ένας *ἀγαθός*, στον οποίο στέρησαν τον *οἶκον* του. Η σχέση *ξενίης* του Ξέρξη με τον Δημάρατο συνεπάγεται περισσότερες υποχρεώσεις από την πλευρά του τελευταίου. Στην ουσία, ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος συμπεριφέρεται, όπως ο ομηρικός *ὁπάων*, ο οποίος είναι ένας κατώτερος ακόλουθος²⁴³. Θυμίζει τον Φοίνικα, ο οποίος ήταν έμπιστος σύμβουλος του Πηλέα (Ψλ. 23.360). Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Δημάρατος συμβουλεύει τον Ξέρξη²⁴⁴.

Συμπερασματικά, οι πρωταγωνιστές αυτής της αντιλογίας συγκρούστηκαν με αφορμή τις επόμενες κινήσεις του περσικών πολεμικών δυνάμεων. Ουσιαστικά, συγκρούονται δύο στρατηγικές που προέρχονται από τους κόλπους της ίδιας ομάδας, πίσω από την οποία κρύβεται ο φθόνος που συνδέεται με την εξουσία. Με αφορμή το ερώτημα του Ξέρξη για τον τρόπο, με τον οποίο θα ήταν δυνατόν να κυριαρχήσουν στη Σπάρτη ξεκίνησε ένας *ἀγών* με αντικρουόμενα επιχειρημάτα. Επειδή Αχαιμένης ήταν αρνητικός στα λεγόμενα του Δημάρατου, επιχειρησε με ένα συγκροτημένο ρητορικά λόγο να αποτρέψει τον Ξέρξη να πεισθεί από αυτόν. Με την παρουσίαση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων που θα είχε η κοινή προέλαση του πεζικού και του ναυτικού και των μειονεκτημάτων μίας ενδεχόμενης διάσπασης αυτών των δύο (7.236.2: *ἀλῆς δὲ ἔων ὁ ναυτικός... ἐκεῖνοι σοι*) προσπάθησε να αντιμετωπίσει την επίκληση του λακεδαιμόνιου συμούλου στην αυθεντία του Χίλωνα (7.235.2) και τα δύο επιχειρήματα με τα οποία παρουσιάστηκαν τα πλεονεκτήματα μίας αποστολής ενός μέρους του περσικού στόλου στον θαλάσσιο χώρο κοντά στη Σπάρτη (7.235.3: *παροίκου δὲ...μῶνον λείπεται*) και τα μειονεκτήματα, αν γινόταν το αντίθετο (7.235.4: *ἦν δὲ ταῦτα μὴ...ἔσεσθαί τοι*). Επιπλέον, ο Ξέρξης στην παρέμβασή του, αν και συμφώνησε με τη στρατηγική κίνηση του Αχαιμένη, προσπάθησε να αντικρούσει με την αναφορά του στον θεσμό *ξενίης* (7.237.3: *ξεῖνος δὲ ξείνω εὖ πρήσσοντί ἐστι εὐμενέστατον πάντων, συμβουλευομένου τε ἂν συμβουλεύσειε τὰ ἄριστα*) τις κατηγορίες του Αχαιμένη ότι η συμπεριφορά του Δημάρατου διεπόταν από *φθόνον*, επειδή προερχόταν από την Ελλάδα (7.236.1: *Ὡ βασιλεῦ ὁρῶχαίρουσι*).

²⁴³ Ομηρικόν Λεξικόν s.v. ὁ ὁπάων, ονος.

²⁴⁴ Περυσινάκης (1998²), σ.85.

Οι ηθικές αξίες του πρώιμου 5^{ου} αιώνα π.Χ. χαρακτηρίζουν την ηροδότεια αφήγηση. Η συμπεριφορά των Ελλήνων να *φθονούν* τον ευτυχισμένο και μισούν ό, τι ανώτερο από αυτούς (7.236.1) σε συνδυασμό με την αναφορά στον *φθόνον* του τυράννου για τους παραδοσιακούς *ἀγαθούς* και στην αποδοχή των *διαβολῶν* των *κακίστων τῶν πολιτῶν* (3.80.4) φανερώνει τα προβλήματα, που αντιμετωπίζει, ο τύραννος. Ο τύραννος κερδίζει την εξουσία, έχοντας με το μέρος τους *κακούς*, επειδή αναλαμβάνει να προστατεύσει τους *κακούς* από τους παραδοσιακούς *ἀγαθούς*. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι *ἀγαθοί* να εξοργίζονται με τον τύραννο, επειδή γίνεται ανώτερος ως προς την ευημερία και τους στερεί μέρος της *ἐλευθερίας*²⁴⁵. Τότε, ο τύραννος έρχεται σε σύγκρουση με τους παραδοσιακούς *ἀγαθούς*, ενώ φέρεται ευνοϊκά στους πολίτες των κατώτερων κοινωνικών ομάδων που τον υποστηρίζουν²⁴⁶.

Κάτω από τον μανδύα της αφήγησης των γεγονότων, τα οποία διαπνέονται από τις ηθικές αξίες του πρώιμου 5^{ου} αιώνα, κρύβονται αναφορές σε πλαίσιο ηθικών αξιών που θα επικρατήσει τον ύστερο 5^ο αιώνα π.Χ.. Η πιο σαφής αναφορά είναι ότι κανένας πολίτης δεν δίνει στο συμπολίτη του σωστή συμβουλή εξαιτίας του *φθόνου* για την ευτυχία του άλλου²⁴⁷, εκτός αν έχει κατακτήσει την *ἀρετήν* (7.237.2). Δίνεται ένας νέος ορισμός της *ἀρετῆς*, ο οποίος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις παραδοσιακές αξίες²⁴⁸. Ο *ἀγαθός* είναι αυτός που συμβουλεύει σωστά τον συμπολίτη του και δεν τον *φθονεί*. Απόρροια αυτού του ορισμού της *ἀρετῆς* είναι και ο ορισμός της *δικαιοσύνης*, η οποία είναι μία καθαρά συνεργατική αξία. Ο Ξέρξης λέει ότι κάποιος είναι *ἀγαθός ἀνὴρ*, επειδή λέει την *ἀληθείην* (7.234.1). Ο Δημάρατος απαντάει ότι είναι *δίκαιον* να πει κάποιος το *ἄριστον* (7.235.1), το οποίο ταυτίζει με την *ἀληθείην* των συμβουλών του, στην οποία αναφέρθηκε ο Ξέρξης. Ο εξόριστος Λακεδαιμόνιος δηλώνει ότι επιδιώκει να πει το καλύτερο, δηλαδή αυτό που θα ωφελήσει τον Ξέρξη. Με έμμεσο τρόπο, ταυτίζεται το *ἄριστον* και με το ωφέλιμο. Με δύο συλλογισμούς θα φανερωθεί ο ορισμός της δικαιοσύνης:

(Α) -Το *ἄριστον* είναι και ωφέλιμο.

-Η *ἀληθείη* ταυτίζεται με το *ἄριστον*.

Αρα, η *ἀληθείη* είναι ωφέλιμη.

²⁴⁵ Adkins (2010), σ.141.

²⁴⁶ Περυσινάκης (1998²), σ.170.

²⁴⁷ Ο Αριστοτέλης επιχειρεί να ερμηνεύσει τον πολιτικό *φθόνον* που αναπτύσσεται μεταξύ των συμπολιτών μίας πόλης-κράτους. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ο *φθόνος* αποτελεί μία στενοχώρια που αναστατώνει τον άνθρωπο. Αυτή προκαλείται εξαιτίας της ευτυχίας κάποιου που είναι ίσος και όμοιος με αυτόν που ζηλεύει (Αριστ. Ρητ.1386b18-21: *λύπη μὲν γὰρ...δεῖ ὑπάρχειν*). Υπάρχουν έξι περιπτώσεις ανθρώπων που έχουν την τάση να *φθονούν* (Αριστ. Ρητ.1387b22-33: *Δῆλον δὲ καὶ...φθονεροὶ περὶ τοῦτο*): (α) Αυτοί που αισθάνονται ότι υπάρχουν πολλοί όμοιοι με αυτούς ως προς την καταγωγή, την υπόληψη, την περιουσία και άλλες ιδιότητες (β) Αυτοί που έχουν σχεδόν τα πάντα (γ) Αυτοί που τιμούνται από τον κόσμο για κάτι εξαιρετικό που τους διαθέτουν, όπως η σοφία ή η ευτυχία (δ) Οι φιλόδοξοι (ε) Αυτοί που έχουν την εντύπωση για τον εαυτό τους ότι είναι σοφοί (στ) Γενικά, όσoι φιλοδοξούν να διακριθούν σε κάτι και κατά συνέπεια ζηλεύουν όποιον τους ανταγωνίζεται ως προς αυτό. Ο Περυσινάκης (2012), σ.156, σχολιάζει ότι η αιτία του φθόνου είναι η επιθυμία κάποιου να αποκτήσει όμοια αποκτήματα ή κάποια συγκρίσιμη θέση σε σχέση με τον άλλο.

²⁴⁸ Adkins (1960), σ.192 υποσ.15.

(B) -Είναι *δίκαιον* να λέει κάποιος το ωφέλιμο.

-Η *ἀληθείη* είναι ωφέλιμη.

Άρα, είναι *δίκαιον* να λέει κάποιος την *ἀληθείην*.

Με έναν τελευταίο συλλογισμό μπορεί να αναδειχθεί και ο τελικός ορισμός της *ἀρετῆς*, τον οποίο υπονοεί ο ιστορικός:

(Γ) -Είναι *δίκαιον* να λέει κάποιος την *ἀληθείην*.

- Ο *ἀγαθὸς ἀνὴρ* είναι αυτός που λέει την *ἀληθείην*.

- Ο *ἀγαθὸς* κάνει κάτι *δίκαιον*.

Άρα, ο *ἀγαθὸς* είναι αυτός που συμπεριφέρεται *δίκαια*.

Με αυτόν τρόπο, προτείνει έμμεσα μία λύση, για να λυθεί το εσωτερικό πρόβλημα της αθηναϊκής δημοκρατίας, το οποίο είναι οι έριδες μεταξύ των πολιτών και των ελληνικών πόλεων-κρατών. Συμπερασματικά, φαίνεται ότι ο Ηρόδοτος είναι οπαδός των συνεργατικών ή αλλιώς των ήσυχων αξιών.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1. Ο Ηρόδοτος υπερασπίζεται έναντι των αμφισβητιών τη συμβολή της Αθήνας στους περσικούς πολέμους (7.139-144): ο ρόλος του ανθρώπινου και του θεϊκού παράγοντα

Παρακολουθώντας την προέλαση του περσικού στρατού στον ελλαδικό χώρο ο Ηρόδοτος παρατηρεί: *ή δέ στρατηλασίη ή βασιλέος οὔνομα μὲν εἶχε ὡς ἐπ’ Αῤῥήνας ἐλαύνει, κατίετο δὲ ἐς πᾶσαν τὴν Ελλάδα.* Αναφέρεται, μάλιστα, στις αντιδράσεις αυτών, που παραδόθηκαν, και αυτών, που δεν δέχτηκαν τους όρους των Περσών. Αυτοί που δέχτηκαν τους όρους των Περσών δεν είχαν κανένα φόβο. Αντίθετα, αυτοί που αρνήθηκαν είχαν φόβο, επειδή δεν διέθεταν την απαιτούμενη στρατιωτική δύναμη και επειδή οι περισσότερες πόλεις δεν ήθελαν να συμμετέχουν σε μία πολεμική σύγκρουση εναντίον των Περσών (7.138). Αν συνυπολογιστεί η ιστορική αφήγησή του για τις επιλογές των Ελλήνων, προκύπτει, πιθανόν, ο υπαινιγμός για τη δικαιολογία των Ελλήνων που επέλεξαν να μηδίσουν. Όσοι επέλεξαν τον μηδισμό, ισχυρίστηκαν, κατά πάσα πιθανότητα, ότι η εκστρατεία είχε ως στόχο την Αθήνα και όχι την Ελλάδα. Ο ιστορικός με το αρχικό δικό του σχόλιο τονίζει ότι η Ελλάδα ήταν στην πραγματικότητα ο στόχος. Με αφορμή αυτό ο ιστορικός ως *ἱστωρ* προχωράει σε μία εκτενή παρέκβαση που σχετίζεται με τη συμβολή της Αθήνας στον αγώνα εναντίον των Περσών.

Η εκτενής παρέκβασή του διαθέτει στοιχεία ρητορείας. Ξεκινάει με ένα προοίμιον-πρόθεσιν (7.139.1: *ἐνθαῦτα ἀναγκαίῃ ἐξέργομαι γνώμην ἀποδέξασθαι ἐπίφθονον μὲν πρὸς τῶν πλεόνων ἀνθρώπων, ὅμως δὲ, τῇ γέ μοι φαίνεται εἶναι ἀληθές, οὐκ ἐπισχίσω*). Η πρόθεσις βρίσκεται σε υποτυπώδη μορφή με τη φράση στο 7.139.1 : *γνώμην ...ἐπίφθονον μὲν πρὸς τῶν πλεόνων ἀνθρώπων*. Επιδιώκει με την άποψή του, η οποία, όπως υποστηρίζει, ανταποκρίνεται στην αλήθεια, να ανατρέψει μία διαδεδομένη αντίληψη, προκαλώντας δυσарέσκεια σε πολλούς. Αυτή η αντίληψη, αν και δεν αναφέρεται ξεκάθαρα, μπορεί να υπονοηθεί από την επιχειρηματολογία που θα ακολουθήσει. Πρόκειται, πιθανόν, για την αντίληψη ότι οι Αθηναίοι δεν έκαναν κάτι σπουδαίο κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων, επειδή όφειλαν να πολεμήσουν, καθώς η δική τους πόλη-κράτος ήταν κατελιμμένη από τους Πέρσες. Με αυτόν τον τρόπο, αμφισβητείται η καθοριστική συμβολή της Αθήνας στην απελευθέρωση της Ελλάδας.

Στην συνέχεια, προχωράει στις *πίστεις*. Το πρώτο του επιχείρημα, το οποίο αποτελεί *πίστιν* κατά τὸ εἰκὸς που στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *ἀδυνάτου* (7.139.2-4: *εἰ τοίνυν κατὰ τὴν θάλασσαν μηδεὶς...ἐπικρατέοντος τῆς θαλάσσης*), χωρίζεται σε πέντε προκείμενες. Πιο συγκεκριμένα, αν οι Αθηναίοι εγκατέλειπαν την Αθήνα ή παραδίδονταν στους Πέρσες, κανένας δεν θα αντιμετώπιζε τους Πέρσες στην θάλασσα (7.139.2: *εἰ Αθηναῖοι καταρρωδήσαντες....βασιλεύῃ*). Αν κανένας δεν τολμούσε να αντιμετωπίσει τον Ξέρξη στην θάλασσα, η αντιμετώπιση των Περσών στη στεριά θα είχε δύο πιθανά επακόλουθα (7.139.2: *εἰ τοίνυν κατὰ τὴν θάλασσαν μηδεὶς ἦντιοῦτο Ξέρξη, κατὰ γε ἂν τὴν ἥπειρον τοιάδε ἐγίνετο*), που συνοψίζονται από τον ιστορικό με την λέξη *τοιάδε*. Ειδικότερα, αν οι Λακεδαιμόνιοι μπορούσαν να υψώσουν τείχη κατά μήκος του Ισθμού, οι σύμμαχοι θα τους εγκατέλειπαν αναγκαστικά, επειδή ο βαρβαρικός στόλος θα κυρίευε τις ελληνικές πόλεις, με αποτέλεσμα την απομόνωση της Σπάρτης (7.139.3: *εἰ καὶ πολλοὶ τείχεων...βαρβάρου, ἐμουνώθησαν*). Αν ήταν απομονωμένοι, είτε θα πέθαιναν *γενναίως* ανεξάρτητα από τα πολεμικά κατορθώματά τους είτε, βλέποντας τους άλλους Έλληνες να συνθηκολογούν, θα έκλειναν συμφωνία με τους Πέρσες (7.139.3-4: *μουνωθέντες δὲ ἂν καὶ ἀποδεξάμενοι...ἂν ἐχρήσατο πρὸς Ξέρξη*). Όποιο από τα δύο επακόλουθα και αν συνέβαινε, η κατάληξη, σύμφωνα με τον ιστορικό, θα ήταν μία: Είτε με την άκαρπη αντίσταση ή είτε με την συνθηκολόγηση της Σπάρτης η Ελλάδα θα βρίσκονταν υπό περσική κατοχή, καθιστώντας την κατασκευή του τείχους ανώφελη (7.139.4: *καὶ οὕτω ἂν ἐπ' ἀμφοτέρω...θαλάσσης*).

Η οργάνωση του επιχειρήματος στηρίζεται στο σχήμα²⁴⁹: Αν το Α προκαλεί το Β και το Β προκαλεί το Γ /Αρα, το Α προκαλεί το Γ. Η ύπαρξη αυτού του σχήματος είναι φανερή στην δομή που ακολουθείται: αν οι Αθηναίοι είχαν εγκαταλείψει την Αθήνα ή είχαν μηδίσει,

²⁴⁹ Demand (1987), σ.755.

δεν θα είχαν αντισταθεί οι Έλληνες στη θάλασσα [Α] // αν δεν υπήρχε ναυτική αντίσταση [αν Α], οι Λακεδαιμόνιοι θα ήταν μόνοι τους με αποτέλεσμα είτε την ηρωική ήττα είτε τον μηδισμό τους [τότε Β] // αν συνέβαιναν αυτά τα δύο στους Λακεδαιμόνιους [αν Β], η Ελλάδα θα είχε καταληφθεί [τότε Γ] // επομένως, αν οι Αθηναίοι είχαν εγκαταλείψει την Αθήνα ή είχαν μηδίσει με αποτέλεσμα την έλλειψη ναυτικής αντίστασης [αν Α], η Ελλάδα θα είχε καταληφθεί [τότε Γ].

Εκτός από τον σοφιστικό τρόπο πειθούς, ο ιστορικός, όπως ένας ρήτορας, χρησιμοποιεί περίτεχνο ύφος, επειδή κυριαρχούν οι υποθετικοί λόγοι του μη πραγματικού και τα σχήματα λόγου, όπως το κλιμακωτό σχήμα²⁵⁰. Αυτός ο τρόπος πειθούς δεν οφείλεται σε έλλειψη επιχειρημάτων αλλά, πιθανόν, στον φόβο του μήπως δώσει την εντύπωση ότι έχει φιλοαθηναϊκή στάση σε μία περίοδο όπου η αντιπαράθεση Αθήνας –Σπάρτης άρχισε να οξύνεται. Αυτό το επιχείρημα θα δυσχερανούσε σίγουρα πολλούς Έλληνες που ήταν αντίθετοι με την ανάδειξη της Αθήνας σε ηγεμονική δύναμη²⁵¹ εξαιτίας, πιθανόν, ενός γεγονότος. Κατά την διάρκεια μίας συνέλευσης στη Σπάρτη οι Αθηναίοι ομιλητές επικαλέσθηκαν την προσφορά της Αθήνας κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων, προκειμένου να δείξουν στους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους ότι μόνο οι Αθηναίοι είχαν το δικαίωμα να έχουν ηγεμονική συμπεριφορά απέναντι στις άλλες πόλεις-κράτη²⁵² (Θουκ. 1.73-75).

Όποιες και αν ήταν οι προθέσεις του Ηρόδοτου ως ιστορικού, ένα πράγμα θα μπορούσε να ήταν σίγουρο ότι, δηλαδή, με τη χρήση αυτού του είδους υποθετικού λόγου και των σχημάτων λόγου επιδιώκει να τονίσει την αδυναμία των Λακεδαιμόνιων να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες χωρίς τη βοήθεια του αθηναϊκού ναυτικού. Ο ιστορικός παραθέτει, μάλιστα, δύο ενδεχόμενους τρόπους συμπεριφοράς απέναντι στους Πέρσες, που δεν θα είχαν κανένα όφελος. Από τη μία, όπως οι ομηρικοί *ἀγαθοί*, θα πολεμούσαν βρίσκοντας ένδοξο θάνατο στο πεδίο της μάχης. Αυτό θα ήταν μία μάταιη θυσία. Από την άλλη, θα μπορούσαν να προσχωρήσουν στο στρατόπεδο των Περσών εξαιτίας του ότι δεν θα είχαν κάποιο σύμμαχο. Το ενδεχόμενο συνθηκολόγησης θα δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες, αν και διέπονταν από τις παραδοσιακές αξίες, ήταν γνωστοί για την *σοφίην*, δηλαδή για την πρακτική γνώση του περιβάλλοντος, στο οποίο ζούσαν. Αυτό συνεπαγόταν ικανότητα προσαρμογής στις διάφορες συνθήκες, όπως φαίνεται στην περίπτωση του

²⁵⁰ Σύμφωνα με τον Lausberg, (1998), σ.279: Πρόκειται για μία σταδιακή αναδίπλωση, η οποία ακολουθεί το σχήμα: /...χ/χ...ψ/ψ...ζ/. Στο κλιμακωτό σχήμα ο ομιλητής καταλήγει στο ίδιο σημείο από το οποίο άρχισε. Το επιχείρημα οργανώνεται σύμφωνα με το κλιμακωτό ως εξής: /..... τὴν θάλασσαν οὐδαμοὶ ἂν ἐπείρωντο ἀντιευμένοι βασιλεί / κατὰ τὴν θάλασσαν μηδεὶς ἠντιοῦτο Ξέρξην...κατὰ γε ἂν τὴν ἡπειρον τοιάδε ἐγίνετο / τειχέων κίθωνες ἦσαν ἐληλάμενοι ...ἐμουνώθησαν / μουνωθέντες....ἀπέθανον γενναίως / ἢ ταῦτα ἔπαθον....ὁμολογίῃ ἂν ἐχρήσαντο πρὸς Ξέρξην / ἢ Ἑλλάς ἐγένετο ὑπὸ Πέρσῃσι...βασιλέως ἐπικρατέοντος τῆς θαλάσσης/.

²⁵¹ Cartledge (2004), σσ.290-291.

²⁵² Rood (1999), σ. 144.

Δημάρату. Η *ἀνδρεία* ή η *σοφία*, την οποία θα επεδείκνυαν, θα οδηγούσαν στο ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή στην απώλεια της *ἐλευθερίας* των Ελλήνων.

Αφού ο ιστορικός τόνισε με το προηγούμενο επιχείρημά του τη σημασία της συμβολής των Αθηναίων στους περσικούς πολέμους, κατέληξε σε ένα συμπέρασμα, το οποίο αποτελεί και τη θέση που υπονοούσε στην αρχή της παρέκβασης, τεκμηριωμένη πια. Θεωρεί ότι δικαιολογημένα θα μπορούσε κάποιος να ονομάσει τους Αθηναίους *σωτήρας τῆς Ἑλλάδος* (7.139.5: *νῦν δὲ Ἀθηναίους ἂν τις λέγων σωτήρας γενέσθαι τῆς Ἑλλάδος οὐκ ἂν ἁμαρτάνοι τάληθέως*). Έπειτα, αναπτύσσει ένα δεύτερο επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο των *ἐκ τῶν κεκριμμένων*²⁵³ (7.139.5: *οὔτοι γὰρ ἐπὶ ὁκότερα τῶν πραγμάτων...μετὰ γε θεοὺς ἄνωσάμενοι*). Ο ιστορικός επιχειρεί να δικαιολογήσει την διευκρινισμένη θέση του λόγου του. Ειδικότερα, έχει την άποψη ότι οι καταστάσεις διαμορφώνονται από τις επιλογές του καθενός. Η επιλογή των Αθηναίων να διατηρηθεί η ελευθερία της Ελλάδας συμπαρέσυρε, όσες πόλεις δεν παραδόθηκαν. Στην ουσία, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Αθηναίοι εκδίωξαν τους Πέρσες, αγνοώντας τους χρησμούς, οι οποίοι τους προέτρεπαν να μην πολεμήσουν και να διαφύγουν. Φυσικά, δεν παραλείπει την συμβολή του θεϊκού στοιχείου στη νίκη των Ελλήνων εναντίον των Περσών, όπως φαίνεται με την φράση *μετὰ θεῶν*²⁵⁴.

Με αυτό το επιχείρημα αναδεικνύεται η σημασία της *αἵρέσεως*, δηλαδή της ελεύθερης βούλησης που οδηγεί σε επιλογές μετά από λογική σκέψη ή εξαναγκασμό²⁵⁵. Η αναφορά στον ρόλο των θεών δεν συνεπάγεται ότι οι θεοί καθοδήγησαν τους Αθηναίους να πάρουν αυτήν την απόφαση. Οι Αθηναίοι είχαν την αποκλειστική ευθύνη για τις πράξεις τους. Είχαν την ελεύθερη βούληση να επιλέξουν την αγνόηση των χρησμών και την αντίσταση στους Πέρσες. Η *αἵρεσις* των Αθηναίων ταυτίζεται με την αποφασιστικότητά τους²⁵⁶. Η μεταφυσική *αἰτία*, όπως χρησιμοποιείται για αυτήν την περίπτωση από τον ιστορικό, δεν αναιρεί την συμβολή του ανθρώπινου παράγοντα στην επιτυχή έκβαση των περσικών πολέμων για τους Έλληνες, επειδή πρόκειται για μία συνειδητή απόφαση, για την οποία ευθύνονται αποκλειστικά οι Αθηναίοι²⁵⁷. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονται και τα λόγια του Θεμιστοκλή στο συμβούλιο πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, ότι δηλαδή συνήθως οι επιδιώξεις όσων σκέφτονται λογικά πραγματοποιούνται σε αντίθεση με αυτές όσων δεν σκέφτονται λογικά που ούτε ο θεός δεν θέλει να τις πραγματοποιήσει (8.60 γ: *οἰκότα μὲν...ἀνθρωπείας γνώμας*),

Η θεική παρέμβαση, που υπονοεί ο Θεμιστοκλής, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την θεία δικαιοσύνη. Η αντίληψη για τον ρόλο του θείου σε αυτήν την εκστρατεία φαίνεται ότι ήταν ανάλογη με αυτήν που επικράτησε στο στρατόπεδο των Ιώνων κατά την διάρκεια της

²⁵³ Αριστ. *Ρητ.* 1402b33-36: *οὔκουν ἰκανὸν ἂν λύσῃ ὅτι οὐκ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ δεῖ λύειν ὅτι οὐκ εἰκός. τοῦτο δὲ συμβήσεται ἂν ἢ ἡ ἔνστασις μᾶλλον ὥς ἐπὶ τὸ πολύ.*

²⁵⁴ Blösel (2004), σ.65.

²⁵⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.157.

²⁵⁶ Kleinknecht (1965), σσ.552-553.

²⁵⁷ Lateiner (1989), σσ.209-210.

ιωνικής επανάστασης πριν από την μάχη στην Λάδη με τον στρατηγό Διονύσιο που έχει την πεποίθηση ότι οι θεοί δίνουν στον καθένα αυτό που του αναλογεί (6.11.3: *θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων*). Το ἴσον ταυτίζεται με την τήρηση του δίκαιου μέτρου²⁵⁸. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί το ἴσον ως μία αρχή εξισορρόπησης των ἀνθρωπίνων πρηγμάτων που υπάγονται στον κύκλον. Πρόκειται για τον κύκλο της ιστορίας όπου μεγάλες προσωπικότητες, αφού φτάνουν στο απόγειο της δύναμής τους, καταστρέφονται ή χάνουν, τουλάχιστον, την παντοδυναμία τους, όταν αναζητούν περισσότερα οφέλη ξεπερνώντας τα όρια²⁵⁹, επειδή τότε γίνονται επιρρεπείς να διαπράττουν σοβαρά λάθη. Το ἴσον αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της μεταφυσικής αιτιολόγιας των γεγονότων, όπως παρουσιάζεται από τον ιστορικό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αναιρείται η πραγματιστική αιτιολογία των γεγονότων στην οποία ο άνθρωπος έχει τον πρώτο λόγο για τις πράξεις του²⁶⁰.

Ανεξάρτητα από το αν υπάρχει ή όχι θεική παρέμβαση στην εξέλιξη των γεγονότων ένα πράγμα είναι βέβαιο. Η στάση των Αθηναίων ήταν απόρροια του *χρῆν γενέσθαι*²⁶¹, δηλαδή μίας εξέλιξης που ήταν φυσικό επακόλουθο των γεγονότων. Ο Ξέρξης ως νέος μονάρχης έπρεπε να αποδείξει την αξία του και να διευρύνει τις περσικές κτήσεις, όπως έκαναν και οι προηγούμενοι κάτοχοι αυτού του αξιώματος. Φυσικό επακόλουθο ήταν η απόφασή του να επιτεθεί εναντίον της Ελλάδος, υποτάσσοντας την ελεύθερη βούλησή του σε έναν υπαγορευμένο από το αξίωμά του ψυχολογικό εξαναγκασμό²⁶². Οι Αθηναίοι, κατευθυνόμενοι από την *πενίην*, που είναι η ένδεια ως παράγοντας του περιβάλλοντος²⁶³, απέκτησαν το κίνητρο, για να αντισταθούν. Όποια και αν ήταν η *αἰτία* αυτής της συμπεριφοράς των Αθηναίων, είναι φανερό ότι ο Ηρόδοτος επαινεί την Αθήνα και τους πολίτες της για το σθένος, το οποίο επέδειξαν κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων.

Αφού ο ιστορικός συνδύασε την ανθρώπινη με τη μεταφυσική αιτιότητα στο προηγούμενο επιχείρημά του, όπως φάνηκε από τη φράση *μετὰ θεῶν*, συνεχίζει την επιχειρηματολογία του. Προκειμένου να αιτιολογήσει την θέση του, ότι δηλαδή οι Αθηναίοι ήταν σωτήρες της Ελλάδας αναπτύσσει τον ισχυρισμό πως οι Αθηναίοι ήταν τόσο αποφασισμένοι για την επιλογή τους, ώστε αγνόησαν τους χρησμούς των θεών, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται με την αναφορά του σε συγκεκριμένους χρησμούς που λειτουργούν ως

²⁵⁸ Ο στρατηγός Διονύσιος, προκειμένου να πείσει τους Ίωνες να συγκρουστούν με τους Πέρσες κάτω από την δική του καθοδήγηση, τονίζει ότι πρέπει να δεχτούν να υποστούν ταλαιπωρίες και να μην δείξουν απειθαρχία. Αν συμβεί αυτό, τους υπόσχεται ότι θα μπορέσουν να νικήσουν και να είναι *ἐλεύθεροι* (6.11.2). Μάλιστα, αν οι θεοί δώσουν στον καθένα αυτό που του αναλογεί, τηρώντας το δίκαιο μέτρο [LSJ⁹ s.v. *ἴσος-η-ον* (II 1)] (6.11.3: *θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων*), έχει την ισχυρή πεποίθηση ότι οι Πέρσες είτε δεν θα πολεμήσουν είτε θα φανούν κατώτεροι στην μάχη που θα γίνει. Ο στρατηγός πιστεύει ότι οι Ίωνες πρέπει να αποδεχτούν την καθοδήγησή του και ότι, αν οι θεοί φανούν δίκαιοι, το αποτέλεσμα θα είναι θετικό. Έτσι, ο στρατηγός συνδύασε τον βαρύνοντα ρόλο των ανθρώπινων ενεργειών με τη θεική παρέμβαση.

²⁵⁹ Lateiner (1989), σ.197.

²⁶⁰ Βλ. σ.20.

²⁶¹ Immerwahr (1954), σ.37.

²⁶² Lateiner (1989), σ.207, Immerwahr (1954), σ.36.

²⁶³ Βλ.σ.σ.45-46.

ιστορικά παραδείγματα (7.139.6: οὐδὲ σφεας χρηστήρια...τὴν χώραν δέξασθαι). Ἐπειτα, προχωράει σε μία εκτενή αφήγηση του περιστατικού (7.140-143). Ο πρώτος χρησμός, ο οποίος δόθηκε στους αντιπροσώπους των Αθηναίων από την Πυθία τούς προέτρεπε να αποχωρήσουν από την πόλη τους, επειδή επρόκειτο να συμβούν καταστροφές ναών και να χαθούν πολλές ανθρώπινες ζωές (7.140.2-3: ὦ μέλεσι τί κάθησθε; λίπων φεῦγ' ἔσχατα γαίης δώματα καὶ πόλιος τροχοειδέος ἄκρα κάρηνα....ἐπικίδνατε θυμὸν). Μόλις άκουσαν αυτόν τον χρησμό, οι απεσταλμένοι απελπίστηκαν. Με την προτροπή του Τίμωνα, ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου των μαντείου, οι Αθηναίοι προχώρησαν σε ικεσία ζητώντας ένα δεύτερο χρησμό (7.141.1-2). Σύμφωνα με τον αυτόν ο Δίας εξασφάλιζε για τους Αθηναίους την σωτηρία με ένα απόρθητο ξύλινο τείχος²⁶⁴ (7.141.3: τεῖχος Τριτογενεῖ ξύλινον δίδοι εὐρύοπα Ζεὺς μῶνον ἀπόρθητον τελεθεῖν, τὸ σὲ τέκνα τ' ὀνήσει). Οι Αθηναίοι απεσταλμένοι φαίνεται ότι δεν αναγνώρισαν τη θρησκευτική αυθεντία της Πυθίας, επειδή κατέφυγαν στο τελετουργικό της ικεσίας, προκειμένου να πάρουν ένα δεύτερο πιο ευνοϊκό χρησμό²⁶⁵.

Αφού επέστρεψαν οι απεσταλμένοι στην Αθήνα, άρχισαν οι συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου για την ερμηνεία του χρησμού και διατυπώθηκαν πολλές αντικρουόμενες απόψεις (7.142.1: ἀπήγγελλον ἐς τὸν δῆμον, γνῶμαι καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἐγίνοντο διζημένων τὸ μαντήιον καὶ αἶδε συνεστηκυῖαι μάλιστα). Ο Ηρόδοτος δημιουργεί σκηνικό αντιλογίας, όπως φαίνεται από τη χρήση των μετοχών διζημένων και της συνεστηκυῖαι²⁶⁶, μέσα από τη φειδωλή παρουσίαση της οποίας είναι δυνατόν να φανερωθούν τα βασικά χαρακτηριστικά της. Οι ηλικιωμένοι υποστήριζαν, όπως φαίνεται από την περιληπτική αναφορά στην πρόθεσιν του λόγου τους, την πρώτη άποψη, ότι δηλαδή ο θεός θα έκανε την ακρόπολη απόρθητη με την ύψωση του ξύλινου τείχους (7.142.1: τῶν πρεσβύτερων....ἐπέφρακτο). Το επιχείρημά τους ήταν ότι παλαιότερα η ακρόπολη περιβαλλόταν από ένα ξύλινο τείχος (ιστορικό παράδειγμα ως αναλογικό επιχείρημα). Είχαν την άποψη ότι, όπως οχυρώθηκε τότε η ακρόπολη και σώθηκε η Αθήνα, θα μπορούσε να οχυρωθεί και στην συγκεκριμένη περίπτωση με τα ίδια επιτυχή αποτελέσματα. Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο χρησμός αναφερόταν στο ξύλινο τείχος της Ακρόπολης, όπως φαίνεται από το αφηγηματικό σχόλιο του ιστορικού (7.142.2: οἱ μὲν δὴ...τεῖχος εἶναι).

Μετά από την πρώτη ο ιστορικός αναφέρεται στη δεύτερη άποψη, τονίζοντας τη μεταξύ τους αντίθεση με την χρήση του μὲν και του δέ (7.142.2: οἱ μὲν δὴ [κατὰ τὸν φραγμὸν]

²⁶⁴ Σύμφωνα με τον Nilsson (1972), σσ.125-126, από τους δύο χρησμούς ανακύπτουν υπόνοιες ότι το μαντείο των Δελφών είχε, πιθανόν, υιοθετήσει φιλοπερσική στάση, επειδή με τον πρώτο χρησμό προέτρεπε τους Αθηναίους να εγκαταλείψουν την πόλη τους και με τον δεύτερο συνέχιζε να τους προτρέπει το ίδιο, λέγοντας ότι όλη η αθηναϊκή υπαίθρος θα κυριευθεί.

²⁶⁵ Blösel (2004), σ.66.

²⁶⁶ Σύμφωνα με το LSJ⁹ το ρήμα δίζημαι έχει την σημασία «προσπαθώ να βρω ανάμεσα σε πολλά» ενώ το συνίσταμαι «είμαι αντίθετος σε κάτι». Μέσω των μετοχών αυτών των ρημάτων ο ιστορικός προιδέαζει τον αναγνώστη ότι έπρεπε να αποφασίσουν ανάμεσα σε διαφορετικές αλληλοσυγκρουόμενες. Έτσι, ο ιστορικός δημιουργεί περιβάλλον αντιλογίας.

συνεβάλλοντο.....οἱ δὲ αὖ ἔλεγον.....ἀπέντας). Οι υποστηρικτές της άλλης άποψης έδιναν μία διαφορετική εκδοχή στο χρησμό, θεωρώντας ότι ο θεός με τα ξύλινα τείχη υπονοεί τα καράβια (πρόθεσις) και προέτρεπαν να ετοιμάσουν τα πλοία (επίλογος) (7.142.2: οἱ δὲ αὖ...ἀπέντας). Η επιχειρηματολογία τους υποβόσκει, πιθανόν, στον ίδιο τον χρησμό, τον οποίο χρησιμοποίησαν ως τεκμήριον ότι θα καταληφθεί η Αττική (7.141.3: τῶν ἄλλων γὰρ ἀλίσκομένων...ζαθέοιο). Όμως, η μερίδα των Αθηναίων, η οποία ήταν υπέρ της δεύτερης άποψης, ήταν προβληματισμένη εξαιτίας των δύο τελευταίων στίχων του χρησμού, στους οποίους αναφερόταν ότι πολλές γυναίκες θα θρηνήσουν για τα παιδιά τους (7.142.2: ὦ θείη Σαλαμίς, ἀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν / ἥ που σκιδναμένης Δημήτερος ἢ συνιούσης). Το ερώτημα, το οποίο προκύπτει, είναι, αν θα υποστούν μεγάλες απώλειες οι Έλληνες ή οι Πέρσες²⁶⁷. Οι γνώμες στην συνέλευση για αυτούς τους στίχους δίσταντο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η Πυθία με τον δεύτερο ασαφή χρησμό της απέκλεισε την δυνατότητα ανοιχτής χερσαίας σύγκρουσης με τους Πέρσες²⁶⁸.

Επειδή η κατάσταση ήταν κρίσιμη, παρενέβη ο Θεμιστοκλής. Ο Ηρόδοτος υποστηρίζει ότι η πολιτική αξία του Θεμιστοκλή αναδείχθηκε πρόσφατα ²⁶⁹ (7.143.1: ἐς πρώτους νεωστὶ παριῶν) και προχωράει στην παρουσίαση της αγόρευσης του Θεμιστοκλή, με την οποία αμφισβητεί την ερμηνεία των χρησμολόγων (7.143.1-2: εἰ ἐς Αθηναίους...ἀλλ' οὐκ ἐς Αθηναίους). Ο Θεμιστοκλής στην πρόθεσιν του λόγου του δεν αποδεχόταν ότι, όσα έλεγαν οι χρησμολόγοι, ήταν σωστά (7.143.1: οὗτος ὁ ὠνήρ οὐκ ἔφη πᾶν ὀρθῶς τοὺς χρησμολόγους συμβάλλεσθαι). Τεκμηρίωσε την άποψή του με ένα επιχείρημα (7.143.1-2 εἰ ἐς Αθηναίους...τοῦ ξυλίνου τείχεος), το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως πίστις κατὰ τὸ

²⁶⁷ Blösel (2004), σ.67.

²⁶⁸ Blösel (2004), σ.66.

²⁶⁹ Όπως αναφέρει ο Blösel (2004), σ.71, η πρόσφατη άνοδος του στην πολιτική ζωή της Αθήνας θα μπορούσε, πιθανόν, να δικαιολογηθεί από την καταγωγή του, όπως μαρτυρείται από τον Πλούταρχο στον Βίο του Θεμιστοκλή. Η μητέρα του δεν καταγόταν από την Αθήνα, αλλά από την Καρία (Πλουτ. Θεμ.Ι.1: νόθος δὲ πρὸς μητρός, ὡς λέγουσι). Επομένως, ο Θεμιστοκλής, επειδή δεν θεωρούνταν Αθηναίος πολίτης, δεν είχε, πιθανόν, τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους στην αρχή. Η συμπεριφορά του δεν ταίριαζε με αυτήν ενός αριστοκράτη, επειδή δεν ενδιαφερόταν για την τυπική μόρφωση, την οποία λάμβαναν οι νέοι της υψηλής κοινωνικής τάξης (Πλουτ. Θεμ.ΙΙ.2: ἐπεὶ καὶ τῶν παιδεύσεων τὰς μὲν ἡθοποιούς ἢ πρὸς ἡδονὴν τινα καὶ χάριν ἐλευθέριον σπουδαζόμενας ὀκνηρῶς καὶ ἀπροθύμως ἐξεμάνθανε). Στην Ολυμπία προσπάθησε να συναγωνιστεί τον Κίμωνα, ο οποίος ήταν αριστοκράτης. Ο Πλούταρχος τον χαρακτηρίζει άγνωστο και θεωρεί την συμπεριφορά του αλαζονική (Πλουτ. Θεμ.Υ.2: ὁ δὲ μήπω γνώριμος γεγονώς, ἀλλὰ δοκῶν ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων καὶ παρ' ἀξίαν ἐπαίρεσθαι προσωφλίσκανεν ἀλαζονίαν. Αυτά τα στοιχεία, ακόμα και αν ένα μέρος του θεωρηθεί προϊόν της φαντασίας του Πλουτάρχου, συντείνουν στο γεγονός ότι η οικογένειά του δεν άνηκε στην παραδοσιακή αριστοκρατία της Αθήνας. Από αυτό προκύπτει ότι ο Θεμιστοκλής ήταν κακός ως προς την καταγωγή, αλλά πλούσιος. Σύμφωνα με τον Hart (1982), ανεξάρτητα από την καταγωγή του και το πότε ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα ο Θεμιστοκλής είχε ήδη το 480π.Χ. εξέχοντα πολιτικό ρόλο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Hart (1982), σ. 142, υποστηρίζει ότι ο Θεμιστοκλής πρωτοεμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή της Αθήνας το 493π.Χ., βασιζόμενος, πιθανόν, στη μαρτυρία του Διονύσιου του Αλικαρνασέα. Κατά την γνώμη του Blösel (2004), σ.72-73, δεν ισχύει. Είναι αδύνατον να ξεκίνησε πριν από το 487 π.Χ., επειδή η επιλογή του επώνυμου άρχοντα γινόταν με ψηφοφορία. Εφόσον ο Θεμιστοκλής δεν είχε στενούς δεσμούς με την υψηλή αριστοκρατία της Αθήνας, θα είχε αυτήν την δυνατότητα μετά από το 487 π.Χ., όπου γινόταν κλήρωση. Δεν σώζονται, όμως, πληροφορίες για το έργο του Θεμιστοκλή, όταν είχε αναλάβει αυτό το αξίωμα. Κατά συνέπεια, με το νεωστὶ υπονοείται ένα χρονικό διάστημα πέντε με δέκα χρόνων, κατά το οποίο ο Θεμιστοκλής αναρρήχθηκε σταδιακά στην εξουσία.

εἰκός²⁷⁰, Ειδικότερα, αν οι δύο στίχοι του χρησμού αναφέρονται στους Αθηναίους, και, αν πρόκειται να πεθάνουν στην Σαλαμίνα οι κάτοικοι της Αθήνας [Α], η διατύπωση, η οποία θα χρησιμοποιούταν στον χρησμό, δεν θα ήταν τόσο επιεικής για τους Αθηναίους, δηλαδή θα έγραφε, αντί για «Ὡ θείη Σαλαμῖς», «Ὡ σχετλίη Σαλαμῖς» [όχι Β, αλλά Γ]. Επειδή δεν αναφέρεται αυτή η φράση, αλλά το «Ὡ θείη Σαλαμῖς», [όχι Β] τότε οι δύο στίχοι δεν αναφέρονται σε απώλειες για τους Έλληνες, αλλά για τους Πέρσες. Κατά συνέπεια, πρέπει να προετοιμάζονται ναυμαχία, επειδή τα ξύλινα τείχη είναι τα πλοία της ναυμαχίας. Μετά από την επιχειρηματολογία του κλείνει τον λόγο του με έναν επίλογο, με τον οποίο τους συμβουλεύει να προετοιμάζονται για ναυμαχία, επειδή αυτό ήταν το νόημα του χρησμού των ξυλινών τειχών (7.143.2: *παρασκευάζεσθαι οὖν... τοῦ ξύλινου τείχεος*).

Το επιχείρημα του Θεμιστοκλή, που στηρίζεται στον ρητορικό τόπο *ἐκ τοῦ ἀντιθέτου*, έχει σοφιστικό χαρακτήρα. Χρησιμοποιεί ένα τέχνασμα παίζοντας με τις λέξεις *θείη*, δηλαδή θεϊκή, και *σχετλίη*, δηλαδή φριχτή. Σύμφωνα με την ερμηνεία του, ο χρησμός δεν ισχύει για τους Έλληνες, διότι θα έλεγε *σχετλίη* αντί για *θείη*, άρα ισχύει για τους βάρβαρους. Με αυτόν τον τρόπο, ο Θεμιστοκλής πέτυχε η φράση «Ὡ θείη Σαλαμῖς» να φανεί σαν ένα προμήνυμα της νίκης των Αθηναίων στην Σαλαμίνα²⁷¹. Η χρήση του επιθέτου *θείη* αποτελεί, πιθανόν, υπονοούμενο της θεϊκής βοήθειας του κατορθώματος των Αθηναίων στην Σαλαμίνα²⁷². Ο Θεμιστοκλής φαίνεται ότι έπεισε γρήγορα τους Αθηναίους, επειδή η κατάληξη της συνέλευσης της εκκλησίας του δήμου, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ήταν να αποφασιστεί η προετοιμασία για ναυμαχία και η εγκατάλειψη της Αττικής²⁷³.

Μετά από αυτό το ιστορικό παράδειγμα ακολουθεί ένα ακόμα, με το οποίο ο ιστορικός καταδεικνύει ότι η απόφαση για τα ξύλινα τείχη σχετίζεται με την προηγούμενη απόφαση της εκκλησίας του δήμου για το ναυτικό πρόγραμμα με πρωτοβουλία του Θεμιστοκλή. Πιο συγκεκριμένα, η γνώμη του Θεμιστοκλή αποδείχθηκε άξια θαυμασμού, όταν έπεισε τους Αθηναίους να χρησιμοποιήσουν τα έσοδα των μεταλλείων για τον πόλεμο εναντίον της Αίγινας (7. 144.1). Με την φράση *τὸν πρὸς Αἰγινήτας λέγων* ο Ηρόδοτος μπορεί να υπονοεί ότι ο Θεμιστοκλής προφασίστηκε τον πόλεμο με την Αίγινα, ενώ είχε στον νου του κάποια πιθανή περσική εισβολή²⁷⁴. Σε αυτό το γεγονός αναφέρεται και ο Θουκυδίδης, ο οποίος επιβεβαιώνει τις υπόνοιες, που προκύπτουν από το ηροδότειο κείμενο (Θουκ. 1.14.3: *ὁψέ τε ἀφ' οὗ Αθηναίους ἔπεισεν Αἰγινήταις πολεμοῦντας, καὶ ἅμα τοῦ βαρβάρου προσδοκίμου ὄντος*).

²⁷⁰ Οι προκείμενες αυτού του επιχειρήματος ακολουθούν το σχήμα: αν Α, τότε όχι Β, αλλά Γ και όχι Β.

²⁷¹ Blösel (2004), σ.74.

²⁷² Blösel (2004) σ.74, υποσημείωση 66.

²⁷³ Με αυτόν τον τρόπο, ο ιστορικός παρουσιάζει την αιτία της καταστροφής της Αθήνας, εξηγώντας το προσωπικό του σχόλιο στο χωρίο 7.133.2.

²⁷⁴ Blösel (2004) σ.79.

Ο Ηρόδοτος διευκρινίζει τις ωφέλιμες συνέπειες της πρότασης του Θεμιστοκλή. Θεωρεί ότι ο πόλεμος εναντίον της Αίγινας, ο οποίος διεξήχθη με τα πλοία, ωφέλησε τους Αθηναίους, επειδή έγιναν ναυτικοί (7.144.2: *οὗτος γὰρ ὁ πόλεμος... ἀναγκάσας θαλασσίους γενέσθαι Ἀθηναίους*). Τα πιο σημαντικά οφέλη αυτής της εξέλιξης ήταν δύο. Το αθηναϊκό ναυτικό απέκτησε επιχειρησιακή ετοιμότητα, διότι τα πληρώματα έμαθαν να εκτελούν ελιγμούς στον ευρύτερο θαλάσσιο χώρο, στον οποίο θα λάμβανε χώρα η ναυμαχία της Σαλαμίνας. Επίσης, ένα ακόμα κέρδος ήταν ότι τα πλοία χρησιμοποιήθηκαν κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων, τονίζοντας ότι ήταν αναγκαίο να ναυπηγηθούν και άλλα πλοία λόγω των απωλειών (7.144.2: *αἱ δὲ ἐς τὸ μὲν ἐποιήθησαν... ἔδεε προσναυπηγέεσθαι*).

Η όλο και αυξανόμενη σημασία του ναυτικού πυροδότησε κοινωνικές μεταβολές στην αθηναϊκή κοινωνία. Το έναυσμα ήταν η νίκη των Αθηναίων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Οι κωπηλάτες δεν ανήκαν στην υψηλή κοινωνία της Αθήνας, καθώς η κωπηλασία ήταν ενασχόληση των κατώτερων κοινωνικών ομάδων²⁷⁵. Οι κωπηλάτες, αν και ήταν ικανοί να εκτελούν μία σειρά ελιγμών κατά τη διάρκεια μίας ναυμαχίας, έδειχναν απειθαρχία, όταν βρίσκονταν στη ξηρά. Η ύπαρξη αυτού του κοινωνικού φαινομένου στα τέλη του πέμπτου αιώνα π.Χ. αντικατοπτρίζεται στην τραγωδία *Εκάβη* του Ευριπίδη. Ο ποιητής βάζει την ηρωίδα του να λέει ότι η αναρχία των ναυτικών ήταν δυνατή σαν τη φωτιά και ότι θεωρείται *κακός*, όποιος δεν διαπράττει κακές πράξεις (Ευρ. *Εκ.* 606-608). Στα λεγόμενα της *Εκάβης* φαίνεται η αριστοκρατική ηθική, επειδή γίνεται αναφορά όχι μόνο στην αναρχία του ναυτικού αλλά και στην απειθαρχεία του πλήθους²⁷⁶. Αυτό σημαίνει ότι δηλώνεται, πιθανόν, η *δειλία* που επιδεικνύει ο ναυτικός όχλος σε περίπτωση χερσαίας σύγκρουσης σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς *ἀγαθούς* και τους *κακούς* αλλά πλούσιους που αποτελούν την οπλιτική φάλαγγα. Μπορεί, επίσης, να αποτελεί υπονοούμενο για τη συμπεριφορά τους δεν ταίριαζε σε καμία περίπτωση με αυτή των αριστοκρατών. Ωστόσο, μπορεί να γίνεται αναφορά για την όχι τόσο πρόπευσα συμπεριφορά τους, όταν βρίσκοταν εκτός υπηρεσίας, που ξέφευγε από τα όρια της ευπρέπειας. Αν ισχύει αυτό, ο όρος *κακός* αποκτάει ηθική σημασία.

Τον τέταρτο αιώνα π.Χ. οξύνεται η κατάσταση, όπως φαίνεται στο έργο *Αθηναίων Πολιτεία* του Ψευδοξενοφώντα, όπου ο συγγραφέας δηλώνει ρητά ότι οι *πένητες* και ο *δῆμος* έχουν αποκτήσει και μεγαλύτερη πολιτική δύναμη από τους *γενναίους* και τους *πλούσιους*, επειδή το ναυτικό έχει περισσότερη δύναμη στο πόλεμο απ'ότι οι *ὀπλίται*, οι *γενναῖοι* και *χρηστοί* (Αθην.Πολιτεία I.2). Κατά συνέπεια, οι αποφάσεις παίρνονταν στην αθηναϊκή δημοκρατία από τους *κακούς* με τη παραδοσιακή σημασία του όρου²⁷⁷. Οι παραδοσιακοί *ἀγαθοί*, οι οποίοι αποτελούσαν την αριστοκρατία, έδειχναν περιφρόνηση προς τους *κακούς*,

²⁷⁵ Van Wees (2004), σ. 211.

²⁷⁶ Συνοδινού (2005), *ad loc.* 607.

²⁷⁷ De Romilly (1992), σσ.122-123.

που απέκτησαν πολιτική δύναμη και ζητούσαν τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων²⁷⁸. Μάλιστα, υπάρχει η άποψη που αντανακλά ξεκάθαρα τις αντιλήψεις της αριστοκρατίας ότι στους βελτίστους, που είναι οι ευγενείς, υπάρχει ελάχιστη ἀκολασία και ἀδικία αλλά ἀκρίβεια πλείστη εἰς τὰ χρηστά. Ο δῆμος, που χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα από ἀμάθειαν, ἀταξίαν και πονηρίαν, οδηγείται εξαιτίας πενίης, ἀμαθίας και ἀπαιδευσίας οδηγείται στα αἰσχροῦ (Αθην.Πολιτεία Ι.5). Τα αἰσχροῦ, τα οποία αποκτούν καθαρά ηθική σημασία, ταυτίζονται με το ἐγκλημα που μπορεί να διαπράξει κάποιος από τον δῆμον εξαιτίας της φτώχειας και της ἐλλειψης εκπαίδευσης²⁷⁹.

Τα πρώτα σημάδια της διαμάχης των παραδοσιακών ἀγαθῶν, που δεν ήταν ἄλλη από την αριστοκρατία, και των κακῶν, που ήταν οι φτωχοὶ πολίτες, οι νεόπλουτοι ανεξαρτήτως προελεύσεως και άτομα από τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες, φάνηκαν, πιθανόν, πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ορισμένοι επέμεναν να οχυρώσουν την Ακρόπολη, προκειμένου να υπερασπιστούν τη γη και τις περιουσίες τους, οι οποίες αποτελούν τον ακρογωνιαίον λίθον της δύναμης του παραδοσιακού ἀγαθοῦ. Από αυτό προκύπτει ότι, ἴσως, οι μετεξέτεροι ἦταν μία μερίδα παραδοσιακών ἀγαθῶν. Αντίθετα, ο Θεμιστοκλῆς, ὄντας εκπρόσωπος της δημοκρατικής παράταξης²⁸⁰, πρότεινε να αποχωρήσουν από την Αθήνα και λόγω της στρατιωτικής ευφυΐας, που τον χαρακτήριζε, και λόγω του ὅτι ο ἴδιος εἶχε περισσότερα να κερδίσει από το να χάσει.

Συμπερασματικά, ολόκληρο το απόσπασμα μπορεί να θεωρηθεῖ ἕνας ἐπαινος με στοιχεία κριτικής για την Αθήνα. Υπάρχουν τρία στοιχεία, από τα οποία αναδεικνύουν τον ἐπαινον της Αθήνας. Πρώτον, ὄντας ἡ ἀνδρεία των Λακεδαιμόνιων ἀναποτελεσματική για το κοινό συμφέρον, οι Αθηναῖοι φαίνεται ὅτι εἶχαν τη μέγιστη συμβολή στην υπεράσπιση της ἐλευθερίας των Ελλήνων²⁸¹. Οι Αθηναῖοι πήραν μόνοι τους την ἀπόφαση. Δεν συμπεριφέρθηκαν ως άτομα, τα οποία δείχνοντας σωφροσύνην, θα υποτάσσονταν στη θέληση του θεϊκού στοιχείου, ὅπως εκφράστηκε από ἕνα χρησμό. Ἡ ἐλεύθερη ἀπόφασή τους δημιούργησε την προϋπόθεση για τη θεϊκή βοήθεια, ὅπως φαίνεται και στο χωρίο 8.60γ : μὴ δὲ οἰκότα μὲν βουλευομένοισι οὐκ ἐθέλει οὐδὲ ὁ θεὸς προσχωρεῖν πρὸς τὰς ἀνθρωπείας γνώμας²⁸². Αυτοὶ οι δύο παράγοντες οδήγησαν στη νίκη τους ἐναντίον των Περσῶν.

Δεύτερον, οι Αθηναῖοι ζήτησαν δύο χρησμούς από το μαντεῖο των Δελφῶν για τον τρόπο αντιμετώπισης των Περσῶν σε ἀντίθεση με τους Σπαρτιάτες που εξαιτίας των κακῶν οἰωνῶν ἐστείλαν δύο ἀγγελιοφόρους στον Ξέρξη ως ἐξίλαστήρια θύματα για τον φόνο των

²⁷⁸ De Romilly (1992), σ.48.

²⁷⁹ Gray (2011) *ad loc.*1.5.

²⁸⁰ Αριστ.Αθην. Πολ.28: Μετὰ δὲ ταῦτα τοῦ μὲν δῆμον προειστήκει Ξάνθιππος, τῶν δὲ γνωρίμων Μιλτιάδης, ἔπειτα Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀριστείδης.

²⁸¹ Kleinknecht (1965), σ.545.

²⁸² Kleinknecht (1965), σσ.572-573.

αγγελιαφόρων του Δαρείου (7.131- 137). Επομένως, η αντίδρασή τους σε σχέση με αυτήν των Σπαρτιατών ήταν πιο σωστή, επειδή το μαντείο των Δελφών θεωρούνταν ότι είχε μεγαλύτερο κύρος, ώστε να δίνει συμβουλές για κρίσιμες αποφάσεις και για αμφισβητούμενα ζητήματα. Η ερμηνεία των χρησμών αποτελεί για τον Ηρόδοτο ένα πρακτικό θέμα, το οποίο απαιτεί λύση²⁸³. Τρίτον, μετά από τη χρησιμοδοσία οι Αθηναίοι προχώρησαν σε συνέλευση. Όλες οι αποφάσεις παίρνονται στο πλαίσιο της εκκλησίας του δήμου. Η εκκλησία του δήμου αποτελεί τον πιο σημαντικό θεσμό της δημοκρατίας. Επειδή η απόφαση λαμβάνεται από την εκκλησία του δήμου, επαινείται από τον ιστορικό το δημοκρατικό πολίτευμα. Γενικά, η δημοκρατική ελευθερία ωφέλησε την Αθήνα²⁸⁴, η οποία βγήκε πιο δυνατή μετά από τους Περσικούς πολέμους.

Ωστόσο, ο ιστορικός ασκεί έμμεση κριτική στην Αθήνα. Παρουσιάζει το βασικό θεσμικό όργανο, δηλαδή την εκκλησία του δήμου, να βρίσκεται σε αμηχανία. Ο Θεμιστοκλής παρουσιάζεται από τον Ηρόδοτο να παίρνει το βάρος των αποφάσεων για την αντίσταση απέναντι στους Πέρσες²⁸⁵. Την δόξα εξαιτίας της απόφασης για πόλεμο στην θάλασσα καρπώνεται ο Θεμιστοκλής και όχι η εκκλησία του δήμου. Δείχνει διορατικότητα σε συνδυασμό με την πρωτοβουλία του για το ναυτικό πρόγραμμα. Ερμηνεύει με *εὐβουλίαν*, δηλαδή με σύνεση, τον χρησμό. Όμως, ο τρόπος, με τον οποίο έπεισε τους Αθηναίους φανερώνει ένα σημαντικό στοιχείο. Ο Θεμιστοκλής λειτουργεί ως ένας συνετός προστάτης του δήμου, ο οποίος κατευθύνει τις αποφάσεις της συνέλευσης προς την κατεύθυνση, που επιθυμεί χρησιμοποιώντας σοφιστικούς τρόπους πειθούς, επικαλούμενος την θεϊκή θέληση ως μέσο, προκειμένου να πείσει τους Αθηναίους να πάρουν την σωστή απόφαση, με την οποία θα σωθεί η Ελλάδα.

Δεν πρέπει να παραγνωριστεί ότι το κίνητρο του Θεμιστοκλή ήταν να αποκτήσει περισσότερες πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, όπως φαίνεται από τον μετέπειτα ενεργό ρόλο του στις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις της Αθήνας. Ο εύκολος χειρισμός της εκκλησίας του δήμου μέσω σοφιστικών τρόπων πειθούς από τον αθηναίο πολιτικό μπορεί, πιθανόν, να αποτελεί υπονοούμενο για τον κίνδυνο, τον οποίο διατρέχει το δημοκρατικό πολίτευμα στην Αθήνα να άγεται και να φέρεται από δημαγωγούς μέσω της χειραγώγησης της εκκλησίας του δήμου²⁸⁶. Κατά συνέπεια, ο Ηρόδοτος, από την μία, επαινεί τον αθηναίο στρατηγό ως *εὐβουλον* και, από την άλλη, τον κατακρίνει ως *λαοπλάνο*. Αν και σε πρώτη φάση φαίνεται αντιφατικό, οι δύο ιδιότητες του Θεμιστοκλή συνδυάζονται. Ο αθηναίος στρατηγός, σαν ένας άλλος Οδυσσέας, είναι *πολύμητις*, δηλαδή *πολυμήχανος*²⁸⁷. Η *μητις*, που

²⁸³ Harrison (2000), σσ.94-95.

²⁸⁴ Forsdyke (2007), σ.488.

²⁸⁵ Blösel (2004) σ.105.

²⁸⁶ Αυτός ο κίνδυνος επισημαίνεται από τον ιστορικό στο 3.82.4, όπου παρουσιάζει τον Δαρείο να αναφέρεται στα μειονεκτήματα της δημοκρατίας.

²⁸⁷ LSJ⁹ s.v. *πολύμητις, ιος*.

χαρακτηρίζει τον αθηναίο στρατηγό, ταυτίζεται με τη ικανότητα των συμβουλών, την σύνεση, την ευφυία και την πανουργία²⁸⁸.

Το περιβάλλον, που είναι η ένδεια, σε συνδυασμό με τον νόμον, που είναι το έθιμο, σχετίζονται με τη ελληνική προθυμία να αντισταθούν στους Πέρσες²⁸⁹. Ο νόμος, για τον Ηρόδοτο, αποτελεί το λογικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο στηρίζονται οι ανθρώπινες ενέργειες²⁹⁰. Η δημοκρατία για τον Ηρόδοτο είναι νόμος²⁹¹. Η δημοκρατία αποτελεί κοινό παρονομαστή για την *ισηγορίην* και την *ισονομίην*. Ο Ηρόδοτος τονίζει ότι οι Αθηναίοι έγιναν καλύτεροι από τους γείτονες τους στον πόλεμο λόγω της *ισηγορίας* (5.78). Η έννοια της συμπεκνώνεται στην ερώτηση: *τίς ἀγορεύειν βούλεται;*. Δεν πρόκειται για πολίτευμα, αλλά για ένα θεσμό, που κάνει την ύπαρξη της ελευθερίας του λόγου κατά τη διάρκεια της συνέλευσης. Αποτελεί στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά μπορεί να υπάρχει και σε άλλα πολιτεύματα²⁹².

Με τη σειρά της η *ισονομία* είναι και αυτή σχετική με τη δημοκρατία. Δεν μπορεί να θεωρηθεί πολίτευμα, αλλά μία αρχή που διέπει μία μορφή διακυβέρνησης ή από ένα θεσμό, που θα εγγυάται πραγματική ισότητα. Επιπλέον, η *ισονομία* έχει στενή σχέση με την ισότητα απέναντι στους νόμους, των οποίων η σημασία ταυτίζεται με τους θεσμούς²⁹³. Η ύπαρξη της διασφαλίζεται μέσω των θεσμών. Αυτό συνεπάγεται ότι, για να υπάρξει αυτή η αρχή, απαιτείται η καθιέρωση ενός νομικού ή θεσμικού πλαισίου. Ωστόσο, η συγκεκριμένη αρχή δεν αποτελεί εγγύηση της εύρυθμης λειτουργίας των θεσμών²⁹⁴. Με λίγα λόγια οι θεσμοί λειτουργούν αυτόνομα. Κατά συνέπεια, η πρώτη έννοια λειτουργεί ως θεσμός του πολιτεύματος, ενώ η δεύτερη έννοια ως μία αρχή που διέπει τους θεσμούς και το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα.

Ένα χαρακτηριστικό δείγμα *ισηγορίας* είναι η συνέλευση των Αθηναίων για την ερμηνεία του χρησμού των ξύλινων τειχών, από το οποίο φαίνεται ότι υπήρχε μετά από τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη και ότι δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον χρυσό αιώνα του Περικλή. Ο Ηρόδοτος τονίζει τα οφέλη της *ισηγορίας*, τα οποία ήταν η επικράτηση των Αθηναίων απέναντι στους εχθρούς τους. Οι πολίτες έχουν κίνητρο να πολεμήσουν, επειδή το κάνουν για τον εαυτό τους επιδιώκοντας να προστατεύσουν την οικογένειά τους και την περιουσία τους. Δεν πολεμούν, για να κερδίζει ο τύραννος²⁹⁵. Απαλλαγμένοι από την

²⁸⁸ LSJ⁹ s.v. *ἡ μῆτις, ιος*.

²⁸⁹ Humphreys (1987), σ.219.

²⁹⁰ Περυσινάκης(1998²), σ.199.

²⁹¹ Thomas (2000), σ. 115.

²⁹² Nagatwa (1988), σσ.261-262.

²⁹³ Όπως υποστηρίζει η Humphreys (1987), σσ.214-215, αρχικά ο νόμος είχε τη σημασία του «εθίμου» και ο θεσμός σχετίζονταν με τους κανόνες ιστορικών νομοθετών, όπως τον Δράκοντα και τον Λυκούργο. Μετά τον Κλεισθένη αφορούσε τη θέσπιση καινούριων κανόνων.

²⁹⁴ Nagatwa (1988), σ.269.

²⁹⁵ Thomas (2000), σ.114.

καταπίεση του τυράννου, αγωνίζονται όχι μόνο για το συμφέρον της πόλης τους αλλά και για το δικό τους. Με τη δυνατότητα της ελευθερίας του λόγου για όλους δημιουργείται η αίσθηση ότι η πόλη-κράτος ανήκει σε όλους τους πολίτες και ταυτόχρονα ενισχύεται το κοινό αίσθημα²⁹⁶. Όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι μία μειοψηφία ατόμων, που κατείχαν τα θέματα και μπορούσαν να επηρεάσουν το ακροατήριο, είχε τη δυνατότητα να μιλήσει. Όλοι, όσοι έπαιρναν τον λόγο, λάμβαναν υπόψη τους τη δύναμη του *δήμου*, στον οποίο ο κάθε ομιλητής έπρεπε να είναι αρεστός²⁹⁷.

Όλα αυτά είναι όψεις του *νόμου* της δημοκρατίας, από τον οποίο διεπόταν η Αθήνα. Ο συγκεκριμένος *νόμος* είχε θετικές και αρνητικές συνέπειες, οι οποίες ήταν συνάρτηση του πώς θα τον χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι²⁹⁸. Αυτό φαίνεται καθαρά και στην παρέκβαση του ιστορικού. Αφενός αναδείχθηκε μέσω της δημοκρατίας η αξία της *ἐλευθερίας*, αφού οι Αθηναίοι συνέβαλαν στη ήττα των Περσών και στη διατήρηση της *ἐλευθερίας* της Ελλάδας. Αφετέρου, βγήκαν στο πολιτικό προσκήνιο κάποια πρόσωπα, τα οποία χειραγώγησαν τον *δήμον*, όπως ο Θεμιστοκλής. Αυτό είχε ως συνέπεια να προκύψουν οι πρώτες εσωτερικές έριδες, επειδή προκαλείται και ο φθόνος των πολιτικών αντιπάλων.

2. Η πρεσβεία των Ελλήνων στον Γέλωνα (7.157-162): Η λογομαχία για την ήγεμονίην

Οι Έλληνες, οι οποίοι σκόπευαν να αντισταθούν στους Πέρσες, αποφάσισαν να στείλουν απεσταλμένους στον τύραννο των Συρακουσών, Γέλωνα, προκειμένου να του ζητήσουν να συμμαχήσει μαζί τους. Ο Γέλων ανέλαβε με περιπετειώδη τρόπο την εξουσία μετά τον θάνατο του Ιπποκράτη του τυράννου της Γέλας το 491 π.Χ. κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της σικελικής πόλης, Ύβλης²⁹⁹.

Ο Γέλων αυτό το χρονικό διάστημα διακρίθηκε για την *ἀνδρείαν* του στη μάχη (7.154.2: *ἀνὴρ ἐφαίνετο...ὁ Γέλων λαμπρότατος*). Μετά από τον θάνατο του Ιπποκράτη ο Γέλων ορίστηκε προστάτης των διαδόχων του Ιπποκράτη, οι οποίοι δεν μπορούσαν να αναλάβουν την εξουσία λόγω του νεαρού της ηλικίας αυτών. Όταν εξεγέρθηκαν οι πολίτες της Γέλας, κατέπνιξε την επανάστασή τους και βρήκε την ευκαιρία να αναλάβει το τυραννικό αξίωμα³⁰⁰. Παράλληλα, βοηθώντας τους *Γάμορους*, οι οποίοι ήταν οι αριστοκράτες Συρακόσιοι, να νικήσουν τον *δήμον* και να επανέλθουν στις Συρακούσες από την εξορία, εξουσίαζε και τις Συρακούσες (7.155). Όμως, αφού εγκαθίδρυσε τη κυριαρχία του και εκεί, προτίμησε να

²⁹⁶ Nagatewa (1988), σ.270.

²⁹⁷ Nagatewa (1988), σσ.271-272.

²⁹⁸ Strasburger (2004), σ.252.

²⁹⁹ Andrewes (1982), σσ.178-179.

³⁰⁰ Όπως υποστηρίζει ο Dunbabin (1948), σ.410, ο Γέλων ανέβηκε στην εξουσία το 491-490 π.Χ..

παραχωρήσει την διοίκηση της Γέλας στον αδερφό του και ο ίδιος να εγκατασταθεί στις Συρακούσες.

Το ότι ο Γέλων ήταν παντοδύναμος οδήγησε τους Έλληνες να αποταθούν σε αυτόν για βοήθεια. Στο προοίμιον του λόγου τους (7.157.1: *Ἐπεμψαν ἡμέας....ποιήσασθαι*) ενημερώνουν τον τύραννο για τα σχέδια του Ξέρξη. Στην πρόθεσιν τού ζητούν να τους βοηθήσει, επειδή, βοηθώντας, όσους αγωνίζονται για την *ἐλευθερίην*, θα οδηγήσει και τη Σικελία στη διατήρηση της *ἐλευθερίας* της (7.157.2: *σὺ δὲ δυνάμιος...συνελευθέρου*). Οι πρέσβεις υπονοούν ότι, αν οι Έλληνες νικήσουν τους Πέρσες, θα αποτελέσουν εγγύηση για τη Σικελία. Φαίνεται ότι η *ἐλευθερία* αποτελεί για τους αντιπροσώπους των Ελλήνων το ζητούμενο. Η ανάγκη υπεράσπισης της *ἐλευθερίας* οδηγεί τις πόλεις-κράτη να συνεργαστούν. Η απειλή ενός ισχυρού εξωτερικού εχθρού, όπως η Περσία, και ο κίνδυνος της υποδούλωσης σε αυτούς λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος για τις πόλεις κράτη³⁰¹.

Τη θέση τους υποστηρίζουν με μία σειρά επιχειρημάτων, το πρώτο (7.157.2: *ἀλῆς μὲν γὰρ....πᾶσα ἡ Ἑλλάς*) από τα οποία στηρίζεται στους ρητορικούς τόπους του *συμφέροντος* και του *ἐπικρεμαμένου κινδύνου*. Μέσω αυτού του επιχειρήματος οι προοπτικές που υπάρχουν, διαγράφονται θετικά και αρνητικά: (α) Αν γίνει όλη η Ελλάδα μία *χείρ μεγάλη*, θα γίνουν *ἀξιόμαχοι*. (β) Αν οι ελληνικές πόλεις τούς προδώσουν και αν δεν υπάρχει η προθυμία για τον κοινό αγώνα, ο φόβος των Ελλήνων για ολοκληρωτική κυριαρχία των Περσών θα γίνει πραγματικότητα.

Οι πρέσβεις τονίζουν την ανάγκη να συμμαχήσουν όλες οι ελληνικές πόλεις, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες. Η ιδεολογία, η οποία διέπει την πρεσβεία είναι αυτή του *πανελληνισμού*, η οποία κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων βασίστηκε στη διαφορά μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων³⁰². Απόρροια της ισχυρής συμμαχίας θα ήταν το ότι οι Έλληνες θα είναι *ἀξιόμαχοι*. Σε αυτό το σημείο γίνεται αναφορά στην *ἀνδρείαν*, επειδή η συγκεκριμένη ηθική αξία έχει άμεση σχέση με τη βελτίωση του *ἀξιομάχου*, δηλαδή της ικανότητας στον πόλεμο³⁰³. Οι μεμονωμένες συμπεριφορές, οι οποίες διέπονται από την *ἀνδρείαν*, δεν έχουν αποτέλεσμα. Υπάρχει η ανάγκη της συμμαχίας απέναντι σε ένα κοινό εχθρό, τον οποίο δεν μπορεί να αντιμετωπίσει μία πόλη-κράτος μεμονωμένα, επειδή οι Πέρσες ήταν μία ανώτερη πολεμική δύναμη.

Αφού έγινε μία γενική αναφορά στις πιθανές εκβάσεις των γεγονότων, οι πρέσβεις προχωρούν σε ένα πιο εξειδικευμένο δεύτερο επιχειρήμα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *ἐπικρεμαμένου κινδύνου*. Σε αντίθεση με το πρώτο επιχειρήμα που αφορούσε την Ελλάδα το δεύτερο αφορά τον Γέλωνα ειδικά. Αναφέρουν ανοιχτά στον τύραννο ότι, αν

³⁰¹ Adkins (2010), σσ.124-125.

³⁰² Perlman (1976), σ.19.

³⁰³ LSJ⁹ s.v. *ἀξιόμαχος,ον*.

υποδουλωθεί η Ελλάδα, θα απειληθεί και η Σικελία (7.157.3: *μή γὰρ ἐλπίσης...τιμωρέεις*). Αφού τον προειδοποιούν για τις πιθανές αρνητικές συνέπειες, προτείνουν μία προληπτική στρατηγική, δηλαδή την βοήθεια προς τους Έλληνες, με συνέπεια την απόκρουση των Περσών στην Ελλάδα, με την οποία θα εξασφαλιστεί, ταυτόχρονα, και η εδαφική ακεραιότητα των κτήσεών του³⁰⁴. Οι πρέσβεις καταλήγουν σε έναν επίλογο, που καλύπτεται από ένα γνωμικό επιλεγμένο, υποθέτουμε, ειδικά για τη σημειολογία του. Τονίζουν ότι οι ενέργειες μετά από σωστή σκέψη έχουν καλό τέλος. (7.157.3: *τῷ δὲ εὖ βουλευόντι πρήγματι τελευτῇ ὡς τὸ ἐπίπαν χρηστὴ ἐθέλει ἐπιγίνεσθαι*).

Αξίζει να σταθούμε στη φράση *εὖ βουλευόντι*. Το ρήμα *εὖ βουλεύομαι* σημαίνει «αποφασίζω σωστά». Το επίρρημα *εὖ* σχετίζεται στενά με τις ηθικές αξίες και την πολιτική συμπεριφορά, αφού προέρχεται από το επίθετο *ἀγαθός*. Οι πρέσβεις γνώριζαν ότι απευθύνονται σε έναν τύραννο. Ο Γέλων, όντας τύραννος των Συρακουσών, βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής του, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς *ἀγαθούς* της πόλης του, που, βρισκόμενοι σε *αἰσχροὺς* θέση, ζήτησαν την προστασία του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να θεωρείται *ἀγαθός*, παρόλο που ήταν *κακός* ως προς την καταγωγή, επειδή οι παραδοσιακοί *ἀγαθοί*, προκειμένου να σωθούν, του προσέφεραν απεριόριστη εξουσία³⁰⁵. Επομένως, με το *εὖ βουλευόντι* υπονοούν οι πρέσβεις ότι ο Γέλων οφείλει να αποφασίζει ταιριαστά, δηλαδή σύμφωνα με τη θέση του, ως ένας παραδοσιακός *ἀγαθός*, και ότι η ίδια η βοήθεια αποτελεί πράξη *εὐβουλίας*.

Ο ομηρικός *ἀγαθός* πρέπει να είναι *μύθων τε ῥητῆρ πρηκτῆρ τε ἔργων*, δηλαδή να αγορεύει στις συνελεύσεις με *εὐβουλίαν*, που είναι ο σωστός τρόπος σκέψης για κάποια θέματα στις συνελεύσεις και να είναι *ἀνδρείος* στη μάχη³⁰⁶. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι πρέσβεις υπονοούν, πιθανόν, ότι ο Γέλων χρειάζεται να αποφασίσει με ορθή κρίση και να διοικήσει σωστά την πόλη του, συμμαχώντας και δείχνοντας πόσο *ἀνδρείος* είναι αυτός και ο στρατός του. Αυτό μπορεί, κατά τη γνώμη τους, να γίνει μόνο με τη συμμετοχή του στον πόλεμο. Σε αυτό το σημείο οι πρέσβεις στηρίζουν, πιθανόν, την επιχειρηματολογία τους στη νοοτροπία, που διέπει τους τυράννους. Ο τύραννος, όσο πιο πολλά επιτυχημένα κατορθώματα έκανε, τόσο περισσότερη *ἀρετὴν* κέρδιζε. Το πιο σημαντικό για αυτόν ήταν να ευημερεί ο *οἶκος* του και, αν ήταν δυνατόν, να αυξηθεί αυτή η ευημερία³⁰⁷. Στην περίπτωση του Γέλωνα, αν οι Πέρσες έφθαναν στη Σικελία και την κυρίευαν, θα σήμαινε το τέλος αυτής της ευημερίας.

³⁰⁴ Scardino (2007), σ.217.

³⁰⁵ Adkins (2010), σσ.144-145.

³⁰⁶ Βλ. σσ.37-40.

³⁰⁷ Adkins (2010) σ.139.

Ο Γέλων αντιδράει με έντονο τρόπο στα λεγόμενα των πρέσβων, όπως φαίνεται από το ρήμα *ἔγκειμαι*, το οποίο σημαίνει «μιλάω με επιθετικό τρόπο»³⁰⁸ (7.158.1: *Γέλων δὲ πολλὰς ἐνέκειτο λέγων*). Ο επιθετικός τόνος, με τον οποίο απευθύνεται στους συνομιλητές του, είναι φανερός στην πρόθεσιν του λόγου του (7.158.1: *Ἄνδρες Ἕλληνες...παρακαλέοντες ἔλθειν*) από τη φράση: *λόγον πλεονέκτην ἔχοντες ἐτολήσατε*. Χαρακτηρίζει τις προτάσεις τους αλαζονικές. Προκειμένου να τεκμηριώσει αυτόν τον χαρακτηρισμό και να δείξει ἔμμεσα ότι δεν έχουν κανένα δικαίωμα να ζητούν βοήθεια, χρησιμοποιεί ένα ιστορικό παράδειγμα από το πρόσφατο παρελθόν ως επιχείρημα (7.158.2: *αὐτοὶ δὲ ἐμεῦ...βαρβάροισι νέμεται*). Υπενθυμίζει ότι, όταν βρέθηκε σε μία ανάλογη κατάσταση κατά τη διάρκεια του πολέμου εναντίον των Καρχηδονίων³⁰⁹, οι Ἕλληνες δεν τον βοήθησαν στον αγώνα του, για να ελευθερώσει τα ἐμπόρια, που ήταν οι εμπορικοί σταθμοί της Σικελίας, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν από όλους τους Ἕλληνες.

Ο τύραννος τονίζει ότι τότε οι Ἕλληνες παραβίασαν τις σχέσεις φιλίας, που είχαν συνάψει με αυτόν. Θεωρεί ότι, αφού τους άφηνε να χρησιμοποιούν κάποια λιμάνια της Σικελίας, ἔπρεπε να ανταποδώσουν την ευεργεσία. Μιλάει ως ένας παραδοσιακός ἀγαθός. Όταν ένας ἀγαθός θεωρούσε ότι αδικούνταν από κάποιον ἄλλον ἀγαθόν, ἔπρεπε ένας τρίτος, που δεν είχε εμπλοκή στην υπόθεση, να βοηθήσει τον πρώτο στην υπεράσπιση της τιμῆς του³¹⁰. Ο τύραννος υπονοεί, πιθανόν, ότι οι Ἕλληνες ἔπρεπε να τον βοηθήσουν στον πόλεμο εναντίον των Καρχηδονίων, επειδή το ζήτησε στο πλαίσιο φιλίας με τους Ἕλληνες (7.158.2: *ἐμεῦ πρότερον δεηθέντος βαρβαρικοῦ στρατοῦ συνεπάψεσθαι*).

Αφού τόνισε ειρωνικά ότι τον θυμήθηκαν τώρα, που τον χρειάστηκαν, ακολουθεί κως δεύτερο επιχείρημα μία πίστις εναντίον του ἡθους των αντιπάλων, με την οποία δηλώνει ότι δεν θα τους μοιάσει, διαπράττοντας ἀτιμίην³¹¹ (7.158.4: *ἀτιμίας δὲ πρὸς ὑμέων κυρήσας οὐκ ὁμοιώσομαι ὑμῖν*). Η ἀτιμία είναι η στέρηση της τιμῆς, που σχετίζεται με τα αποκτήματα, τα οποία έχει περισσότερα από οποιονδήποτε ἄλλο, και οφείλει να τα υπερασπιστεί³¹². Στην ουσία, πρόκειται για στέρηση της υπόληψής του. Η ἀτιμία έχει ως αποτέλεσμα την ἐλεγχείην, η οποία σχετίζεται με τη κατάσταση του ἀγαθοῦ, ο οποίος συμπεριφέρθηκε αἰσχρὰ³¹³. Από την μία, επειδή η πλειοψηφία των πρέσβων των Ελλήνων, ανεξάρτητα από την ευγενική ή μη καταγωγή τους, ανήκουν, πιθανόν, στο πολιτικό ἐπίλεκτο σώμα των πόλεων τους, θεωρούνται και αυτοὶ ἀγαθοί. Αυτοί, αν γυρίσουν στις πόλεις τους ἀπρακτοί, θα βρεθούν στην ίδια δυσχερή θέση. Από την ἄλλη, ο Γέλων οφείλει να δεχθεῖ τους πρέσβεις ως

³⁰⁸ Powell (1960) s.v. *ἔγκειμαι*.

³⁰⁹ Όπως υποστηρίζουν οι How-Wells (1912), *ad loc.* 158.2, πρόκειται για την απόπειρα του Γέλωνα μαζί με τον Θέρωνα να κατακτήσουν κάποιες καρχηδονιακές πόλεις της Σικελίας το 483π.Χ.

³¹⁰ Adkins (2010) σ.47.

³¹¹ LSJ⁹ s.v. *κυρέω-ω*.

³¹² Adkins (2010), σσ.48-50.

³¹³ Περυσινάκης (2010), σ.18.

ξένους και να τους βοηθήσει. Αν τους διώξει, χωρίς να τους προσφέρει μία λύση, υφίσταται *ἐλεγχείην*. Κατά συνέπεια, το ότι ο τύραννος δεν μιλάει, πιθανόν μόνο, για τον εαυτό του, αλλά και για την *ἀτιμίην* των πρέσβων δείχνει ότι μπορεί να έχει κάποια ψήγματα ενοχής, πράγμα που αποτελεί συνδυασμό στοιχείων πολιτισμού ντροπής και ενοχής³¹⁴. Ο Γέλων κλείνει τον λόγο του με την πρότασή του προς τους Έλληνες (7.158.4: *ἀλλ' ἔτοιμός εἰμι ... πέμψαιμι*), με την οποία εκφράζει την επιθυμία του να ενισχύσει τον ελληνικό στρατό. Δεν προσφέρεται, όμως, να βοηθήσει χωρίς όρους (7. 158.5: *ἐπὶ δὲ λόγῳ... ἐπ' ᾧ τε στρατηγός τε καὶ ἡγεμὼν τῶν Ἑλλήνων ἔσομαι...πέμψαιμι*). Ο όρος του τύραννου είναι να αναλάβει την αρχηγία των Ελλήνων. Ο Γέλων συμπεριφέρεται ως ένας *ἀγαθός*, που επιδιώκει να αυξήσει την εξουσία και την τιμήν του.

Όταν άκουσε τον όρο του Γέλωνα, ο Σύαγρος, ο απεσταλμένος της Σπάρτης, αντιδράει εντονα (7.159: *οὔτε ἡνίσχετο*). Ο Λακεδαιμόνιος ισχυρίζεται ότι ο Αγαμέμνωνας θα αναστέναζε βαριά, όταν θα μάθαινε ότι οι Σπαρτιάτες δεν είχαν την αρχηγία των Ελλήνων, αλλά ο Γέλων (7. 159: *Ἦ κε μέγα οἰμώξειε ὁ Πελοπίδης Ἀγαμέμνωνος πυθόμενος Σπαρτιήτας τὴν ἡγεμονίην ἀπαιρῆσθαι ὑπὸ Γέλωνός τε καὶ Συρακοσίων*). Για αυτόν τον λόγο, δηλώνει ότι η Σπάρτη δεν πρόκειται να εγκαταλείψει την αρχηγία. Ακολουθώντας ένα επιθετικότερο ύφος, ο Σύαγρος ξεκαθαρίζει: αν ο τύραννος θέλει να βοηθήσει, μπορεί να το κάνει μόνο κάτω από τις εντολές των Λακεδαιμονίων (7.159: *ἀλλ' εἰ μὲν βούλει βοηθέειν τῇ Ἑλλάδι, ἴσθι ἀρξόμενος ὑπὸ Λακεδαιμονίων*). Διαφορετικά, αν δεν επιθυμεί να δέχεται εντολές από τους δίκαιους, δεν είναι απαραίτητη η βοήθειά του (7.159: *εἰ δ' ἄρα μὴ δίκαιοις ἄρχεσθαι, σὺ δὲ μὴδὲ βοηθέειν*).

Ο λακεδαιμόνιος απεσταλμένος παραφράζει ένα ομηρικό στίχο (Ιλ. 7.125: *Ἦ κε μέγα οἰμώξειε γέρων ἱππηλάτα Πηλεὺς*), ο οποίος προέρχεται από τον λόγο του Νέστορα, όταν ο Αγαμέμνωνας πρότεινε στον Μενέλαο να μην μονομαχήσει με τον Έκτορα, που είναι απειλή ακόμα και για τον Αχιλλέα (Ιλ. 7.109-119). Προχωράει σε αυτήν τη κίνηση σκόπιμα. Ο στίχος της Ιλιάδος σχετίζεται με το ποιος *ἄριστος* θα δεχθεί να πολεμήσει τον Έκτορα. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων με τον Γέλωνα, προκύπτει ένα θέμα ηγεσίας³¹⁵, που σχετίζεται με το ποια πόλη έχει τους πιο *ἀρίστους* άνδρες, για να αναλάβει εξέχοντα ρόλο στον πόλεμο. Επιπλέον, ο Σύαγρος επιχειρεί να μιμηθεί τον Νέστορα, ο οποίος φημιζόταν για την Πειθώ του. Θεωρεί τον εαυτό του συνεχιστή της παράδοσης των ομηρικών ηρώων³¹⁶. Το γεγονός ότι ο στίχος αναφέρεται στον Νέστορα κρύβει και άλλες συνδηλώσεις. Ο τελευταίος, μαζί με τον Οδυσσέα, κατάφεραν να πείσουν τον Αχιλλέα να έρθει στη Τροία (Ιλ. 7.767-790). Ο Σύαγρος, σαν ένας άλλος Νέστορας, αφήνει να εννοηθεί ότι μπορεί να πείσει τον τύραννο, όπως

³¹⁴ Dodds (1978²), σσ.34-35

³¹⁵ Grethlein (2006), σ. 491.

³¹⁶ Link (2004), σσ.4-5.

πείσθηκε ο Αχιλλέας³¹⁷. Η ταύτιση της συμπεριφοράς του Γέλωνα με αυτήν του Αχιλλέα μπορεί να είναι μία προσπάθεια να του υποβάλλει μία λύση. Ο Αχιλλέας παρουσιάζεται στην ραψωδία Ι της *Ιλιάδος* να μην πείθεται να πολεμήσει ο ίδιος, ωστόσο επιτρέπει στους Μυρμιδόνες να πολεμήσουν. Κατά τον ίδιο τρόπο, θα μπορούσε ο τύραννος να πράξει.

Τέλος, η αναφορά του ονόματος του Αγαμέμνονα είναι σκόπιμη. Ο Αγαμέμνονας, σύμφωνα με τη σπαρτιατική παράδοση, ήταν Λακεδαιμόνιος³¹⁸. Επειδή ήταν αρχηγός όλων των Ελλήνων στο τρωικό πόλεμο, όπου ενώθηκαν όλοι οι Έλληνες, τώρα στην εκστρατεία εναντίον των Περσών οφείλουν όλοι οι Έλληνες να πολεμήσουν κάτω από τις διαταγές των Λακεδαιμονίων, καθώς θεωρούσαν τους εαυτούς τους απόγονους του Αγαμέμνονα και της γενιάς του. Η αναφορά στο επικό παρελθόν προσδίδει κύρος στα λεγόμενα του Σύαγρου. Ο Λακεδαιμόνιος, προσπαθεί να μιμηθεί την ευγλωττία του Νέστορα, όμως, δεν πετυχαίνει τον σκοπό του, επειδή φαίνεται επιθετικός στο λόγο του, όπως προκύπτει από τη χρήση στο τέλος του λόγου του της προστακτικής *ἴσθι*³¹⁹.

Μάλιστα, ο Σύαγρος θεωρεί ότι ο Γέλων θα βρίσκεται κάτω από εξουσία *δικαίων* (7.159). Αυτό μπορεί να αποτελεί υπονοούμενο για τους ισχυρισμούς των Αργείων. Όταν οι Έλληνες έστειλαν πρέσβεις στους Αργείους με το αίτημα της συμμαχίας, αυτοί αξίωσαν να συνάψουν ειρήνη με τους Σπαρτιάτες και να αναλάβουν κατά το ήμισυ την ηγεσία της συμμαχίας (7.145.1-2, 148.4). Προκειμένου να φανούν ανώτεροι, ισχυρίστηκαν ότι, αν και *κατὰ τὸ δίκαιον*, δηλαδή δικαιωματικά, θεωρείται η *ἡγεμονία* δική τους, συμβιβάζονται με το να τη μοιραστούν με τους Σπαρτιάτες. Το *δίκαιον* σχετίζεται με τη θέση της πόλης κατά τη διάρκεια του ηρωικού παρελθόντος της, όπως φαίνεται από την κατάργηση των αγώνων απαγγελίας των επών από τον τύραννο της Σικυώνας, επειδή υπήρχε μεγάλη εξύμνηση του Άργους (5.67.1)³²⁰. Από αυτό προκύπτει ότι οι Αργεῖοι επικαλούνται το *δίκαιον*, βασιζόμενοι στο ότι εκεί ήταν η έδρα του βασιλείου του Αγαμέμνονα³²¹. Αναφερόμενος έμμεσα σε αυτό το θέμα, σε συνδυασμό με τη παράφραση του στίχου της *Ιλιάδος*, ο Σύαγρος δηλώνει ότι η αρχηγία του στρατού των Ελλήνων ανήκει δικαιωματικά στη Σπάρτη λόγω του ένδοξου επικού παρελθόντος. Ταυτόχρονα, επιχειρεί να δείξει ότι ούτε οι Αργεῖοι ούτε ο Γέλων έχουν δικαίωμα σ' αυτήν.

Ο Γέλων αντιδράει στην επιθετικότητα του Σύαγρου (7.160.1-3). Στο *προοίμιον* του λόγου τονίζει ότι τα *ὄνειδεα*, δηλαδή οι προσβολές, ταραξούν την ψυχή του ανθρώπου (7.160.1: *ὄνειδεα κατιόντα ἀνθρώπων φιλέει ἐπανάγειν τὸν θυμὸν*). Του δηλώνει ότι, αν και τον προσέβαλε, δεν κατάφερε να τον κάνει να απαντήσει με απρέπεια (7.160.1: *σὺ μέντοι*

³¹⁷ Grethlein (2006), σ. 492.

³¹⁸ Grethlein (2006), σ. 494.

³¹⁹ Link (2004), σσ.4-5.

³²⁰ Macan (1973), *ad loc.* 7.148.2.

³²¹ Wickersham (1994), σ.6.

ἀποδεξάμενος...ἀμοιβῇ γενέσθαι). Πρόκειται για στοιχείο πολιτισμού ντροπής, επειδή ο τύραννος αναφέρεται έμμεσα στην κατάσταση *έλεγχείης*, που βρίσκεται εξαιτίας των προσβολών του Σύαγρου, και στην υποχρέωσή του να συμπεριφερθεί, όπως αρμόζει και όχι όπως θέλει, για να μην υποπέσει σε χειρότερη *έλεγχείην*.

Στην *πρόθεσιν* του λόγου του δηλώνει ότι, όπως οι Λακεδαιμόνιοι είναι προσκολλημένοι στην *ήγεμονίην*, έτσι και αυτός είναι λογικό να είναι προσκολλημένος σε αυτήν περισσότερο (7.160.2: *ὅκου δὲ ὑμεῖς οὕτω....περιέχεσθαι*). Επιχειρηματολογεί για τη συμπεριφορά του, λέγοντας ότι διαθέτει περισσότερα πλοία και περισσότερο στρατό από αυτούς (7.160.2: *στρατίης τε ἔοντα...πολλὸν πλεύνων*). Ωστόσο, δεν περιορίζεται μόνο στο αντεπιχείρημά του, αλλά προχωράει σε μία πρόταση στον επίλογο του λόγου του. Αν οι Σπαρτιάτες διαλέξουν την ηγεσία του πεζικού, επιθυμεί να του παραχωρήσουν αυτήν του ναυτικού και το αντίθετο (7.160.2: *εἰ τοῦ μὲν πεζοῦ ὑμεῖς...συμμάχων τοιῶνδε ἐρήμους*). Ο Γέλων συμπεριφέρεται ως ένας παραδοσιακός *ἀγαθός*, ο οποίος επιχειρεί να υπερασπιστεί και να αυξήσει την *τιμὴν* του. Είναι λογικό να επιδιώκει να έχει την αρχηγεία ενός, τουλάχιστον, στρατιωτικού σώματος. Δεν στηρίζει τις αξιώσεις του στην ηρωική καταγωγή του ή στη θέση της πόλης του κατά τη διάρκεια των ηρωικών χρόνων, αλλά στην *δύναμιν*, που διαθέτει³²².

Όταν ο αθηναίος απεσταλμένος άκουσε την πρόταση του τυράννου, αντέδρασε αμέσως (7.161.1-3: *Ὡ βασιλεῦ Συρηκοσίων.... λέγειν ταῦτα*). Ξεκαθαρίζει στο *προοίμιον* του λόγου του ότι η Ελλάδα δεν χρειάζεται *ήγεμόνα*, αλλά αρχηγό των στρατιωτικών δυνάμεων. εξηγώντας τη μέχρι τώρα σιωπή των Αθηναίων. Στην *πρόθεσιν* τονίζει ότι οι Αθηναίοι δεν πρόκειται να δεχτούν τη παραχώρηση της αρχηγίας στον τύραννο (7.161.2: *οὐδ' ἦν ὁ Λάκων ἐπίη....ναναρχέειν*). Επιχειρηματολογεί υπέρ της θέσης των Αθηναίων, παραθέτοντας δύο επιχειρήματα. Το πρώτο επιχείρημα είναι ότι δεν έχει νόημα αυτή κίνηση, επειδή οι Αθηναίοι έχουν περισσότερα πλοία από τους Συρακόσιους και είναι η φυλή, η οποία δεν μετανάστευσε από άλλο τόπο (7.161.3: *μάτην γὰρ ἂν ὦδε....μετανάσται Ἑλλήνων*).

Αυτό το επιχείρημα σχετίζεται, αφενός με την *δύναμιν*, αφετέρου με την αυτοχθονία, για την οποία οι Αθηναίοι ήταν περήφανοι. Η προέλευση της αντίληψης ανάγεται στον μύθο του Ερεχθέα, ο οποίος στην αρχή ταυτιζόταν με τον Εριχθόνιο και ήταν γεννημένος από τη γη³²³. Η πρώτη μαρτυρία βρίσκεται στην *Ιλιάδα*³²⁴, όπου η Αθήνα παρουσιάζεται ως *δημός Ερεχθῆος* (Ιλ. 2.546-547). Αρχικά, ο μύθος του Ερεχθέα ή η ιδέα ότι οι Αθηναίοι προέρχονται από τη γη δεν είχε σχέση την αντίληψη ότι οι Αθηναίοι κατοικούσαν ανέκαθεν στη γη τους. Με το πέρασμα των αιώνων αποδόθηκε στους Αθηναίους το επίθετο *Ερεχθειῖται*. Τον πέμπτο

³²² Wickersham (1994), σ.8.

³²³ Για περισσότερες πληροφορίες για τον μύθο του Ερεχθέα βλ. Grimal (1991), σσ.207-208.

³²⁴ Pelling (2009), σ.472.

αιώνα η αντίληψη αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Αθήνα³²⁵. Ο Σοφοκλής βάζει την Τέκμησσα να απευθύνεται στους ναύτες του Αίαντα, χρησιμοποιώντας τη φράση ἀπ' Ἐρεχθιδᾶν³²⁶. Η ιδέα της αυτοχθονίας εξυπηρετούσε δύο σκοπιμότητες. Υποβαλλόταν η αντίληψη ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να είναι ενωμένοι, επειδή τους συνέδεε κάτι κοινό³²⁷. Έτσι, δικαιολογήθηκε ο αποκλεισμός των ξένων από την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη. Ταυτόχρονα, κολάκευε τους Αθηναίους πολίτες, οι οποίοι στη πλειοψηφία τους ήταν φτωχοί, μειώνοντας την αξία, όσων δεν έφεραν αυτήν τη ιδιότητα, αλλά ήταν πλούσιοι με κοινωνική αναγνώριση³²⁸. Βασιζόμενος στην αυτοχθονία ο αθηναίος απεσταλμένος υποτιμάει τους Συρακόσιους, θεωρώντας τους μετανάστες τῶν Ἑλλήνων.

Προκειμένου να ενισχύσει το προηγούμενο επιχείρημα, προχωράει σε ένα δεύτερο αποδεικτικό στοιχείο, σύμφωνα με το οποίο το παρελθόν της Αθήνας της δίνει το δικαίωμα να ηγείται του ναυτικού. Ισχυρίζεται ότι ο Όμηρος αναφέρει πως ένας Αθηναίος ήταν ἄριστος στο να διοικεί και να οργανώνει τον στρατό (7.161.3: τῶν καὶ Ὅμηρος...διακοσμήσαι στρατόν). Αναφέρεται, φυσικά, στον Μενεσθέα³²⁹ (Ιλ. 2.552). Ο Αθηναίος, επικαλούμενος την αυθεντία του Ομήρου προβάλλει ένα αναλογικό παράδειγμα. Υπονοεί ότι, όπως τότε ένας Αθηναίος έδειξε ότι έχει αρχηγικές αρετές, το ίδιο θα συμβεί και στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου οι Αθηναίοι θα φανούν ἄριστοι ως αρχηγοί του στόλου των Ελλήνων. Με αυτόν τον τρόπο, δείχνει ότι, όχι μόνον η Σπάρτη, αλλά και η Αθήνα έχει καταβολές στην ομηρική εποχή. Κατά συνέπεια, έχει κάθε δικαίωμα στην αρχηγία των Ελλήνων, όπως και η Σπάρτη.

Ο Γέλων απευθύνεται στον αθηναίο αντιπρόσωπο, απαντώντας έμμεσα και στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων (7.162.1: *Ξεῖνε Ἀθηναῖε...ἐξαπαίρηται*). Τονίζει ότι οι Έλληνες έχουν αρχηγούς, αλλά στο τέλος δεν θα έχουν στρατό, για να διοικήσουν. Μάλιστα, αναφέρει ότι στην Ελλάδα αφαίρεσαν την άνοιξη από τον χρόνο (7.162.1: *ἐκ τοῦ ἐνιαυτοῦ τὸ ἔαρ αὐτῇ ἐξαπαίρηται*). Ο ιστορικός με ένα προσωπικό του σχόλιο διευκρινίζει ότι ο τύραννος θεώρησε τη συμμαχία των Ελλήνων χωρίς τη δική του υποστήριξη ατελή και ανολοκλήρωτη, όπως θα ήταν ο χρόνος χωρίς την εποχή της άνοιξης (7.162.2). Ο Γέλων χρησιμοποιεί για τον στρατό του τη μεταφορά της άνοιξης, προκειμένου να αντιπαραθέσει την αρχαία δόξα των παραδοσιακών δυνάμεων της Ελλάδας με τη δική του τωρινή δύναμιν³³⁰. Έτσι, θα μπορούσε να υπονοεί ότι, σε αντίθεση με τους Σπαρτιάτες και τους Αθηναίους που είναι προσκολλημένοι στα κατορθώματα του παρελθόντος αυτός, είναι σε θέση να δημιουργήσει μία μελλοντική κυρίαρχη ηγεμονική δύναμη με κέντρο τις Συρακούσες. Οι υπερφίαλες φιλοδοξίες του αποτελούν ένδειξη της αλαζονείας του, η οποία θα μπορούσε να εξηγηθεί από

³²⁵ Rosivach (1987), σσ.295, 297.

³²⁶ Σοφ.Αἴ. 201-202: *ναὸς ἄρωγοι τῆς Αἴαντος / γενεᾶς χθονίων ἀπ' Ἐρεχθιδᾶν*.

³²⁷ Herman (2006), σ.329.

³²⁸ Rosivach (1987), σ.303.

³²⁹ How-Wells (1912), *ad loc.* 7.162.3.

³³⁰ Grethlein (2006), σ. 499.

μία άποψη που διατυπώθηκε στον διάλογο για το καλύτερο πολίτευμα: ο *ἄριστος ἀνδρῶν πάντων*, αν αποκτήσει τέτοια εξουσία, δεν θα σκέφτεται, όπως πρέπει. Από τα *ἀγαθὰ*, τα οποία είναι απόρροια του αξιώματος, γεννιέται η *ὑβρις* (3.80.3: *καὶ γὰρ τῶν ἄριστον ἀνδρῶν πάντων στάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν ἐωθότων νοημάτων στήσειε. ἐγίγνεται μὲν γὰρ οἱ ὑβρις ὑπὸ τῶν παρεόντων ἀγαθῶν*). Ο Γέλων ως τέτοιος, παρασυρμένος από την αφθονία των αγαθών και από υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του, βρίσκεται σε φάση τύφλωσης του νου, που εκφράζεται με την αλαζονία του, έτοιμος να διαπράξει *ὑβριν*.

Συμπερασματικά, σε αυτήν την αντιλογία αντιτιθεται ο Γέλων με τους πρέσβεις που ζήτησαν την βοήθειά του, για να αντιμετωπίσουν τον Ξέρξη και ο Σύαγρος με τον Γέλωνα με αφορμή τον όρο που έθεσε, για να βοηθήσει. Από τη μία, ο τύραννος προσπάθησε να διεκδικήσει την *ἡγεμονίην*, βασιζόμενος στην *δύναμιν*. Ωστόσο, τις αντιλήψεις του δεν τις ενστερνίζονται οι Λακεδαιμόνιοι και οι Αθηναίοι που θεωρούν ότι το παρελθόν τους αποτελεί εγγύηση για τη *ἡγεμονίην*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η *δύναμις* δεν ήταν σημαντική για την Αθήνα και την Σπάρτη³³¹. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η στάση του Γέλωνα αντιτίθεται στα λεγόμενα του Δημάρατου για την *πενίην*, τον *νόμον* και την *ἐλευθερίην* (7.102.1-2). Οι Συρακούσες ήταν μία πόλη, στην οποία δεν ίσχυε αυτό³³². Ο Δημάρατος είχε αναφερθεί στο ηθικό πλεονέκτημα που δίνει η ένδεια στους Έλληνες εξαιτίας της οποίας δεν φοβούνται να χάσουν τίποτα στον αγώνα τους για την *ἐλευθερίην*³³³. Αντίθετα, ο τύραννος, φοβούμενος μήπως χάσει την υλική ευμάρεια που απορέει από την παντοδυναμία του ως τύραννος, τήρησε μία ουδέτερη στάση απέναντι στους Πέρσες. Έστειλε τον Κάδμο, τον τύραννο της Ζάγκλης με χρήματα στο μαντείο των Δελφών, για να δωροδοκήσει τον Ξέρξη σε περίπτωση που νικήσει. Όμως, επειδή αυτό δεν συνέβη, ο Κάδμος γύρισε πίσω στη Σικελία με ολόκληρο το ποσό (7.163-164).

Από την άλλη, η Αθήνα και η Σπάρτη παρουσιάζονται να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, για το ποια θα αναλάβει την αρχηγία των στρατευμάτων των Ελλήνων. Καμία από τις δύο πόλεις δεν υποχωρεί μπροστά στη απειλή των Περσών. Και οι δύο πόλεις θα έπρεπε να δεχθούν τους όρους του Γέλωνα, προκειμένου να ενισχυθεί η συμμαχία εναντίον των Περσών. Ωστόσο, αρνούνται την προσφορά του τυράννου, επειδή το να δέχονται εντολές από τον Γέλωνα θα σήμαινε και υποταγή στη βούληση του³³⁴. Το κύρος μίας πόλης ήταν πιο σημαντικό από την περσική απειλή³³⁵. Έτσι, προκύπτει ότι πίσω από την ιδέα του πανελληνισμού, όπως διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων, κρύβονται τα ιδιαίτερα συμφέροντα των πόλεων. Η Αθήνα, αν και δεν συμφώνησε με τις Συρακούσες,

³³¹ Wickersham (1994), σσ.8-9.

³³² Von Fritz (1965), σσ.12-13.

³³³ Βλ.σ.46.

³³⁴ Von Fritz (1965), σσ.13-14.

³³⁵ Crane (1992),σσ.8-9.

συμβιβάστηκε με τη Σπάρτη. Δέχτηκε να παραχωρήσει την αρχηγία του στόλου, επειδή θα καταστρεφόταν η Ελλάδα, αν συγκρούονταν σε αυτήν τη φάση για την *ήγεμονίην*, και επειδή ο κοινός αγώνας εναντίον των Περσών ήταν μικρότερο κακό από μία εμφύλια διαμάχη (8.3). Ο ιστορικός με τη αντιλογία αυτή αναδεικνύει τη διχόνοια των Ελλήνων ως ένα επικίνδυνο παράγοντα σε περιόδους κρίσιμων καταστάσεων, επειδή παρουσιάζει την επίτευξη της *ἐλευθερίας* ως έρμαιο των φιλοδοξιών της κάθε πόλης-κράτους. Ο Ηρόδοτος φαίνεται ότι είναι κατά των εμφύλιων συγκρούσεων, διότι δεν έχουν κανένα ηθικό και πρακτικό όφελος³³⁶.

Η άποψη αυτή του ιστορικού για τις καταστροφικές συνέπειες της διχόνοιας προέρχεται, πιθανόν, από το γεγονός ότι έζησε τα γεγονότα του Σαμιακού πολέμου, τα οποία ήταν προάγγελος του πελοποννησιακού πολέμου σύγκρουσης, και το ξέσπασμα αυτής της μεγάλης εμφύλιας σύγκρουσης, που ήταν ο Αρχιδάμειος πόλεμος.³³⁷ Η φράση «ἐκ τοῦ ἐνιαυτοῦ τὸ ἔαρ αὐτῇ ἐξαραίρηται» αποτελεί την καλύτερη απόδειξη για το ότι ο ιστορικός πράγματι βίωσε αυτές τις εξελίξεις. Η συγκεκριμένη φράση προέρχεται από τον χαμένο επιτάφιο λόγο του Περικλή για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου³³⁸, όπως φαίνεται από το απόσπασμα της *Ρητορικῆς* του Αριστοτέλη 1365a31-33: *οἷον Περικλῆς τὸν ἐπιτάφιον λέγων, τὴν νεότητα ἐκ τῆς πόλεως ἀνηρῆσθαι ὥσπερ τὸ ἔαρ ἐκ τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰ ἐξαιρεθείη*³³⁹. Ο Περικλής αναφέρεται στους πρώτους αθηναίους νεκρούς. Αν συνδυαστεί με το ότι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους Έλληνες απρόθυμους να συνεργαστούν για το καλό του συνόλου, πρόκειται, πιθανόν, για ένα υπονοούμενο για την κατάσταση της Ελλάδας στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου και στις ανθρώπινες απώλειες³⁴⁰. Ο ίδιος ο ιστορικός ήταν κατά του Πελοποννησιακού πολέμου³⁴¹. Σχολιάζει ότι η Ελλάδα υπέφερε πολλά εξαιτίας των Περσών, αλλά και εξαιτίας των συγκρούσεων των πόλεων για την *ήγεμονίην* (6.98.2).

Ο βασικός άξονας της αθηναϊκής πολιτικής ήταν εκείνη την εποχή η *πολυπραγμοσύνη*. Η αθηναϊκή *πολυπραγμοσύνη* δεν αποκλείει τη σκέψη, πριν από τη λήψη μίας απόφασης. Κάθε απόφαση λαμβάνεται συνειδητά μετά από σκέψη. Κανένας δεν ενεργεί παρορμητικά και χωρίς να ξέρει τη σημασία των πράξεών του. Ο Περικλής στον επιτάφιο λόγο του, θεωρεί ότι οι νεκροί ήξεραν ότι το χρέος τους ήταν να φανούν *ἄνδρεῖοι* και το έδειξαν έμπρακτα στο πεδίο της μάχης, θυσιάζοντας τη ζωή τους (Θουκ. 2.43.1). Ο ίδιος έχει την πεποίθηση, όπως φαίνεται από τον τελευταίο λόγο του, ότι για την ησυχία μίας πόλης είναι απαραίτητη η αγωνιστικότητα, τονίζοντας ότι δεν έχει νόημα να είναι κάποιος

³³⁶ Flower (2000), σ.76.

³³⁷ Σύμφωνα με τον Bengtson (1991), σ. 202 ο Αρχιδάμειος πόλεμος διήρκησε από το 431 μέχρι το 421 π.Χ.

³³⁸ Σύμφωνα με τον Treves (1941) ο επιτάφιος λόγος του Περικλή για τους νεκρούς του σαμιακού πολέμου εκφωνήθηκε το 440-439π.Χ.. Ο Bengtson (1991), σ.191 θεωρεί ότι η καταστροφή της Σάμου από τους Αθηναίους έδειξε στις πόλεις, που άνηκαν στην δηλιακή-αθηναϊκή συμμαχία ότι ήταν πλέον υπόκοοι της Αθήνας.

³³⁹ Rosivach (1987), σ.303.

³⁴⁰ Fornara (1971), σσ.83-84.

³⁴¹ Grethlein (2006), σσ. 500-501.

ἀπράγμων και να θεωρείται ἀνδρεῖος στα λόγια (Θουκ. 2.63.2-3). Από όλα αυτά προκύπτει ότι η πολυπραγμοσύνη αποτελεί συνδυασμό σκέψης και έμπρακτου δυναμισμού ³⁴².

Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους πρέσβεις να θεωρούν ότι οι πράξεις, οι οποίες είναι αποτέλεσμα του εὖ βουλευέσθαι, δηλαδή του σωστού τρόπου σκέψης, έχουν καλή κατάληξη. Με αυτόν τον τρόπο, προσπαθούν να πείσουν τον Γέλωνα να δραστηριοποιηθεί και να συμμετέχει στην συμμαχία. Αυτό αποτελεί, πιθανόν, αντικατοπτρισμό των αντιλήψεων, οι οποίες επικρατούσαν στην Αθήνα στην αρχή του πολέμου. Ωστόσο, ο Ηρόδοτος κρίνει αρνητικά την πολυπραγμοσύνη της Αθήνας στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου, επειδή αναφέρθηκε με έμμεσο τρόπο στις ανθρώπινες απώλειες.

Η αποστροφή του προς την πολυπραγμοσύνη των Αθηναίων μπορεί να φανεί στις αναλογίες της συμπεριφοράς των Αθηναίων με αυτήν του Ξέρξη. Ο πέρσης μονάρχης, ο οποίος ακολουθεί νόμος του μη ἀτρεμίζειν, έχει μία ηγεμονική συμπεριφορά. Οφείλει να είναι δραστήριος και να κυριαρχεί στις γύρω περιοχές. Τόλμησε να επιτεθεί στην Ελλάδα, όπως του υπαγόρευε αυτός ο νόμος. Η κατάληξη της εκστρατείας ήταν η ήττα. Κατ' ανάλογο τρόπο, οι Αθηναίοι, έχοντας μετατρέψει τη δηλιακή συμμαχία σε αθηναϊκή ηγεμονία, συμπεριφέρονται με ηγεμονικό τρόπο. Η πανελληνισμός, τον οποίο πρεσβεύει ο Περικλής, εξυπηρετεί τις τάσεις ιμπεριαλισμού της Αθήνας και όχι τη προστασία από τον περσικό κίνδυνο ³⁴³. Οι Αθηναίοι, αν ακολουθηθεί το σχήμα κόρος-ἄτη-ὑβρις-ἄτη, βρίσκονται στην φάση της ἄτης, η οποία είναι η τύφλα εκμαυλίστρα. Ο ιστορικός απευθύνει έμμεση προειδοποίηση στους Αθηναίους, ότι ακολουθούν μία πορεία, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην απόλυτη καταστροφή.

Επομένως, ο Ηρόδοτος, αν και είναι ένθερμος υποστηρικτής του Περικλή, αφού έφτασε στο σημείο να πάει το 444/443π.Χ. στην αποικία των Θουρίων ³⁴⁴, ασκεί, πιθανόν, έμμεση κριτική στην πολιτική υπεράσπισης της ήγεμονίας από τον Περικλή και είναι υπέρμαχος των ήσυχων αξιών, οι οποίες θα επικρατήσουν στο τέλος του πέμπτου αιώνα. Ο ιστορικός κρύβει όλα τα στοιχεία κριτικής κάτω από το μανδύα της φιλοαθηναϊκής προπαγάνδας, η οποία έγκειται στη διαλλακτική στάση των Αθηναίων κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και στην άρνηση του Γέλωνα να συμμαχήσει. Αυτά αποτελούν αντανάκλαση της πολιτικής του Περικλή, ο οποίος ήδη 454 π.Χ. σύναψε συνθήκες με πόλεις της Σικελίας, και της εχθρικής πολιτικής των Συρακουσών ³⁴⁵.

³⁴² Finley (2011), σ.133

³⁴³ Perlman (1976), σ.17.

³⁴⁴ Munson (2006), σ.257.

³⁴⁵ Treves (1942), σ.340.

3. Οι λογομαχίες για την επιλογή της Σαλαμίνας ως καταλληλότερης τοποθεσίας για ναυμαχία (8.49-50, 56-58, 59-64): η υπεράσπιση της πόλης-κράτους ως κριτήριο για την *ἀρετήν*

Μετά από τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο ο ελληνικός στόλος κατευθύνθηκε στη Σαλαμίνα, διότι οι Αθηναίοι ήθελαν να μεταφέρουν τις γυναίκες και τα παιδιά σε ένα ασφαλές μέρος. Παράλληλα, οι Πελοποννήσιοι άρχισαν να οχυρώνουν τον Ισθμό, δείχνοντας αδιαφορία για τις υπόλοιπες περιοχές εκτός της Πελοποννήσου. Επειδή διαψεύσθηκαν οι προσδοκίες των Αθηναίων ότι θα αντιμετώπιζαν τους Πέρσες στην Βοιωτία (8.40), συγκλήθηκε συνέλευση. Ωστόσο, δεν μπορούσε να γίνει άμεσα, επειδή περίμεναν να έρθουν οι στρατηγοί των υπόλοιπων πόλεων με τα πλοία τους, τα οποία ήταν αγκυροβολημένα στη Τροιζίνα. Ο Ευρυβιάδης είχε αναλάβει την αρχηγία του στόλου, αν και οι Αθηναίοι είχαν τα πιο πολλά και αξιόπλοα πλοία (8.42).

Όταν συγκεντρώθηκαν όλοι, ξεκίνησε η συνέλευση (8.49). Ο Ευρυβιάδης παίρνει πρώτος τον λόγο (8.49.1: *προθέντος Εὐρυβιάδεω...προετίθεε*). Με την ομιλία του εισάγει το θέμα της συνέλευσης. Προτείνει στους υπόλοιπους αρχηγούς να εκφράσουν ελεύθερα την άποψή τους για το ποια είναι η καταλληλότερη τοποθεσία για ναυμαχία, αποκλείοντας αυτές που κυριεύθηκαν από τους Πέρσες. Μία από τις αποκλειόμενες περιοχές είναι και η Αττική. Το σκεπτικό του Λακεδαιμόνιου βασίζεται στο γεγονός ότι οι ακτές της είχαν καταληφθεί από τους Πέρσες³⁴⁶. Ο Ευρυβιάδης φαίνεται ότι επιχειρεί να συμπεριφερθεί ως παραδοσιακός *ἀγαθός*, που πρέπει να είναι *μύθων τε ῥήτῃρ πρῆκτῃρ τε ἔργων* (Ιλ. 9.443). Ο σπαρτιάτης ναυάρχος επιχειρεί να φανεί *ἄριστος* όχι μόνο στο πεδίο της μάχης αλλά και στις συνελεύσεις, συμπεριφερόμενος με ηγετικό τρόπο.

Η πλειονηφία των αρχηγών φαίνεται ότι τείνει προς μία κοινή απόφαση, όπως φαίνεται από τη φράση: 8.49.2 *αἱ γνῶμαι δὲ τῶν λεγόντων αἱ πλεῖσται συνεξέπιπτον*. Οι πιο πολλοί υποστηρίζουν ότι, αφού πλεύσουν στον Ισθμό, πρέπει να ναυμαχήσουν κοντά στην Πελοπόννησο (8.49.2: *πρὸς τὸν Ἰσθμὸν πλώσαντας ναυμαχέειν πρὸ τῆς Πελοποννήσου*). Η απόφασή τους δικαιολογείται από ένα επιχείρημα (8.49.2: *ὥς εἰ νικηθέωσι...ἐξοίσονται*), με το οποίο υποστηρίζεται ότι, αν οι Έλληνες ηττηθούν στη Σαλαμίνα, κινδυνεύουν να αποκλειστούν από τον περσικό στόλο σε νησί, ενώ, αν ηττηθούν στον Ισθμό, θα μπορέσουν να καταφύγουν στην ξηρά και να έχουν την υποστήριξη των χερσαίων δυνάμεων. Ο κίνδυνος του αποκλεισμού χωρίς τη δυνατότητα αποστολής ενισχύσεων κάνει, κατά τη γνώμη τους, τη Σαλαμίνα ακατάλληλο τόπο για ναυμαχία. Η ενίσχυση αυτής της τάσης οφείλεται στο γεγονός ότι οι περισσότεροι στρατηγοί προέρχονται από πόλεις της Πελοποννήσου. Αυτοί ως *ἀγαθοὶ* έχουν ως πρώτο μέλημα την υπεράσπιση των πόλεων- κρατών τους. Ένας πιθανός

³⁴⁶ Blösel (2004), σ.187.

εγκλωβισμός σε αυτό το νησί θα έκανε αδύνατη την επιστροφή στις πόλεις τους σε περίπτωση εισβολής των Περσών.

Ενώ η συνέλευση βρίσκεται σε εξέλιξη, τη διακόπτει ένα συμβάν. Εμφανίζεται ένας Αθηναίος στρατιώτης, ο οποίος αναγγέλλει την εισβολή του Ξέρξη στην Αττική και ενημερώνει για τις λεηλασίες, στις οποίες επιδόθηκε ο στρατός του (8.50.1). Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα να φύγουν από την Σαλαμίνα μερικοί στρατηγοί πριν από την λήξη της συνέλευσης και να επικυρωθεί η απόφαση για ναυμαχία στον Ισθμό από τους υπόλοιπους στρατηγούς (8.56). Ο Θεμιστοκλής φαίνεται ότι αποδέχεται την απόφαση, επειδή δεν αντιδράει καθόλου. Η παθητική του στάση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ως ένα βαθμό από το γεγονός ότι έπρεπε να σεβαστεί την απόφαση της πλειοψηφίας που ήταν δεσμευτική για όλα τα μέλη της συμμαχίας³⁴⁷.

Όταν επιστρέφει στο πλοίο του, συναντάει έναν Αθηναίο πολίτη, τον Μνησίφιλο³⁴⁸, ο οποίος τον ρωτάει για την απόφαση της συνέλευσης. Με το άκουσμα της απόφασης απευθύνεται στον Θεμιστοκλή με έναν άρτια οργανωμένο ρητορικά λόγο (8.57.2: *Οὐ τοι ἄρα,...αὐτοῦ μένειν*). Ο αθηναίος πολίτης τονίζει στην *πρόθεσιν* του λόγου του για λόγους έμφασης ότι, αν φύγουν τα πλοία από τη Σαλαμίνα, δεν θα έχει πλέον πατρίδα, για να την υπερασπιστεί (8.57.2: *Οὐ τοι ἄρα...ναυμαχήσεις*). Επισημαίνει έμμεσα στον Θεμιστοκλή ότι δεν φέρθηκε ως *ἀγαθός*. Την εποχή των περσικών πολέμων *ἀγαθός* είναι όποιος υπερασπίζεται στην ειρήνη και στον πόλεμο με αποτελεσματικό τρόπο τα συμφέροντα της πόλης-κράτους του³⁴⁹. Ο αθηναίος στρατηγός κατηγορείται ότι δε χρησιμοποίησε τη δύναμη του αξιώματός του, για να προασπίσει τα αθηναϊκά συμφέροντα στη συνέλευση, θέτοντας σε κίνδυνο την Αθήνα.

Για να υποστηρίξει ο Μνησίφιλος τη θέση του χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *ἐπικρεμαμένου κινδύνου* (8.57.2: *κατὰ γὰρ πόλεις... ἡ Ἑλλάς ἀβουλίῃσι*). Υποστηρίζει ότι κανένας δεν πρόκειται να μείνει, για να ναυμαχήσει με τον Περσικό στόλο στον Ισθμό, και ότι ο Ευρυβιάδης δεν θα μπορέσει να συγκρατήσει το κύμα φυγής των πλοίων των ελληνικών πόλεων. Θεωρεί ότι εξαιτίας αυτών των ενεργειών, που συνοψίζονται με την λέξη *ἀβουλία*, θα καταστραφεί η Ελλάδα. Αφού ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του, κλείνει τον λόγο του με έναν επίλογο (8.57.2: *ἀλλὰ εἴ τις ἔστι*

³⁴⁷ Baragwanath (2008), σ. 312.

³⁴⁸ Πρέπει να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με τους Frost (1980), σσ.23, 68 και Blösel (2004), σ.188, ο Μνησίφιλος ήταν υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο. Ο Πλούταρχος στο *Βίο του Θεμιστοκλή* αναφέρει ότι ο Θεμιστοκλής θαύμαζε τον Μνησίφιλο, ο οποίος δεν ήταν ούτε φιλόσοφος ούτε ρήτορας, αλλά δάσκαλος της *ἀρετῆς*, την οποία όριζε ως πολιτική ικανότητα (Πλουτ. *Θεμ.* II.6). Το ότι ήταν υπαρκτό πρόσωπο τεκμηριώνεται από μία σειρά οστράκων με το όνομά του, τα οποία χρονολογούνται το 487/486 π.Χ. Αν ισχύουν, όσα αναφέρει ο Πλούταρχος για τον Μνησίφιλο, υπάρχει η πιθανότητα να κατηγορήθηκε ή για διαφθορά των νέων ή εξαιτίας του ότι συνέβαλε στην πολιτική άνοδο του Θεμιστοκλή. Εκείνη την χρονική περίοδο κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή της Αθήνας ο ανταγωνισμός μεταξύ του Θεμιστοκλή και του Μεγακλή. Οπότε οι υποστηρικτές του Μεγακλή προσπάθησαν, πιθανόν, να εξορίσουν μέσω της διαδικασίας του οστρακισμού τον δάσκαλο του πιο μισητού αντιπάλου τους.

³⁴⁹ Adkins (2010), σσ.123-124, 126.

μηχανήν.... αὐτοῦ μένειν). Η μόνη ελπίδα, για να ανατραπεί η απόφαση, είναι, σύμφωνα με τον Μνησίφιλο, κάποιο τέχνασμα του Θεμιστοκλή.

Ο στρατηγικός κίνδυνος, που επισημαίνεται από τον Μνησίφιλο, έγκειται στο ότι ο στόλος θα διασπαστεί, επειδή τα πλοία θα επιστρέψουν πίσω, προκειμένου να συμβάλλουν στην υπεράσπιση των πόλεων-κρατών. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να είναι ανέφικτη μία ναυμαχία με συγκεντρωμένο όλο τον ελληνικό στόλο. Κατά συνέπεια, ο περσικός στόλος θα μπορέσει να επικρατήσει στην θάλασσα, επειδή τα λιγοστά πλοία κάθε πόλης δεν θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τον ανώτερο αριθμητικά εχθρικό στόλο³⁵⁰. Στο πλαίσιο της ανάδειξης αυτού του μειονεκτήματος ο αθηναίος πολίτης τονίζει την σημασία του ρόλου της Αθήνας στον πανελλήνιο αγώνα εναντίον των Περσών, διότι ταυτίζει τη σωτηρία της Αθήνας με τη σωτηρία της Ελλάδας. Όσοι σύμμαχοι αδυνατούν να αντιληφθούν τη σημασία της Αθήνας, χαρακτηρίζονται από *ἀβουλίην*, η οποία είναι η έλλειψη ικανότητας *ὀρθῆς βουλῆς*, δηλαδή η απεισκευσία³⁵¹. Όμως, μπορεί να υπονοεί ότι δεν παύει να είναι απεισκευσία και ο πιθανός συμβιβασμός του αθηναίου στρατηγού με την πλειοψηφία των στρατηγών.

Ο Θεμιστοκλής, δείχνοντας *ἐβουλίαν* που είναι το αντίθετο της *ἀβουλίας*, αναγνωρίζει τη σοφία της συμβουλής του Μνησίφιλου³⁵². Ο διάλογός του με τον αθηναίο πολίτη θα αποδειχθεί ωφέλιμος, επειδή τον παρακινεί και ταυτόχρονα του προσφέρει την βάση πάνω στην οποία θα στηριχθεί η επιχειρηματολογία, με την οποία θα πείσει τον Ευρυβιάδη να συγκαλέσει το δεύτερο πολεμικό συμβούλιο. Ο Θεμιστοκλής θα χρησιμοποιήσει το επιχείρημα του Μνησίφιλου χωρίς να αναφερθεί σε αυτόν (8.58.2). Κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι φαίνεται αχάριστος. Ωστόσο, ο Αθηναίος στρατηγός δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι στιγμές ήταν τόσο κρίσιμες, ώστε δεν υπήρχε χρόνος, για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του³⁵³, καθώς ήταν αναγκαίο να συγκληθεί ένα δεύτερο πολεμικό συμβούλιο.

Το δεύτερο πολεμικό συμβούλιο ξεκινάει με τον Θεμιστοκλή να παίρνει πρώτος τον λόγο, παρακάμπτοντας τον Ευρυβιάδη ως ναύαρχο (8.59). Ο Αδείμαντος, ο επικεφαλής των Κορινθίων, διακόπτει τον Θεμιστοκλή. Χρησιμοποιεί μία *γνώμην*: οι αθλητές, οι οποίοι ξεκινούν νωρίτερα από το παράγγελμα, δέχονται χτύπημα από ραβδί. Με αυτό το γνωμικό υπαινίσσεται ότι ο Θεμιστοκλής είναι παρορμητικός και ότι θέλει να επιτεθεί, χωρίς να γνωρίζει την κατάλληλη στιγμή. Είναι κατά της γρήγορης σκέψης, επειδή οδηγεί σε βεβιασμένες ενέργειες με αρνητικό αποτέλεσμα. Ο Θεμιστοκλής, προκειμένου να αντικρούσει τον Αδείμαντο, απαντάει με ένα ανάλογο γνωμικό. Θεωρεί ότι οι αθλητές, οι οποίοι μένουν πίσω, χάνουν το στεφάνι, δηλαδή τη νίκη. Ο αθηναίος στρατηγός υπονοεί ότι, όσοι δεν

³⁵⁰ Blösel (2004), σ.187.

³⁵¹ LSJ ⁹ s.v. *ἡ ἀβουλία*.

³⁵² Baragwanath (2008), σ.311.

³⁵³ Blösel (2004), σ.187.

δείχνουν τόλμη και δεν αντιδρούν έγκαιρα, χάνουν τη μάχη. Έχει την άποψη ότι η γρήγορη σκέψη οδηγεί στην επιτυχία, επειδή με αυτήν προλαμβάνεται η αντίδραση των αντιπάλων.

Μετά από τον σύντομο διάλογό του με τον Αδείμαντο απευθύνεται στον Ευρυβιάδη. Ο Θεμιστοκλής δεν αναφέρεται ανοιχτά σε όσα είπε ιδιαιτέρως στον Ευρυβιάδη, για να μην προκαλέσει την αντίδραση ορισμένων μελών της συνέλευσης (8.60α: *πρὸς δὲ τὸν Εὐρυβιάδην ἔλεγε...κόσμον οὐδένα κατηγορεῖν*). Χωρίς να ξεκινήσει με ένα προοίμιον εκφράζει αμέσως στην *πρόθεσιν* τη θέση του³⁵⁴ (8.60α: *Ὑν σοὶ νῦν ἐστὶ σῶσαι τὴν Ἑλλάδα...πρὸς τὸν Ἰσθμὸν τὰς νέας*.) Πιο συγκεκριμένα, ο Θεμιστοκλής υποστηρίζει ότι ο Ευρυβιάδης μπορεί να σώσει την Ελλάδα, αν αποφασίσει να ναυμαχήσει στη Σαλαμίνα και δεν οδηγήσει τα καράβια στον Ισθμό. Ο αθηναῖος στρατηγός επισημαίνει έμμεσα τη δόξα της νίκης που θα κερδίσει, αν πάρει τη σωστή στρατηγικά απόφαση. Ο Ευρυβιάδης, ο οποίος έχει τη νοοτροπία του *ἀγαθοῦ*, είναι λογικό να επιδιώκει τὰς τιμὰς μίας στρατιωτικής επιτυχίας, επειδή συνεπάγεται την αύξηση του κύρους και των προνομίων του. Από την αρχή του λόγου του επιχειρεί ο αθηναῖος στρατηγός να αφυπνίσει την φιλοδοξία του λακεδαιμόνιου ναυάρχου, για να έχει περισσότερες πιθανότητες να τον πείσει.

Έπειτα, απευθύνεται στον Ευρυβιάδη παροτρύνοντάς τον να ακούσει αυτά, που θα πει, και να συγκρίνει τις δύο επιλογές³⁵⁵ (8.60 α: *ἀντίθεες γὰρ ἑκάτερον ἀκούσας*). Με την χρήση της προστακτικής *ἀντίθεες* προαναγγέλλεται η *ἀντιπαραβολή*³⁵⁶, δηλαδή η απάντηση με σύγκριση των επιχειρημάτων³⁵⁷. Με αυτόν τον τρόπο, μεταβαίνει στην επιχειρηματολογία του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο συμβουλευτικός ρήτορας στοχεύει στο *βλαβερόν* και στο *συμφέρον*³⁵⁸. Κατά ανάλογο τρόπο, ο λόγος του Θεμιστοκλή περιλαμβάνει την *ἀποτροπήν* (8.60α: *πρὸς μὲν τῷ...Ἑλλάδι*) και *προτροπήν* (8.60β: *ἦν δὲ τὰ λέγω ποιήσης...ἐχθρῶν καθύπερθε γενέσθαι*).

Η *ἀποτροπή* αποτελείται από τρία επιχειρήματα, τα οποία στηρίζονται στον ρητορικό τόπο του *οὐ συμφέροντος*. Στο πρώτο επιχείρημα υποστηρίζει ότι, αν ναυμαχήσουν στον Ισθμό, θα ναυμαχήσουν στην ανοιχτή θάλασσα, στην οποία τα βαρέα και αργοκίνητα πλοία των Ελλήνων μειονεκτούν σε σχέση με τα γρήγορα και ελαφρύτερα πλοία των Περσών (8.60α: *πρὸς μὲν τῷ Ἰσθμῷ...καὶ ἀριθμὸν ἐλάσσονας*). Αυτό το επιχείρημα βασίζεται, πιθανόν, στην

³⁵⁴ Οι συμβουλευτικοί λόγοι δεν έχουν προοίμιο , επειδή το θέμα είναι γνωστό από πριν και επειδή το θέμα δεν χρειάζεται προοίμιο, εκτός αν συντρέχουν άλλοι λόγοι (Αριστ.Ρητ. 1415b33-35:τὰ δὲ τοῦ δημηγορικοῦ... τὸ *πρᾶγμα* προοιμίου.)

³⁵⁵ Πβ. το λόγο του Αρτάβανου 7.10 α1.

³⁵⁶ Αριστ.Ρητ.1414b2-3:καὶ ἀντιπαραβολὴ καὶ ἐπάνοδος ἐν ταῖς δημηγορίαις τότε γίνεται ὅταν ἀντιλογία ᾖ.

³⁵⁷ Λυπουρλής (2004), σ.555, σημ.740.

³⁵⁸ Αριστ. Ρητ.1358b22-24:τῷ μὲν συμβουλευόντι τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν. ὁ μὲν γὰρ προτρέπων ὡς βέλτιον συμβουλεύει, ὁ δὲ ἀποτρέπων ὡς χειρόνος ἀποτρέπει.

εμπειρία των Ελλήνων από την ναυμαχία στο Αρτεμίσιο³⁵⁹. Ο στόλος του Ξέρξη υπέστη στο Αρτεμίσιο βαριές απώλειες εξαιτίας ενός σημαντικού λόγου. Τα περσικά πλοία συγκρούονταν μεταξύ τους, αν και βρίσκονταν στην ανοιχτή θάλασσα, επειδή τα πλοία των Περσών ήταν υπερβολικά ως προς τον αριθμό για τον θαλάσσιο χώρο, στον οποίο διεξήχθη η ναυμαχία (8.16). Στο δεύτερο επιχείρημα προειδοποιεί τον Ευρυβιάδη ότι θα χάσει τη Σαλαμίνα, τα Μέγαρα και την Αίγινα, ακόμα και αν νικήσει στον Ισθμό. Αν συμβεί αυτό, οι Πέρσες θα είναι σε θέση να ελέγχουν τον Σαρωνικό κόλπο (8.60α: *τοῦτο δὲ ἀπολέεις...τὰ ἄλλα εὐτυχήσομεν*). Με αυτόν τον τρόπο, επισημαίνει στον Ευρυβιάδη ότι θα κατηγορηθεί για την απώλεια αυτών των περιοχών από τους άλλους Έλληνες³⁶⁰. Στο τρίτο επιχείρημα ο Θεμιστοκλής υποστηρίζει ότι, αν ναυμαχήσουν στον Ισθμό, θα φέρει τους Πέρσες στην Πελοπόννησο και η σωτηρία της Ελλάδας θα τεθεί υπό αμφισβήτηση (8.60α: *ἄμα δὲ τῷ ναυτικῷ... τε ἀπάσι τῇ Ελλάδι*). Ο Αθηναίος στρατηγός γνωρίζει, πιθανόν, την στρατηγική των Περσών³⁶¹, σύμφωνα με την οποία το ναυτικό και το πεζικό προελαύνουν μαζί (7.236.2: *καὶ πᾶς ὁ ναυτικὸς τῷ πεζῷ ἀρήξει καὶ ὁ πεζὸς τῷ ναυτικῷ ὁμοῦ πορευόμενος*).

Μετά από την αποτροπήν ο Θεμιστοκλής προχωράει στην προτροπήν. Μεταβαίνει από τη μία στην άλλη με το να τονίσει ότι, αν κάνει ο Ευρυβιάδης, όσα του λέει, θα έχει πολλά πλεονεκτήματα (8.60β: *ἦν δὲ τὰ λέγω...εὐρήσεις*). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσει τέσσερα επιχειρήματα, τα οποία ακολουθούν τον ρητορικό τόπο του *συμφέροντος*. Στο πρώτο επιχείρημα υποστηρίζει ότι, αν συγκρουστούν με τους Πέρσες στο στενό πέρασμα μεταξύ των ακτών της Αττικής και της Σαλαμίνας, θα κερδίσουν, επειδή η ναυμαχία σε στενό δίνει πλεονέκτημα στα ελληνικά πλοία (8.60 β: *πρῶτα μὲν ἐν στείνῳ...εὐρυχωρίῃ δὲ πρὸς ἐκείνων*). Στο δεύτερο επιχείρημα, το οποίο αποτελεί *πίστιν κατὰ τὸ πάθος*, τονίζει ότι με την υπεράσπιση της Σαλαμίνας σώζουν τις γυναίκες και τα παιδιά των κατοίκων της Αθήνας (8.60β: *αὗτις δὲ Σαλαμῖς...γυναῖκες*). Ο αθηναίος στρατηγός προβάλλει την εικόνα του ως ἀγαθοῦ που ενδιαφέρεται για την ασφάλεια των συμπολιτῶν του, αποσκοπώντας να πείσει κάποιους δύσπιστους συμπολίτες του. Έτσι, δίνει την εντύπωση ενός αλτρουιστή που δεν σκέφτεται τα πολιτικά οφέλη που θα έχει μετά τον πόλεμο στην Αθήνα με μία νίκη στη Σαλαμίνα. Στο τρίτο επιχείρημα εκφράζει την πεποίθηση ότι, αν ο Ευρυβιάδης ναυμαχήσει στη Σαλαμίνα, θα ναυμαχήσει και για την Πελοπόννησο, επειδή δεν θα φέρει τους Πέρσες εκεί (8.60β: *καὶ μὲν καὶ τόδε...Πελοπόννησον*). Ο αθηναίος στρατηγός θεωρεί ότι μία νίκη στη Σαλαμίνα θα έχει τα ίδια θετικά αποτελέσματα για τους Πελοποννησίους, όπως θα είχε μία νίκη στον Ισθμό³⁶².

³⁵⁹ Blösel (2004), σ.191.

³⁶⁰ Bowie (2007), *ad loc.* 8.60α.

³⁶¹ Blösel (2004), σ.192.

³⁶² Bowie (2007), *ad loc.* 8.60β.

Στο τέταρτο επιχείρημα επισημαίνει τα οφέλη μίας πιθανής νίκης στη Σαλαμίνα (8.60γ: *ἦν δὲ γὰρ [καὶ]... καὶ Σαλαμίνοι*). Ειδικότερα, αν κερδίσουν στην ναυμαχία, θα σταματήσει η προέλαση των Περσών στην Πελοπόννησο και οι Αθηναίοι θα διατηρήσουν κάτω από την κυριαρχία τους την Σαλαμίνα, την Αίγινα και τα Μέγαρα. Ο αθηναίος στρατηγός επιχειρεί να δείξει ότι οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι έχουν κοινά συμφέροντα, για συγκρουστούν με τους Πέρσες στην Σαλαμίνα. Προκειμένου να γίνει πιο πειστικός, προχωράει και σε πέμπτο επιχείρημα (8.60 γ: *ἐν τῇ ἡμῖν καὶ λόγιόν ἐστι τῶν ἐχθρῶν κατύπερθε γενέσθαι*), που είναι το τεκμήριον ενός ευνοϊκού χρησμού. Πρόκειται για τον χρησμό των ξύλινων τειχών, ο οποίος παρουσιάζεται ως ένα προμήνυμα της νίκης στην Σαλαμίνα³⁶³.

Για να ενισχύσει τα λεγόμενά του, ο Θεμιστοκλής χρησιμοποιεί μία γνώμην (8.60 γ: *οἰκότα μὲν νῦν βουλευομένοισι ὡς τὸ ἐπίπαν ἐθέλει γίνεσθαι μὴ δὲ οἰκότα βουλευομένοισι οὐκ ἐθέλει οὐδὲ ὁ θεὸς προσχωρέειν πρὸς τὰς ἀνθρωπείας γνώμας*). Θεωρεί ότι, όσοι σκέφτονται λογικά, πραγματοποιούν, αυτά που επιδιώκουν, και ότι, όσοι δεν σκέφτονται με λογικό τρόπο, ούτε ο θεός δεν θέλει να βοηθήσει στην επίτευξη των επιδιώξεών τους. Το γνωμικό αυτό φανερώνει ότι η ορθή ανθρώπινη σκέψη είναι η λυδία λίθος της επιτυχίας. Ο Θεμιστοκλής εξηγεί με την αναφορά στο θεϊκό στοιχείο το γεγονός ότι πολλές επιδιώξεις της ανθρώπινης σκέψης πραγματοποιούνται, αν είναι σωστές³⁶⁴. Η λογική σκέψη ταυτίζεται με τη τήρηση των ορίων³⁶⁵, πράγμα το οποίο δεν προκαλεί τον θεϊκό φθόνο. Η *αἵρεσις*, δηλαδή η ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, θέτει τις βάσεις για την επιτυχία και παρουσιάζεται από τον ιστορικό να δημιουργεί το θετικό περιβάλλον για τη βοήθεια του θεϊκού στοιχείου. Το *οἰκότα βουλεύεσθαι* ταυτίζεται από τον Θεμιστοκλή με το *εὖ βουλεύεσθαι*. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι λόγοι αποκτούν ηθικό χαρακτήρα εξαιτίας των γνωμικών. Αυτός που λέει ένα γνωμικό δηλώνει τις ηθικές προτιμήσεις και επιλογές του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, αν τα γνωμικά είναι ηθικά και σωστά, να φαίνεται ότι ο ρήτορας είναι ηθικός και σωστός³⁶⁶. Άρα, ο στόχος του Θεμιστοκλή με την χρήση του γνωμικού είναι να φανεί μπροστά στο ακροατήριό του ότι είναι ηθικός.

Παρατηρείται μία αντιστοιχία ως προς τη δομή της *ἀποτροπῆς* και της *προτροπῆς*. Αυτό θυμίζει κατά κάποιο τρόπο τη δομή ενός *δισσοῦ* λόγου που στην *ἀποτροπὴν* φαίνονται τα μειονεκτήματα μίας ναυμαχίας στον Ισθμό ενώ στην *προτροπὴν* τα πλεονεκτήματα μίας νίκης στη Σαλαμίνα, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη από τον Θεμιστοκλή η πιθανότητα ήττας εκεί³⁶⁷. Η συγκεντρωτική παράθεση της μέχρι τώρα επιχειρηματολογίας θα ήταν διαφωτιστική:

³⁶³ Blösel (2004), σ.192.

³⁶⁴ Blösel (2004), σ.192.

³⁶⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.157.

³⁶⁶ Αριστ.Ρητ. 1395b13-17: *ἤθος δὲ ἔχουσιν οἱ λόγοι.....χρηστοθήη φαίνεσθαι ποιοῦσι τὸν λέγοντα*.

³⁶⁷ Bakker (2007), σ.110.

<i>ΑΠΟΤΡΟΠΗ</i>	<i>ΠΡΟΤΡΟΠΗ</i>
Αν συγκρουστείς με τους Πέρσες στην θάλασσα του Ισθμού, θα ναυμαχήσεις σε ανοιχτό πέλαγος, στο οποίο τα ελληνικά καράβια μειονεκτούν, επειδή μπορούν να κινηθούν αργά και είναι λιγότερα σε σχέση με αυτά των Περσών (8.60a: <i>πρὸς μὲν τῷ Ἰσθμῷ....καὶ ἀριθμὸν ἐλάσσονας</i>).	Αν ναυμαχήσουμε σε ένα στενό πέρασμα, θα νικήσουμε, έχοντας λίγα πλοία(8.60β: <i>πρῶτα μὲν ἐν στεινῷ..... εὐρυχωρίῃ δὲ πρὸς ἐκείνων</i>).
Η Σαλαμίνα, τα Μέγαρα και η Αίγινα, θα βρεθούν υπό περσική κατοχή, αν συγκρουστούν στον Ισθμό (8.60a: <i>τοῦτο δὲ ἀπολέεις...τὰ ἄλλα εὐτυχήσομεν</i>).	Θα σωθεί η Σαλαμίνα, στην οποία κατέφυγαν οι γυναίκες και τα παιδιά των Αθηναίων (8.60β: <i>αὗτις δὲ Σαλαμῖς...γυναῖκες</i>).
Επειδή το πεζικό των Περσών προελαύνει ταυτόχρονα με το ναυτικό τους, θα φέρει τους Πέρσες στην Πελοπόννησο, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την σωτηρία της Ελλάδας (8.60a: <i>ἅμα δὲ τῷ ναυτικῷ... τε ἀπάση τῇ Ἑλλάδι</i>).	Αν ναυμαχήσεις στη Σαλαμίνα, θα Θα αγωνιστείς για την Πελοπόννησο και δεν θα μεταφέρεις το πεδίο της μάχης εκεί (8. 60β: <i>καὶ μὲν καὶ τόδε.....Πελοπόννησον</i>)
	Αν οι Έλληνες νικήσουν στην Σαλαμίνα, δεν θα φτάσουν οι Πέρσες στην Πελοπόννησο. Δεν θα προχωρήσουν πέρα από την Αττική. Θα έχουν οι Έλληνες υπό την κατοχή τους τα Μέγαρα, την Αίγινα και την Σαλαμίνα. Μάλιστα, υπάρχει ένας χρησμός, ο οποίος προβλέπει την νίκη μας (8.60γ: <i>ἦν δὲ γὰρ [καὶ]...καὶ Σαλαμῖνι</i>).
	Υπάρχει ένας χρησμός, ο οποίος προβλέπει την νίκη των Ελλήνων. Αυτά που επιδιώκει ένας λογικός άνθρωπος, συνήθως, πραγματοποιούνται. Όταν ο άνθρωπος δεν σκέφτεται λογικά, ούτε ο θεός δεν θέλει να πραγματοποιηθούν αυτά που ζητάει

	ἐν τῇ ἡμῖν καὶ λόγιόν... ἀνθρωπιάς γνώμας)
--	---

Με αυτή την επιχειρηματολογία ο Θεμιστοκλής προσπαθεί, πιθανόν, να ανασκευάσει τα επιχειρήματα όσων ήταν υπέρ μίας ναυμαχίας στον Ισθμό. Από την *ἀποτροπήν* και την *προτροπήν* του λόγου του θα ήταν δυνατόν να γίνει μία υπόθεση για την επιχειρηματολογία των αντιπάλων του. Από την *ἀποτροπήν* μπορούν, πιθανόν, να συναχθούν δύο επιχειρήματα. Πρώτον, αν γίνει η ναυμαχία στον Ισθμό, τα ελληνικά πλοία ως ελαφρύτερα θα μπορούν να κάνουν περισσότερους ελιγμούς σε ανοιχτή θάλασσα, αυξάνοντας τις πιθανότητες μίας νίκης. Δεύτερον, αν νικήσουν στον Ισθμό τον περσικό στόλο, θα είναι δυνατόν να μείνουν κάτω από ελληνική κατοχή η Σαλαμίνα, τα Μέγαρα και η Αίγινα. Με αυτό το επιχείρημα οι υποστηρικτές μίας ναυμαχίας στον Ισθμό θα επιχειρούσαν να πείσουν τους Αθηναίους να πολεμήσουν μαζί τους καθυστερώντάς τους για την ασφάλεια των γυναικόπαιδων στη Σαλαμίνα. Από την *προτροπήν* προκύπτει, πιθανόν, άλλο ένα επιχειρήμα: αν αγωνιστεί ο Ευρυβιάδης στη Σαλαμίνα, θα πολεμήσει, μόνο, για να υπεραπιστεί την Αθήνα, αφήνοντας τις πόλεις της Πελοποννήσου έρμαιο των Περσών. Ανεξάρτητα από την πιθανή επιχειρηματολογία των αντιπάλων του ένα πράγμα είναι βέβαιο, ότι δηλαδή ο Θεμιστοκλής επιδιώκει να γίνει όσο το δυνατόν πιο πειστικός με τη συγκριτική αντιπαράθεση των μειονεκτημάτων της πρότασης των αντιπάλων και των πλεονεκτημάτων της δικής του.

Αφού Θεμιστοκλής ολοκλήρωσε την επιχειρηματολογία του, δεν μπορεί να συνεχίσει τον λόγο του, διότι, ενώ μιλάει, του επιτίθεται λεκτικά ο Αδείμαντος. Ο αρχηγός των Κορινθίων προτρέπει τον Θεμιστοκλή να μην μιλάει, επειδή δεν είχε πόλη, και δεν συμφωνεί με τον Ευρυβιάδη ως προς το *ἐπιψηφίζειν τῷ ἀπόλι ἀνδρὶ*, δηλαδή ως προς το να θέσει σε διαδικασία ψηφοφορίας³⁶⁸ την πρόταση κάποιου που δεν έχει πόλη (8.61.1: *ταῦτα λέγοντος Θεμιστοκλέος...αἱ Ἀθηναί*). Ο Αδείμαντος θεωρεί ότι, επειδή έχει κυριευθεί η πόλη της Αθήνας από τους Πέρσες και δεν υφίσταται ως κράτος, ο Θεμιστοκλής δεν έχει το δικαίωμα συμμετοχής στις διαβουλεύσεις της συμμαχίας³⁶⁹. Κατά τη γνώμη του, ο αθηναίος στρατηγός δεν δικαιούται ούτε να ψηφίσει ούτε να θέσει μία πρόταση που εξυπηρετεί τα αθηναϊκά συμφέροντα σε ψηφοφορία από τους άλλους εταίρους της συμμαχίας, επειδή παύει να είναι εκπρόσωπος μίας ανεξάρτητης πόλης-κράτους³⁷⁰, καθώς η Αθήνα δεν είναι πλέον ανεξάρτητη πόλη-κράτος.

Σε αντίθεση με την *ἥπιαν* απάντηση του προς τον Αδείμαντο στην αρχή της συζήτησης (8.60α: *ἡπίως [πρὸς] τὸν Κορίνθιον ἀμείψατο*), ο Θεμιστοκλής παύει να είναι

³⁶⁸ LSJ ⁹s.v. *ἐπιψηφίζω*.

³⁶⁹ Bakker (2007), σ.112.

³⁷⁰ Macan (1973), *ad loc.* 8.61.3.

διπλωματικός. Επειδή εξοργίστηκε εξαιτίας των όσων είπε ο κορίνθιος στρατηγός, εκφράζεται με υβριστικά λόγια εναντίον του. Του τονίζει ότι οι Αθηναίοι έχουν πόλη μεγαλύτερη από αυτή των Κορινθίων, για όσο καιρό διαθέτουν διακόσια καράβια, τα οποία καμία ελληνική πόλη δεν μπορεί να αποκρούσει (8.61.2: *τότε δὴ ὁ Θεμιστοκλῆς...ὥς εἶη καὶ πόλις καὶ γῆ μέζων ἢ περ ἐκείνοισι, ἔστ' ἂν διηκόσιαι νέες σφι ἔωσι πεπληρωμένοι... ἀποκρούσεσθαι*). Εγκαταλείποντας τον προσεκτικό τρόπο έκφρασης που απέβλεπε στην αποφυγή της προσβολής των συμμάχων υπογραμμίζει ξεκάθαρα τη στρατιωτική υπεροχή της Αθήνας και αναδεικνύει τον ρόλο της ως εξέχον και αναπόσπαστο μέλος της πανελληνίας συμμαχίας³⁷¹. Το ναυτικό είναι για αυτόν η κορωνίδα της στρατιωτικής ισχύος της Αθήνας.

Ο στόλος θα αποδειχθεί η κινητήριος δύναμη της αντίστασης εναντίον των Περσών (7.139). Σε κοινωνικό επίπεδο, η όλο και αυξανόμενη σημαντικότητα του στόλου θα αποτελέσει το έναυσμα μίας σειράς αλλαγών³⁷². Η συμμετοχή στο πλήρωμα μία τριήρους ως κωπηλατών δεν ήταν μόνο ενασχόληση των περιοίκων ή των δούλων. Συμμετείχαν και πολίτες ως *θρανῖται*, δηλαδή ως κωπηλατών του υψηλότερου επιπέδου της τριήρους³⁷³. Αλλά, με την συμμετοχή ατόμων από κατώτερα κοινωνικά στρώματα στα πληρώματα των τριήρων θα δημιουργηθούν κοινωνικά προβλήματα³⁷⁴. Ανεξάρτητα από τις όποιες συνέπειες θα έχει αυτό το φαινόμενο, ένα πράγμα είναι βέβαιο, ότι δηλαδή ο Θεμιστοκλής είναι τόσο διορατικός, ώστε προβλέπει ότι η ισχύς του ναυτικού θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα που θα ενισχύσει την Αθήνα στον ανταγωνισμό της με άλλες πόλεις-κράτη.

Οι πρώτες ενδείξεις αυτού του ανταγωνισμού διαφαίνονται και κατά τη διάρκεια της κρίσιμης περιόδου των περσικών πολέμων. Οι Κορίνθιοι, παρασυρμένοι από την αντιπαλότητά τους με την Αθήνα, επιχειρούν να εκμεταλλευτούν την περσική εισβολή και την κατάληψη της πόλης των Αθηνών, για να φανούν ανώτεροι από τους αντιπάλους τους. Αυτό οδηγεί τον Θεμιστοκλή να αναφερθεί στην ισχύ του αθηναϊκού ναυτικού, κάνοντας επίδειξη δύναμης. Έτσι, αναδεικνύεται η διχόνοια μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών παρά τον περσικό κίνδυνο. Στο πλαίσιο του κοινού αγώνα για τη σωτηρία της Ελλάδας η εξυπηρέτηση των συμφερόντων αποτελεί πρώτο μέλημα. Οι Κορίνθιοι είναι υπέρ μίας ναυμαχίας στον Ισθμό, επειδή θεωρούν, πιθανόν, ότι θα προστατευθεί καλύτερα η περιοχή τους και θα παύσει η Αθήνα να είναι μία ανεξάρτητη και παντοδύναμη πόλη-κράτος που θα αποτελεί εμπόδιο στις όποιες επιδιώξεις τους.

³⁷¹ Baragwanath (2008), σ.307.

³⁷² Βλ.σς.76-77.

³⁷³ Van Wees (2004), σ. 230.

³⁷⁴ Σύμφωνα με τον Van Wees (2004), σ. 211, το απαιτούμενο πλήρωμα μίας τριήρης ήταν, πιθανόν, εκατόν εβδομήντα κωπηλάτες. Χρειάζονταν εξήντα δύο *θρανῖται*, οι οποίοι βρίσκονταν κάτω από το κατάστρωμα. Στο επόμενο επίπεδο, πιο κάτω, βρίσκονταν πενήντα τέσσερεις *ζύγιοι*. Τέλος, υπήρχαν και πενήντα τέσσερεις *θαλάμιοι*, οι οποίοι βρίσκονταν στο πιο χαμηλό επίπεδο και δεν είχαν πολύ χαμηλή κοινωνική θέση. Μία μερίδα μετοίκων πήγαιναν στην Αθήνα, για να δουλέψουν ως κωπηλάτες στα καράβια.

Αφού μίλησε έτσι στον Αδείμαντο, ο Θεμιστοκλής στρέφεται στον Ευρυβιάδη, συνεχίζοντας τον λόγο του, τον οποίο είχε αφήσει στην μέση λόγω της παρέμβασης του Αδείμαντου. Ο αθηναίος στρατηγός προχωράει στον επίλογο. Απευθύνεται στον Ευρυβιάδη τονίζοντας τις δύο επιλογές που έχει. Αν μείνει στη Σαλαμίνα, θα αποδείξει ότι έχει *ἀρετήν* (8.62.1: *Σὺ εἰ μενέεις...ἀγαθός*). Αν φύγει από την Σαλαμίνα, θα καταστρέψει την Ελλάδα, επειδή δεν θα εκμεταλλευτούν το πλεονέκτημά τους στην θάλασσα, και θα κάνει τους Αθηναίους να φύγουν για την Κάτω Ιταλία, το οποίο θα έχει ως αποτέλεσμα να μείνουν μόνοι, για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες (8.62.1-2: *εἰ δὲ μὴ...τῶν ἐμῶν λόγων*).

Από την μία, ο αθηναίος στρατηγός κάνει αναφορά στην *ἀρετήν*, που δεν είναι άλλη από την *ἀνδρείαν*. Αυτή αποτελεί πρώτη προτεραιότητα για τους Λακεδαιμόνιους. Υπονοεί, πιθανόν, ότι ο Ευρυβιάδης δεν θα είναι *ἀνδρεῖος*, αν αποχωρήσει, επειδή θα φανεί ότι αποφεύγει από φόβο τους εχθρούς. Η κατηγορία για *δειλίαν* θα είχε ως συνέπεια την *ἀτιμίην*, που είναι η στέρηση των προνομίων του, και την κοινωνική απομόνωσή του από τους άλλους Σπαρτιάτες. Από την άλλη, η απειλή του Θεμιστοκλή για την αποχώρηση των Αθηναίων, η οποία δεν συνάδει με την ηθική αξία της *ἀνδρείας*, αποσκοπεί στο να πιέσει τις άλλες πόλεις να δεχθούν τη πρόταση της Αθήνας. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει πράξη εξαιτίας δύο ανασταλτικών παραγόντων. Πρώτον, θα χρειαζόνταν μερικές εβδομάδες, προκειμένου να φορτωθούν τα εφόδια και τα προσωπικά υπάρχοντα των Αθηναίων εξαιτίας του μικρού λιμανιού της Σαλαμίνας. Δεύτερον, η πλεύση σε ένα ναυτικό χώρο γεμάτο εχθρούς εξαιτίας της επικείμενης επίθεσης των Περσών θα ήταν καταστροφική³⁷⁵.

Μετά από τα λόγια του Θεμιστοκλή ο Ευρυβιάδης φοβήθηκε μήπως φύγουν οι Αθηναίοι και πείστηκε να παραμείνει εκεί (8.63-64). Συμπερασματικά, ο ρόλος του Θεμιστοκλή, ο οποίος συμβουλεύει τον Ευρυβιάδη, είναι αντίστοιχος με τον ρόλο της Αρτεμισίας, η οποία συμβουλεύει τον Ξέρξη να προελάσει στην Πελοπόννησο και να μην ναυμαχήσει στην Σαλαμίνα. Ο Ευρυβιάδης άκουσε τον Θεμιστοκλή, αντίθετα ο Ξέρξης δεν ακολούθησε τις συμβουλές της Αρτεμισίας (8.68). Παρόλο που είχε αναλάβει την αρχηγία, ο Ευρυβιάδης δεν έδειξε τον ανάλογο δυναμισμό. Αν και είχε την εξουσία να αποφασίζει, έπρεπε πάντα να λαμβάνει υπόψη του τη γνώμη των άλλων στρατηγών³⁷⁶. Ο μικρός αριθμός των πλοίων, τα οποία ήταν μόλις δέκα έξι πλοία, ανάγκαζε τον Ευρυβιάδη να υποχωρεί σε όσα του έλεγαν οι άλλοι σύμμαχοι. Ήταν αναγκασμένος να τηρεί τις ισορροπίες μεταξύ των στρατηγών που με την σειρά τους προσπαθούσαν να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πόλης-κράτους από την οποία προέρχονταν.

Η συμπεριφορά του σπαρτιάτη ναυάρχου φανερώνει τη χαρακτηριστική για τη Σπάρτη διστακτικότητα να αναλάβει στρατιωτική δράση εκτός των ορίων της Πελοποννήσου. Γενικά,

³⁷⁵ Blösel (2004), σ.195.

³⁷⁶ Blösel (2004), σ.202.

όταν αποφάσιζαν να εκστρατεύσουν εκτός των ορίων της Σπάρτης, προσπαθούσαν να εκθέσουν τους εαυτούς τους σε ελάχιστους κινδύνους και ανάγκαζαν τους συμμάχους τους να αναλάβουν το βάρος των οποιοδήποτε δυσκολιών³⁷⁷. Ο κυριότερος λόγος αυτής της στάσης ήταν, πιθανόν, ο εσωτερικός κίνδυνος των εξεγέρσεων των ειλώτων. Αυτό ανάγκαζε τους Σπαρτιάτες να συμμετέχουν με όσο το δυνατόν λιγότερες δυνάμεις, για να υπάρχει αρκετός στρατός στη πατρίδα τους, ώστε να μπορεί να αντιμετωπιστεί κάποια πιθανή εξέγερση.

Συμπερασματικά, η διαμάχη για τον τόπο διεξαγωγής της ναυμαχίας αναδεικνύει την υπεράσπιση της πόλης-κράτους ως κριτήριο της *ἀρετῆς*. Η επιμονή των Πελοποννησίων στρατηγών για τον Ισθμό και του Θεμιστοκλή για τη Σαλαμίνα υπαγορεύεται από την πίεση που ασκείται από τους συμπολίτες τους. Μία ναυμαχία στον Ισθμό, δηλαδή κοντά στις πόλεις-κράτη της Πελοποννήσου, θα αύξανε την *ἀρετήν* και την *τιμήν*, δηλαδή τα όποια προνόμια και την υπόληψη των στρατηγών που προέρχονταν από αυτές τις περιοχές, διότι θα φαίνονταν ότι υπερασπίστηκαν στο έπακρο τα συμφέροντα των πόλεων-κρατών τους. Το ίδιο πράγμα ισχύει και στην περίπτωση του Θεμιστοκλή με την επίλογό της Σαλαμίνας. Από όλα αυτά προκύπτει ότι το ατομικό συμφέρον των στρατηγών, το οποίο αποτελέσε συνάρτηση της πόλης-κράτους και συνίστατο στην επιδίωξη περισσότερων *τιμῶν* και στην αποφυγή *ἐλεγχείας*, καθορίσε ως ένα βαθμό τη συλλογική πορεία των γεγονότων που οδήγησε στην αντιμετώπιση των Περσών.

Εκτός από αυτό, είναι δυνατόν, κατά πάσα πιθανότητα, να φανούν και τα συγγραφικά κίνητρα του Ηροδότου. Ο ιστορικός φαίνεται ότι κάνει μία φιλοαθηναϊκή προπαγάνδα. Η αρνητική εικόνα του Ευρυβιάδη, ο οποίος με την αναβλητικότητα του και την έλλειψη πυγμής έθεσε σε κίνδυνο τον κοινό αγώνα, προκαλεί το αντιλακωνικό αίσθημα των Αθηναίων. Αυτή η αρνητική εικόνα έρχεται σε αντίθεση με τη θετική εικόνα του Θεμιστοκλή, που παρουσιάζεται να επιχειρεί να αλλάξει τη γνώμη του Ευρυβιάδη. Ο αθηναίος στρατηγός φαίνεται υπομονετικός, όταν δέχεται την πρώτη λεκτική επίθεση από τον Αδείμαντο, διορατικός με στρατιωτική οξυδέρκεια, όταν αναλύει τα στρατηγικά μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα των δύο τοποθεσιών, και απειλητικός, όταν ο Αδείμαντος υποτιμάει την Αθήνα³⁷⁸. Έτσι, ο ιστορικός επισημαίνει ότι ο Θεμιστοκλής με το ήθος και την διορατικότητά του συνέβαλε στη διαμόρφωση της θετικής για τους Έλληνες πορείας των εξελίξεων. Η συμπεριφορά του στρατηγού τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν οφείλεται μόνο στον χαρακτήρα του αλλά και στην ανατροφή του σε αθηναϊκό περιβάλλον μέσω της οποίας ενισχύθηκαν τα όποια έμφυτα χαρίσματα διέθετε. Κατά συνέπεια, ο Ηρόδοτος, επαινώντας τον Θεμιστοκλή, προχωράει και σε έναν έμμεσο έπαινο της Αθήνας για κάποιους πολιτικούς άνδρες που έδρασαν σε κρίσιμες καταστάσεις.

³⁷⁷ Blösel (2004), σ.203.

³⁷⁸ Moles (2005), σ.63.

Ωστόσο, ο αρχικός συμβιβασμός του Θεμιστοκλή με τη μη συμφέρουσα για τους Αθηναίους πρόταση και η αφύπνισή του από τον Μνησίφιλο, ο οποίος ανεξάρτητα από τη σχέση του με τον αθηναίο στρατηγό δεν παύει να είναι ένας απλός αθηναίος πολίτης, μπορεί να αποτελεί έμμεση κριτική στην αθηναϊκή δημοκρατία. Θα μπορούσε ο ιστορικός να τονίζει ότι πολλές φορές οι αθηναίοι πολιτικοί άνδρες δεν παίρνουν τις πιο σωστές αποφάσεις και ότι είναι απαραίτητος περισσότερος έλεγχος από τους απλούς πολίτες μέσω της εκκλησίας του δήμου, για να διορθώνονται τα λάθη.

Ο ιστορικός δεν περιορίζεται μόνο σε αυτήν την προειδοποίηση. Παρουσιάζει τον Θεμιστοκλή να λέει ότι ούτε ο θεός δεν θέλει να πραγματοποιήσει τις επιδιώξεις, όσων δεν σκέφτονται λογικά και αντίθετα ότι οι επιδιώξεις, όσων σκέφτονται λογικά, πραγματοποιούνται (8.60γ). Σε συνδυασμό με τα λεγόμενα του Αρτάβανου, ότι δηλαδή κάποιος πρέπει να σκέφτεται τους κινδύνους και μετά να δρα με τόλμη (7.49.5), ο Ηρόδοτος φαίνεται ότι είναι υπέρ μίας δημοκρατίας, στην οποία οι αποφάσεις λαμβάνονται με μέτρο και *σωφροσύνην*. Έτσι, προειδοποιεί έμμεσα ότι η πολιτική της αθηναϊκής δημοκρατίας κατευθύνεται από δημαγωγούς, των οποίων οι πολιτικές απόψεις διαπνέονται από την επιδίωξη ενός άκρατου επεκτατισμού και από την *πολυπραγμοσύνην*³⁷⁹.

4. Το συμβούλιο των Ελλήνων στην Άνδρο (8.108-112): Η πλεονεξία των Αθηναίων και του Θεμιστοκλή

Ο Ξέρξης αποφάσισε να φύγει από την Σαλαμίνα μετά από την ήττα του. Οι Έλληνες, όταν είδαν το πεζικό στη θέση του, νόμιζαν ότι οι Πέρσες θα ναυμαχήσουν, με όσα πλοία τους έμειναν. Για αυτόν τον λόγο, προετοιμάζονταν για ναυμαχία. Με το που έμαθαν ότι ο περσικός στόλος είχε φύγει, ξεκίνησαν την καταδίωξη του. Όταν έφτασαν στην Άνδρο και δεν εντόπισαν τα περσικά πλοία στον ορίζοντα, συγκάλεσαν συνέλευση (8.108.1).

Η έναρξη του πολεμικού συμβουλίου δηλώνεται με την χρήση της λέξης *ἐβουλεύοντο*. Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει σε πλάγιο λόγο τις αντίθετες απόψεις του Θεμιστοκλή και του Ευρυβιάδη. Ο Θεμιστοκλής προτείνει να φτάσουν, καταδιώκοντας τους Πέρσες, στον Ελλήσποντο, για να διαλύσουν τις ξύλινες γέφυρες, πριν τις περάσει το πεζικό (8.108.2: *Θεμιστοκλέης μὲν νυν γνώμην...πλέειν ἰθέως ἐπὶ τὸν Ἑλλήσποντον λύσοντας τὰς γέφυρας*). Ο αθηναίος στρατηγός έχει τον ίδιο τρόπο σκέψης με τους Σκύθες. Αυτοί επιχείρησαν να πείσουν τους Ίωνες να εγκαταλείψουν την φρούρηση της γέφυρας στον Ελλήσποντο, προκειμένου να μην μπορέσει να διαφύγει ο Δαρείος από την Σκυθία και να ηττηθεί εκεί (4.133.2-3). Ο Θεμιστοκλής, όπως και οι Σκύθες, φαίνεται ότι έχει τόση εμπιστοσύνη στον εαυτό του, ώστε θεωρεί σίγουρο πως θα πλήξει σοβαρά τους Πέρσες, αν εγκλωβιστούν στην Ελλάδα.

³⁷⁹ Περυσινάκης (1998²), σσ.232, 239.

Ο Ευρυβιάδης είναι αντίθετος με την πρόταση του Θεμιστοκλή (8.108.2: *Εὐρυβιάδης δὲ τὴν ἐναντίην ταύτη γνώμην ἐτίθετο*). Με ένα συμβουλευτικό λόγο, που δίνεται από τον ιστορικό σε πλάγιο λόγο, προσπαθεί να αποτρέψει τους Έλληνες να καταστρέψουν τις ξύλινες γέφυρες στον Ελλήσποντο. Υποστηρίζει στην *πρόθεσιν* του λόγου του πως θα βλάψουν την Ελλάδα, αν αποφασίσουν να διαλύσουν τις γέφυρες, πριν αποχωρήσει ο περσικός στρατός (8.108.2: *εἰ λύσουσι τὰς σχεδίας, τοῦτο ἂν...κακὸν τὴν Ἑλλάδα ἐργασαίαιτο*).

Προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του, προχωράει στις *πίστεις*. Το πρώτο επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ συμφέροντος*, αποτελείται από τρεις προκειμένες (8.108.3: *εἰ γὰρ ἀναγκασθεῖη...τῶν Ἑλλήνων καρπὸν*). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ευρυβιάδη, αν οι Πέρσες, αποκλεισμένοι στην Ελλάδα, αναγκασθούν να μείνουν στην Ευρώπη, δεν μπορούν να μείνουν άπραγοι (8.108.3: *εἰ γὰρ ἀναγκασθεῖη...ἡσυχίην μὴ ἄγειν*). Αν οι Πέρσες μείνουν άπραγοι στην Ελλάδα, δεν θα μπορούν να προχωρήσουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους και θα λιμοκτονήσουν (8.108.3: *ὥς ἄγοντι...διαφθειρέεται*). Αν, όμως, προχωρήσουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, θα μπορούν να βρουν πόλεις που θα τους υποστηρίζουν, είτε επειδή θα κυριευθούν είτε επειδή θα συμμαχήσουν μαζί τους, και θα είναι δυνατός ο ανεφοδιασμός του περσικού στρατού με την σοδειά των ελληνικών πόλεων (8.108.3: *ἐπιχειροῦντι δὲ ...καρπὸν*).

Το επιχείρημα του λακεδαιμόνιου ναυάρχου βασίζεται σε υποθετικούς συλλογισμούς, επειδή αρχικά υπάρχει ένας υποθετικός λόγος που δηλώνει την απλή σκέψη (8.108.3: *εἰ γὰρ ἀναγκασθεῖη...ἡσυχίην μὴ ἄγειν*) που δικαιολογείται από δύο αντιθετικούς λανθάνοντες υποθετικούς λόγους με τους οποίους δηλώνεται το προσδοκώμενο (8.108.3: *ὥς ἄγοντι μὲν οἱ ἡσυχίην οὔτε ...οἷόν τε ἔσται...οὔτε ...φανήσεται, λιμῶ τέ οἱ ἡ στρατιὴ διαφθειρέεται / ἐπιχειροῦντι δὲ... ἔργου ἔχομένῳ...οἷα τε ἔσται...καρπὸν*), προκειμένου να ενισχυθεί η εγκυρότητα του επιχειρήματος.

Με αυτόν τον τρόπο, ο Ευρυβιάδης επιχειρεί να αναφερθεί στην πιθανή θετική και αρνητική εξέλιξη που θα είχε η παραμονή των Περσών στην Ελλάδα για τους Έλληνες. Η λιμοκτονία των Περσών εξαιτίας στρατιωτικής αδράνειας θα ήταν πολύ συμφέρουσα. Ωστόσο, θα ήταν αδύνατον να συμβεί αυτό, επειδή οι Πέρσες δεν θα ήταν τόσο ανόητοι να υποφέρουν από την πείνα. Εκ των πραγμάτων, οι πιθανότητες να συνέβαινε αυτό θα ήταν απειροελάχιστες έως μηδαμινές. Αντίθετα, η ανάληψη εκ νέου στρατιωτικής δράσης θα ήταν πολύ πιθανή έως βέβαιη, επειδή οι Πέρσες θα αναγκάζονταν να πολεμήσουν, να καταφύγουν στους συμμάχους τους και να δημιουργήσουν καινούριες συμμαχίες, ώστε να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα εφόδια για την επιβίωσή τους. Σε αυτήν την περίπτωση, οι Πέρσες θα δοκίμαζαν τα πάντα, προκειμένου να επιτύχουν τη σωτηρία τους. Με την έμμεση σύγκριση των δύο πιθανών επακόλουθων και την ανάδειξη του δευτέρου ως σχεδόν βέβαιου προσπαθεί

να δείξει ότι η περσική παραμονή δεν συμφέρει την ελληνική πλευρά σε καμία περίπτωση, αναφερόμενος στο πολεμικό μένος των αποκλεισμένων Περσών και στον ενδεχόμενο μηδισμό ορισμένων πόλεων. Ο συμβιβασμός με τον εχθρό έρχεται σε αντίθεση με την *ἐλευθερίην* και την αυτονομία, που οι πόλεις-κράτη επιδιώκουν να διατηρήσουν με κάθε θυσία³⁸⁰.

Στο δεύτερο επιχείρημα, το οποίο στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ δυνατοῦ*, ο λακεδαιμόνιος στρατηγός θεωρεί ότι ο Ξέρξης δεν πρόκειται να μείνει στην Ευρώπη, διότι νικήθηκε (8.108.4: *ἀλλὰ δοκέειν γὰρ νικηθέντα τῇ ναυμαχίῃ οὐ μενέειν ἐν τῇ Εὐρώπῃ τὸν Πέρσῃν*). Ο Ευρυβιάδης περιορίζεται στο να εκφράσει την εκτίμησή του για τη στάση του Ξέρξη. Ο ισχυρισμός του επιβεβαιώνεται ως ένα βαθμό, επειδή ο Ξέρξης αποφάσισε να ακολουθήσει την συμβουλή της Αρτεμισίας να αποχωρήσει από την Ελλάδα. Ωστόσο, δεν υπολόγισε το γεγονός ότι θα άφηνε πίσω ένα εκστρατευτικό σώμα με αρχηγό τον Μαρδόνιο (8.102.3-103.1). Παραβλέπει τον περσικό νόμον του *μη ἀτρεμίζειν*, που δεν συμβιβάζεται με το *ἡσυχίην ἄγειν*, δηλαδή με την απραξία. Ο Ξέρξης είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει αυτόν τον νόμον, επειδή δεν θέλει να φανεί κατώτερος από τους προγόνους του που αύξησαν τα εδάφη της περσικής αυτοκρατορίας (7.8 α2). Αν απέσυρε όλο τον στρατό του, θα υφίστατο *ἐλεγχείην*, επειδή δεν θα ανταποκρινόταν στα καθήκοντά του ως πέρσης βασιλιάς και δεν θα συμπεριφερόταν ως *ἀγαθός*. Με αυτό το επιχείρημα ολοκληρώνει την επιχειρηματολογία του, με την οποία αποσιωπεί σκόπιμα την δυνατότητα των Περσών να επιστρέψουν πάλι, ξεκινώντας από τη Μικρά Ασία και διαπλέοντας το Αιγαίο³⁸¹.

Στον επίλογο προτείνει να αφήσουν ἡσυχον τον Ξέρξη να επιστρέψει και να συνεχίσουν να πολεμούν, για να κατακτήσουν την Περσία (8.108.4: *ἐατέον ὧν εἶναι φεύγειν, ἐς δ'...ἤδη τὸν ἀγῶνα*). Ο λακεδαιμόνιος στρατηγός επιχειρεί να ανταγωνιστεί τον Θεμιστοκλή ως προς την *ἀρετήν*. Ο αθηναίος στρατηγός, επιδεικνύοντας την πολεμική *ἀρετήν* του, υποστηρίζει ότι πρέπει να καταδιώξουν τον Ξέρξη και να καταστρέψουν τις γέφυρες του Ελλήσποντου, πριν προλάβει να φύγει ο περσικός στρατός (8.108.2). Αντίθετα, ο Ευρυβιάδης θεωρεί ότι οι γέφυρες πρέπει να μείνουν ανέπαφες, προκειμένου να φύγουν οι εχθροί και να μην προχωρήσουν σε λεηλασίες. Αυτή η θέση ενέχει τον κίνδυνο να θεωρηθεί *δειλός*, πράγμα το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή *ἀρετήν*. Προκειμένου να μη φανεί κατώτερος ως προς την *ἀρετήν* από τον συνομιλητή του, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο μίας στρατιωτικής επέμβασης στην Περσία. Ο σπαρτιάτης στρατηγός, επιδιώκοντας να φανεί πιο *ἀγαθός* από τον Θεμιστοκλή, προχωράει σε μία ουτοπική πρόταση, καλλιεργώντας ψεύτικες ελπίδες στους άλλους συμμάχους. Τελικά, η κατάληξη της συνέλευσης ήταν υπέρ της άποψης του Ευρυβιάδη, επειδή και οι άλλοι στρατηγοί των Πελοποννησίων πήραν το μέρος του (8.108.4: *ταύτης δὲ εἶχοντο...τῶν ἄλλων οἱ στρατηγοί*).

³⁸⁰ Adkins (2010), σσ.124-125.

³⁸¹ Blösel (2004), σ.257.

Αν και ο αθηναίος στρατηγός δεν αναφέρει κάποιο επιχείρημα, θα ήταν δυνατόν από τα λεγόμενα του Ευρυβιάδη να γίνει μία απόπειρα ανασύνθεσης της επιχειρηματολογίας των υπέρμαχων της καταστροφής των γεφυρών. Ο Ευρυβιάδης θα μπορούσε με την *πρόθεσιν* του λόγου (8.108.2) να αντικρούσει την πιθανή αντίστοιχη *πρόθεσιν* του λόγου τους, που θα ήταν ότι, αν καταστραφούν οι γέφυρες, θα ωφεληθεί η Ελλάδα. Το πρώτο επιχείρημα του λακεδαιμόνιου στρατηγού (8.108.3) θα μπορούσε να αντικρούσει το εξής επιχείρημα:

α) Αν αποκλειστούν οι Πέρσες στην Ελλάδα, θα πανικοβληθούν και δεν θα είναι σε θέση να συγκρουστούν με τους Έλληνες, επειδή θα είναι αποδυναμωμένοι.

β) Αν, όμως, αποφασίσουν να κινηθούν επιθετικά εναντίον των Ελλήνων, θα ηττηθούν, επειδή θα αντισταθούν όλες οι πόλεις και δεν θα συνεργαστεί καμία από αυτές οικιοθελώς μαζί τους.

Αυτό δεν θα μπορούσε να είναι το μόνο επιχείρημα που διατυπώθηκε. Η εκτίμηση του για την αποχώρηση του Ξέρξη μετά από την ήττα του από την Ευρώπη (8.108.4) θα μπορούσε, πιθανόν, να αντικρούσει την *πίστιν κατὰ τὸ εἶκος* ότι, επειδή δεν νικήθηκε ο πέρσης βασιλιάς εντελώς, θα υπήρχε ο κίνδυνος να επιδιώκει να μείνει στην Ευρώπη και να χρησιμοποιήσει τις γέφυρες, για να φέρει ενισχύσεις. Με όλα αυτά τα πιθανά επιχειρήματα θα μπορούσαν οι υπέρμαχοι της καταδίωξης του Ξέρξη και της καταστροφής των γεφυρών να τονίσουν την αναγκαιότητα αυτής της ενέργειας. Ο Ηρόδοτος φαίνεται ότι παραλείπει, σκόπιμα, τα επιχειρήματα του Θεμιστοκλή. Πιθανόν, ο ιστορικός δεν συμφωνεί με αυτές τις απόψεις, ώστε τις υποβαθμίζει στην ιστορική αφήγησή του. Προβάλλει την άποψη του Ευρυβιάδη που θεωρεί σωστή. Εξάλλου, οι αναγνώστες της Ιστορίας θα ήταν σε θέση να μαντέψουν τα επιχειρήματα του Θεμιστοκλή από τα αντεπιχειρήματα του Ευρυβιάδη

Μετά από την λήψη της απόφασης του συμβουλίου ο Θεμιστοκλής απευθύνθηκε στους Αθηναίους, οι οποίοι, παρασυρμένοι από την *πλεονεξίην*, ήθελαν να αναλάβουν μόνοι τους την ευθύνη της καταδίωξης και της διάλυσης των γεφυρών, αν οι άλλοι Έλληνες δεν ήταν πρόθυμοι. Η *πλεονεξίη* τους έγκειται, πιθανόν, στην επιθυμία τους να επιτεθούν στους Πέρσες, για να επεκτείνουν την κυριαρχία τους και σε περσικές κτήσεις, όπως την Μικρά Ασία. Παρά την επιθυμία των συμπολιτών του ο Θεμιστοκλής αναιρεί όσα είχε υποστηρίξει προηγουμένως. Προκειμένου να δικαιολογήσει τη μεταστροφή του, εκφωνεί ένα άψογα οργανωμένο ρητορικό λόγο, τον οποίο αφηγείται σε ευθύ λόγο ο ιστορικός. Ο αθηναίος στρατηγός προβάλλει στο *προοίμιον* του λόγου του το ήθος του ως ρήτορα, αναφερόμενος στην στρατιωτική του εμπειρία. Δηλώνει ότι έχει βρεθεί σε πολλές εκστρατείες και έχει ακούσει παρόμοιες περιπτώσεις, όπου εξαιτίας της *ἀναγκαίης* ο αντίπαλος με την απόφασή του να πολεμήσει επανόρθωσε για την *προτέρην κακότητα* (8.109.2: *Καὶ αὐτὸς ἤδη...ἀναλαμβάνειν τὴν προτέρην κακότητα*). Με την αναφορά του στην πιθανή αρνητική κατάληξη που θα είχε η παραμονή των Περσών στην Ελλάδα επιχειρεί να τονίσει την πλήρη

εναρμόνισή του σε επίπεδο απόψεων με τον Ευρυβιάδη (π.β.8.108.3) ως προς αυτό το θέμα³⁸².

Η κακότης, στην οποία αναφέρεται, έχει διπλή σημασία. Αφενός έχει σχέση με τις συμφορές εξαιτίας της στρατιωτικής ήττας. Αφετέρου, σχετίζεται με την κατάσταση *ἐλεγχείης*, την οποία υφίσταται ο αντίπαλος ως παραδοσιακός *ἀγαθός*, επειδή απέτυχε να προασπίσει τα δικά του συμφέροντα και το σύνολο των ανθρώπων που εξαρτάται από αυτόν. Αυτή η κατάσταση δεν είναι μόνιμη, επειδή ο αντίπαλος μπορεί να ανακάμψει από την βαριά ήττα εξαιτίας της *ἀναγκαίης*. Αν ο *ἀγαθός* εξαναγκαστεί από τις συνθήκες, μπορεί να πολεμήσει πάλι με τον στρατό του, για να αποκαταστήσει την υπόληψή του. Έτσι, ο Θεμιστοκλής επισημαίνει τον κίνδυνο ο Ξέρξης να επιχειρήσει το *τίνεσθαι*, δηλαδή την αποκατάσταση της *τιμῆς*³⁸³, στην περίπτωση που εγκλωβιστεί ο ίδιος και όλος ο στρατός του στην Ελλάδα.

Μετά από το σύντομο *προοίμιον* ο Θεμιστοκλής τονίζει στην *πρόθεσιν* του λόγου του ότι δεν χρειάζεται να καταδιώξουν τους Πέρσες, ενώ θα φεύγουν (8.109.2: *ἡμεῖς δὲ (εὖρημα.....ἀνωσάμενοι) μὴ διώκωμεν ἄνδρας φεύγοντας*). Χαρακτηρίζει τη νίκη τους εναντίον του *νέφους τοσοῦτον ἀνθρώπων* ως *εὖρημα* (8.109.2: *εὖρημα...ἀνωσάμενοι*). Ο αθηναίος στρατηγός, αναφερόμενος στην αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων, μεγαλοποιεί την σημασία της νίκης, για να φανεί αρεστός στους εξαγριωμένους εναντίον των Περσών συμπολίτες του³⁸⁴.

Ο χαρακτηρισμός του κατορθώματος της νίκης στη Σαλαμίνα ως *εὐρήματος*, το οποίο έχει τη σημασία του ανέλπιστου κέρδους και της καλής τύχης³⁸⁵, δεν ακυρώνει τον ρόλο της *εὐβουλίας* εξαιτίας της οποίας οι Έλληνες πήραν τη σωστή απόφαση. Η τύχη επηρεάζει τη θετική ή την αρνητική έκβαση μίας πράξης. Αποτελεί ανεξάρτητο παράγοντα από την *εὐβουλίαν*. Μπορεί να επηρεάσει αρνητικά ακόμα και το αποτέλεσμα μίας απόφασης, στην οποία έχουν υπολογιστεί με συνετή σκέψη όλες οι παράμετροι. Ωστόσο, μπορεί να συμβάλει θετικά ακόμα και στην έκβαση μίας πράξης που είναι προϊόν κακού υπολογισμού (7.10 δ2). Επομένως, η τύχη αποτελεί έναν αστάθμητο παράγοντα, που μπορεί να ανατρέψει κάθε ανθρώπινο σχέδιο. Αυτό δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση τη δύναμη της λογικής σκέψης που αποτελεί εχέγγυο για επιτυχημένες ενέργειες, επειδή μέσω της λογικής τηρούνται τα όρια που δεν προκαλούν τον θεϊκό φθόνο και αποτρέπουν τον άνθρωπο από το να διαπράξει *ὑβριν*.

³⁸² Baragwanath (2008), σσ.298- 299.

³⁸³ Περυσινάκης (2010), σ.43.

³⁸⁴ Baragwanath (2008), σ. 299.

³⁸⁵ LSJ⁹ s.v. τὸ εὖρημα.

Προκειμένου να τους πείσει ο Θεμιστοκλής να αποφύγουν την καταδίωξη, αναπτύσσει ένα επιχείρημά του, που στηρίζεται στον ρητορικό τόπο του *οὐ δίκαιον*³⁸⁶ (8.109.3: *τάδε γὰρ οὐκ ἡμεῖς κατεργασάμεθα.....πέδας τε κατήκε*). Υποστηρίζει ότι οι θεοί και οι ήρωες κατόρθωσαν να ηττηθεί ο Ξέρξης, επειδή ἐφθόνησαν να κυριαρχήσει στην Ασία και στην Ευρώπη ένας ἀνόσιος και ἀτάσθαλος άνδρας, που κατέστρεψε τους ναούς των θεών και μαστίγωσε την θάλασσα. Ο στόχος του ομιλητή είναι να δείξει ότι οι θεοί τιμώρησαν αρκετά τον Ξέρξη εξαιτίας της ὕβρεως του και ότι είναι περιττή η καταδίωξή του. Στην περίπτωση του Ξέρξη το *οὐ δίκαιον* των πράξεων του έχει κριθεί, σύμφωνα με τον Θεμιστοκλή, από τους θεούς.

Ο Θεμιστοκλής επικαλείται τους θεούς και τους ήρωες, για να δώσει κύρος στα λεγόμενά του. Δεν αρνείται τη συμβολή του ανθρώπινου παράγοντα για τη νίκη στην Σαλαμίνα³⁸⁷. Το μόνο που κάνει είναι να δώσει ένα μικρό προβάδισμα στον θεϊκό παράγοντα. Ο φθόνος του θεϊκού στοιχείου, όπως παρουσιάζεται από τον ιστορικό, δεν είναι ανεξάρτητος από την ανθρώπινη συμπεριφορά. Το θείο, κατά τη γνώμη του αθηναίου στρατηγού, επισφραγίζει μαζί με το *εὖ βουλευέσθαι* τις ανθρώπινες ενέργειες. Η λογική σκέψη αποτελεί το θεμέλιο για την επιτυχία³⁸⁸, όπως φάνηκε και από ένα άλλο γνωμικό του αθηναίου στρατηγού (8.60 γ: *οἰκότα μὲν νῦν βουλευομένοισι...ἀνθρωπίας γνώμας*). Η ευθύνη του ανθρώπου, που εξαιτίας μη λογικής σκέψης ή εσφαλμένης εκτίμησης διαπράττει ὕβριν³⁸⁹, δεν αναιρείται³⁹⁰, επειδή ο άνθρωπος προκαλεί με τις πράξεις του τις οποιεσδήποτε συμφορές. Κατά συνέπεια, ο Θεμιστοκλής, χωρίς να υποβαθμίζει την ευθύνη των Περσών και τις σωστές ενέργειες των Ελλήνων, επιχειρεί να παρουσιάσει τους Έλληνες και ειδικότερα τους Αθηναίους ως θεϊκά όργανα που με την νίκη τους τιμώρησαν τον πέρση βασιλιά για την ὕβριν του, που έγκειται στην καταστροφή των ναών των θεών και στο μαστίγωμα της θάλασσας. Αυτή η νίκη ταυτίζεται από τον αθηναίο στρατηγό με την ἄτην του Ξέρξη, που είναι δεν άλλη από την καταστροφή.

Ο Θεμιστοκλής μετά από την *πίστιν* προχωράει στον επίλογο (8.109.4: *ἀλλ' εὖ γὰρ ἔχει....Ελλησπόντου καὶ Ἰωνίης*). Προτείνει στους Αθηναίους να μείνουν στην Ελλάδα, φροντίζοντας για την οικογένεια και την περιουσία τους. Θεωρεί καλύτερο να περιμένουν οι Αθηναίοι μέχρι την άνοιξη, για να ξεκινήσουν για τον Ελλήσποντο. Αυτή η υπόσχεση για δράση το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα φανερώνει την ρητορική δεινότητα του αθηναίου στρατηγού, καθώς με τα λεγόμενά του στοχεύει να φανεί αρεστός σε όλους τους συμπολίτες του. Αφενός, μέσω της προτροπής του για ενασχόληση με ειρηνικές ασχολίες επιδιώκει να

³⁸⁶ Σύμφωνα με την *Ρητ. πρὸς Ἀλέξ.* 1422 a21-26, το *δίκαιον* καθορίζεται με βάση, όσα έχουν κριθεί ή από τους ανθρώπους ή από τους θεούς ή από ένδοξους ανθρώπους ή από ανταγωνιστές.

³⁸⁷ Blösel (2004), σ.258.

³⁸⁸ Blösel (2004), σ.192.

³⁸⁹ Περυσινάκης (1998²), σ. 111.

³⁹⁰ Βλ. σ.20.

κερδίζει την εύνοια όσων είναι κατά της συνέχισης του πολέμου, παραλείποντας για ρητορικούς λόγους το γεγονός ότι η Αθήνα βρίσκεται κάτω από περσική κατοχή³⁹¹. Αφετέρου, μέσω της καλλιέργειας της προσδοκίας για έναν καινούριο πόλεμο την άνοιξη, οπότε θα ήταν δυνατός ο ασφαλής πλους των τρήρεων, ικανοποιεί τη φιλοπολεμική μερίδα των Αθηναίων πολιτών³⁹², επειδή φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην επιθυμία τους για μία επεκτατική εκστρατεία, δείχνοντας ανάλογη *πλεονεξίην*. Παραλείπει σκόπιμα το γεγονός ότι οι Πέρσες διαθέτουν την πολεμική ισχύ, για να τους απειλήσουν πάλι. Ο Θεμιστοκλής επιχειρεί να θέσει τις βάσεις της πολιτικής επιβίωσής του στη δημοκρατική Αθήνα, κάνοντας μία ψευδή επίδειξη πατριωτισμού που εξυπηρετεί τους ιδιοτελείς σκοπούς του³⁹³.

Η συμπεριφορά του έχει πολλές ομοιότητες με αυτήν πριν από τη ναυμαχία του Αρτεμισίου. Οι Ευβοείς προσπαθούσαν να πείσουν τους Έλληνες να μη φύγουν. Παράλληλα, υπήρχε μία τεράστια μερίδα των Ελλήνων, οι οποίοι επέμεναν για το αντίθετο. Ο Θεμιστοκλής ήταν αρχικά υπέρ της φυγής από εκεί. Όταν πείσθηκε από τους Ευβοείς (8.4), δεν εξέφρασε ανοιχτά την άποψή του, για να μην δυσαρεστήσει την ισχυρή πλειοψηφία και πέσει σε δυσμένεια. Αλλά, πέτυχε με πλάγιο τρόπο να επιβάλει την απόφασή του, χωρίς να φανεί ότι ήταν ο υποκινητής (8.5). Έτσι, ο Θεμιστοκλής φάνηκε ότι ευεργέτησε τους κατοίκους της Εύβοιας, χωρίς να διαταραχθούν οι σχέσεις του με τους άλλους στρατηγούς. Στο συμβούλιο της Άνδρου ακολούθησε παρόμοια τακτική³⁹⁴. Οι Αθηναίοι υποστήριζαν ένθερμα την άποψη να καταδιώξουν τον Ξέρξη και να διαλύσουν τις γέφυρες. Ο Θεμιστοκλής επέμενε, υπερασπιζόμενος την άποψη των Αθηναίων χωρίς να παραθέτει κανένα επιχείρημα. Ωστόσο, με αφορμή τον λόγο του Ευρυβιάδη φάνηκε υποχωρητικός επικαλούμενος τους θεούς. Δεν παραδέχθηκε ανοιχτά ότι ο σπαρτιάτης Ευρυβιάδης είχε δίκιο, για να μην δυσαρεστήσει τους Αθηναίους. Η συμπεριφορά του σε αυτές τις δύο περιστάσεις ήταν απόρροια της διπλωματικής του ικανότητας.

Το βέβαιο είναι ότι η προσωπικότητα του Θεμιστοκλή κυριάρχησε στο συμβούλιο στην Άνδρο, στο οποίο κυριάρχησαν οι αντιπαραθέσεις. Αρχικά, ο Θεμιστοκλής συγκρούστηκε λεκτικά με τον Ευρυβιάδη. Αν και από τον λόγο του Θεμιστοκλή αναφέρεται μονάχα η *πρόθεσις* του λόγου από τον ιστορικό, είναι δυνατόν από τα αντεπιχειρήματα του λακεδαιμόνιου ναυάρχου ο αναγνώστης της *Ιστορίας* να υπονοήσει την επιχειρηματολογία του αθηναίου στρατηγού [*Θεμιστοκλέης μὲν νυν γνώμην...πλέειν ἰθέως ἐπὶ τὸν Ἑλλήσποντον λύσοντας τὰς γέφυρας* (8.108.2) vs *Εὐρυβιάδης δὲ τὴν ἐναντίην ταύτην γνώμην ἐτίθετο* (8.108.2)]. Όταν επικράτησε η γνώμη του Ευρυβιάδη, αναγκάστηκε να αλλάξει στάση [*Θεμιστοκλέης μὲν νυν γνώμην...πλέειν ἰθέως ἐπὶ τὸν Ἑλλήσποντον*

³⁹¹ Bowie (2007), *ad loc.* 8.109.4.

³⁹² Bowie (2007), *ad loc.* 8.109.2-4.

³⁹³ Blösel (2004), σ.261.

³⁹⁴ Blösel (2004), σ.265.

λύσοντας τὰς γέφυρας (8.108.2) vs ἡμεῖς δὲ (εὖρημα.....ἀνωσάμενοι) μὴ διώκωμεν ἄνδρας φεύγοντας (8.109.2)]. Επειδὴ ἡ μεταστροφή του ἦταν ἀπότομη, ἔπρεπε νὰ δικαιολογηθεῖ στους συμπολίτες του. Το προοίμιον του λόγου του ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς επιχειρηματολογίας του Εὐρυβιάδῃ. Προκειμένου νὰ προλάβει τὶς ἀντιδράσεις κάποιων ἐξαγριωμένων πολιτῶν του, δίνει ἐμφαση στὴ σημασία τῆς μεγαλειώδους νίκης τῶν Ελλήνων (8.109.2: νέφος τοσοῦτον ἀνθρώπων ἀνωσάμενοι). Με αὐτὸν τὸν τρόπο, επιχειρεῖ νὰ κολακεύσει τὸ ἀθηναϊκὸ ἀκροατήριον³⁹⁵. Παράλληλα, με τὴν ἀναφορά στὴν ὕβριν καὶ στὴν καταστροφή του Ξέρξη (8.109.3: τάδε γὰρ οὐκ ἡμεῖς κατεργασάμεθα.....πέδας τε κατῆκε), ποὺ παρουσιάζεται καὶ ὡς γεγονὸς με ἀνθρώπινη ἀλλὰ καὶ θεϊκὴ υπαιτιότητα, προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι δὲν χρειάζεται οἱ Ἀθηναῖοι νὰ προχωρήσουν σὲ ἄλλες ἐνέργειες καὶ ὅτι ὁ Ξέρξης ἔπαθε ἀρκετὰ. Κατὰ συνέπεια, στὴν ἀντιλογία του συμβουλίου στὴν Ἄνδρο ὑπῆρξε ἀντιπαράθεση τοῦ Θεμιστοκλῆ με τὸν Εὐρυβιάδῃ καὶ, ἔπειτα, τοῦ Θεμιστοκλῆ με τὸν εαυτό του, ἐπειδὴ ὁ ἀθηναῖος στρατηγὸς ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων υποχρεωμένος νὰ δώσει ἐξηγήσεις γιὰ τὴν μεταστροφή του ποὺ προκάλεσε ἀντιδράσεις στους Ἀθηναίους.

Μετά ἀπὸ τὴν παράθεση αὐτῆς τῆς ἀντιλογίας ὁ Ἡρόδοτος προχωράει σὲ μία παρέμβαση ὡς ἴστωρ. Ὁ ἱστορικός θεωρεῖ ὅτι τα ἔλεγε αὐτά, φροντίζοντας νὰ ἔχει καλὲς σχέσεις με τοὺς Πέρσες, ὥστε νὰ καταφύγει ἐκεῖ σὲ περίπτωση ποὺ συμβεῖ κάποιο πάθος, δηλαδή ἓνα γεγονὸς, τὸ ὁποῖο συμβαίνει σὲ κάποιον καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιδράσει³⁹⁶ (8.109.4: ταῦτα ἔλεγε ἀποθήκην μέλλων ποιήσεσθαι ἐς τὸν Πέρσῃν, ἵνα, ἣν ἄρα τί μιν καταλαμβάνῃ πρὸς Ἀθηναίων πάθος, ἔχῃ ἀποστροφὴν). Με αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἱστορικός δείχνει τὸν φόβο τοῦ Θεμιστοκλῆ μήπως τὸν βλάψουν οἱ Ἀθηναῖοι. Αφήνει, μάλιστα, υπονοούμενο ὅτι οἱ σχέσεις του με τοὺς συμπολίτες του θὰ διαταραχθοῦν ἀργότερα³⁹⁷ (8.109.5: τὰ περ ὧν καὶ ἐγένετο).

Ὁ Θεμιστοκλῆς, πιθανόν, δὲν ἠθέλε νὰ ἔχει τὴ μοῖρα τοῦ Μιλτιάδῃ, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνα σύρθηκε σὲ δίκη, παρόλο ποὺ ἦταν σοβαρὰ τραυματισμένος, ἐπειδὴ δὲν κατάφερε νὰ κυριεύσει τὴν Πάρο (6.133-136). Επομένως, ὁ ἀθηναῖος στρατηγὸς ἐμφανίζεται στο ἀπώγειο τῆς δόξας του νὰ δημιουργεῖ τὶς βάσεις γιὰ ἐναλλακτικὲς ἐπιλογές, σὲ περίπτωση ποὺ χαλάσουν οἱ σχέσεις του με τοὺς Ἀθηναίους. Επειδὴ ἦταν ὁ πρωτεργάτης τῆς νίκης τῶν Ελλήνων στὴν Σαλαμίνα, δὲν θὰ μπορούσε νὰ παρουσιαστεῖ στο πέρση βασιλιά, ἀν δὲν εἶχε φανεῖ χρήσιμος σὲ αὐτόν, προσφέροντάς του κάποια ὑπηρεσία³⁹⁸. Ωστόσο, θὰ μπορούσε νὰ ἀποσκοπεῖ με τὴν ἀποστολὴ αὐτοῦ τοῦ μηνύματος στο νὰ θέσει τὶς βάσεις γιὰ υποτυπώδεις διπλωματικὲς σχέσεις τῆς Ἀθήνας με τὴν Περσία, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν χρήσιμο στο μέλλον σὲ περίπτωση σύγκρουσής τῆς με κάποια ἄλλη πόλη κράτος.

³⁹⁵ Baragwanath (2008), σ. 299.

³⁹⁶ Blösel (2004), σ.262.

³⁹⁷ Bowie (2007) *ad loc.* 8.109.5.

³⁹⁸ Blösel (2004), σ. 262.

Προκειμένου ο Ηρόδοτος να σχολιάσει τη γενικότερη συμπεριφορά του Θεμιστοκλή, προχωράει σε μία πιο εκτενή παρέκβαση (8.110-112). Υποστηρίζει ότι, αν και ο Θεμιστοκλής τούς *διέβαλε*, οι Αθηναίοι ακολουθούσαν οποιαδήποτε συμβουλή του (8.110.1: *Θεμιστοκλῆς μὲν ταῦτα λέγων διέβαλε, Αθηναῖοι δὲ ἐπείθοντο*), επειδή φάνηκε να είναι *ἀληθέως σοφός και εὐβουλος* (8.110.1: *ἐπειδὴ γὰρ καὶ πρότερον δεδογμένος εἶναι σοφὸς ἐφάνη ἐὼν ἀληθέως σοφός τε καὶ εὐβουλος, πάντως ἔτοιμοι ἦσαν λέγοντες πείθεσθαι*). Παρά τον έπαινο για την *σοφίην* και την *εὐβουλίαν* του Θεμιστοκλή, η χρήση της μετοχής *δεδογμένος*, του ρήματος *ἐφάνη* αφήνει ανοιχτό το ζήτημα αν ο αθηναίος στρατηγός διέθετε πραγματικά ή φαινομενικά αυτές τις ιδιότητες. Επιπλέον, το *ἀληθέως* μπορεί να φανερώνει είτε τον ειλικρινή θαυμασμό του ιστορικού είτε και ένα ειρωνικό σχόλιο, αν υπολογιστεί η χρήση του ρήματος *διαβάλλω* με τη σημασία «κρύβω τις προθέσεις μου». Αν συνυπολογιστούν αυτά τα δύο στοιχεία, μπορεί ο ιστορικός να υπονοεί ότι ο Θεμιστοκλής, λέγοντας την δική του *ἀληθείην*, έκρυψε τις προθέσεις του αυτή τη φορά από τους Αθηναίους και την έλλειψη εμπιστοσύνης του προς αυτούς. Στη περίπτωση αυτή η αποτροπή των Αθηναίων από αυτήν την καταδίωξη εξυπηρετούσε τα προσωπικά του συμφέροντα, δηλαδή στο να κερδίσει την εύνοια του Ξέρξη³⁹⁹. Ωστόσο, επειδή όλα αυτά είναι υποθέσεις, το βέβαιο είναι ότι οι Αθηναίοι αφέθηκαν να πεισθούν από τον Θεμιστοκλή, του οποίου η ρητορική δεινότητα ήταν δεδομένη⁴⁰⁰.

Το ότι ο Θεμιστοκλής χειρίστηκε τους Αθηναίους με συνέπεια να ακολουθούν όλες τις συμβουλές του (8.110.1: *Θεμιστοκλῆς μὲν...λέγοντι πείθεσθαι*), τεκμηριώνεται, σύμφωνα με τον ιστορικό, από τρία γεγονότα: α) το ενημερωτικό μήνυμα προς τον Ξέρξη, β) τη συμπεριφορά του απέναντι στους Ανδρείους, γ) το συμβάν στην Πάρο και την Κάρυστο. Με το ενημερωτικό μήνυμα του Θεμιστοκλή προς τον πέρση μονάρχη (8.110.3: *Ἐπεμψέ με Θεμιστοκλῆς...κομίζεο*) αποδεικνύεται ότι η αποτροπή των Αθηναίων από την καταδίωξη του Ξέρξη δεν ήταν παρά μία αφορμή προσέγγισης του πέρση βασιλιά, που κρύφτηκε κάτω από τον μανδύα της εσωτερικής ανασυγκρότησης της Αθήνας μέσω της επιστροφής των Αθηναίων σε κανονικό ρυθμό ζωής. Με την ενημέρωση του Ξέρξη ο Θεμιστοκλής δεν συμπεριφέρθηκε ως *ἀγαθός* που θα έκανε τα πάντα για το συμφέρον της πόλης- κράτους.

Μετά από την αναφορά στο δεύτερο μήνυμα του Σίκινου παρατίθεται για τον ίδιο λόγο και η συμπεριφορά του απέναντι στους Ανδρείους. Πιο συγκεκριμένα, οι κάτοικοι της αρνήθηκαν να δώσουν χρήματα στον Θεμιστοκλή με συνέπεια να πολιορκηθούν από τους Έλληνες (8.111.2: *πρῶτοι γὰρ Ἀνδρεῖοι...οὐκ ἔδωσαν*). Η συμπεριφορά του Θεμιστοκλή ήταν μέρος της αθηναϊκής πρακτικής. Ήταν, πιθανόν, συχνό φαινόμενο οι στρατηγοί να ζητούν

³⁹⁹ Blösel (2004), σσ.263-264, Blösel (2001), σ.196, υποσ. 67.

⁴⁰⁰ Baragwanath (2008), σ.310.

δώρα, ως ποινή, από τα νησιά, τα οποία πήραν το μέρος των Περσών⁴⁰¹. Ο Θεμιστοκλής παρουσιάζεται σε αυτή την περίπτωση ως ένας εκβιαστής⁴⁰². Ο Ηρόδοτος παραθέτει σε πλάγιο λόγο τον διάλογο του Θεμιστοκλή με κάποιον αντιπρόσωπό τους (8.111.2-3: *ἀλλὰ προῖσχομένου Θεμιστοκλέους λόγον τόνδε...εἶναι κρέσσω*). Ο αθηναῖος στρατηγός υποστηρίζει ότι, επειδή οι θεοὶ των Αθηναίων είναι δύο, η Πειθώ και η Αναγκαίη (8.111.2: *ἀλλὰ προῖσχομένου Θεμιστοκλέους λόγον τόνδε...Αναγκαίην*) [μεταφορά ως πίστις κατὰ τὸ εἰκὸς], οι Ἀνδρείοι πρέπει να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του (8.111.2: *οὕτω τέ σφι...δοτέα εἶναι τὰ χρήματα*) [πρόθεσις].

Ο Θεμιστοκλής χρησιμοποιεί μία μεταφορά, προκειμένου να προσωποποιηθούν και να εξαρθούν οι ἄξονες της αθηναϊκής πολιτικής. Η Πειθώ σχετίζεται με την χρήση λογικῶν επιχειρημάτων για την διευθέτηση διαφορῶν ως προς τις απόψεις και με την ομοφωνία του σώματος των πολιτῶν. Η Πειθώ, η οποία υπάρχει στην Αθήνα, βασίζεται στην στρατιωτική και οικονομική της δύναμη, στην οποία πρέπει ὅλοι να υποτάσσονται⁴⁰³. Η Αναγκαίη, που είναι εξαναγκασμός, συνδυάζεται αρκετές φορές με την Βίαν με συνέπεια να είναι αδύνατη η πολιτισμένη συμβίωση των ανθρώπων⁴⁰⁴. Υπακούοντας σε αυτές τις δύο θεότητες, ο αθηναῖος στρατηγός διαθέτει ικανότητες πειθούς και είναι μία στρατιωτική ιδιοφυΐα, που γνωρίζει την τέχνη του πολέμου και του βίαιου εξαναγκασμού. Επομένως, ο Θεμιστοκλής απειλεί ανοιχτά τους κατοίκους της Ἀνδρου ότι θα ἔχουν συνέπειες, αν δεν υπακούσουν στην θέληση των Αθηναίων και δεν παραδοθούν.

Οι Ἀνδρείοι απαντούν στον Θεμιστοκλή (8.111.2-3: *ἀπεκρίνατο...κρέσσω*). Ξεκινούν την απάντηση με μία ειρωνεία. Θεωρούν ότι οι Αθηναῖοι είναι ευτυχισμένοι, επειδή ἔχουν τέτοιους θεούς (8.111.2: *ὥς κατὰ λόγον ἦσαν.....ἤκοιεν εὖ*) [προοίμιον]. Αναφέρουν και αυτοὶ μία μεταφορά, με την οποία προσωποποιούν τους ἄξονες, που διέπουν την δική τους πολιτική. Θεωρούν ότι, επειδή είναι φτωχοί, μένουν στο νησί τους οι θεότητες της Πενίης και της Ἀμηχανίης (8.111.3: *ἐπεὶ Ἀνδρίους...Ἀμηχανίην*) [μεταφορά ως πίστις κατὰ τὸ εἰκὸς]. Για αυτόν τον λόγο, δεν ἔχουν τίποτα να δώσουν στους Αθηναίους (8.111.3: *καὶ τούτων τῶν θεῶν ἐπηβόλους...χρήματα*) [πρόθεσις]. Κλείνοντας την απάντηση τους τονίζουν ότι η δύναμη των Αθηναίων δεν θα νικήσει την δική τους αδυναμία [ἐπίλογος].

Η αδυναμία των κατοίκων της Ἀνδρου ἔγκειται στην κατοχή ελάχιστων ἄγονων εκτάσεων γῆς. Ἐχουν ως μόνη ἀπαίτηση να κατέχουν την γῆ τους και να ζουν ἀπὸ αὐτή. Για αυτό, αναφέρουν αυτές τις δύο θεότητες, οι οποίες συνάδουν με τον τρόπο ζωῆς τους, την Πενίην, δηλαδή την ἑνδειά τους, και την Ἀμηχανίην, δηλαδή την αδυναμία να κάνουν

⁴⁰¹ Περυσινάκης (1998²), σ.227.

⁴⁰² Blösel (2001), σ.194

⁴⁰³ Περυσινάκης (1998²), σ.227.

⁴⁰⁴ Blösel (2004), σ.286.

ο,τιδήποτε⁴⁰⁵. Επομένως, οι κάτοικοι της Άνδρου θα αγωνιστούν, προκειμένου να περισώσουν την γη τους, επειδή δεν έχουν τίποτε άλλο να χάσουν. Αντίθετα, αν ηττηθούν οι Αθηναίοι και οι υπόλοιποι σύμμαχοί τους, που συμπεριφέρονται ως μία ηγεμονική δύναμη, θα έχουν σοβαρές απώλειες και θα πληγεί το γόητρό τους. Η Πενίη των Ανδρείων είναι αντίστοιχη με αυτή των Ελλήνων, όπως την περιέγραψε ο Δημάρατος στον Ξέρξη⁴⁰⁶.

Ο ιστορικός παρουσιάζει σε πλάγιο λόγο την αντιπαράθεση του Θεμιστοκλή και των πρέσβων των Ανδρείων. Τα στοιχεία της ρητορικής δομής των λόγων είναι συγκεκριμένα. Παρόλ' αυτά είναι δυνατόν να εντοπισθούν αντικρουόμενες προθέσεις και επιχειρήματα, που αποτελούν την καλύτερη απόδειξη ότι πρόκειται για αντιλογία [οὕτω τέ σφι...δοτέα εἶναι τὰ χρήματα (8.111.2) vs καὶ τούτων τῶν θεῶν ἐπηβόλους....χρήματα (8.111.3) / ἀλλὰ προῖσχομένον Θεμιστοκλέους λόγον τόνδε.....Αναγκαίην (8.111.2) vs καὶ τούτων τῶν θεῶν ἐπηβόλους....χρήματα (8.111.3)].

Τέλος, ο Ηρόδοτος, για να δείξει ότι ο Θεμιστοκλής χειριζόταν την αθηναϊκή δύναμη για ιδιοτελείς σκοπούς παραθέτει ένα τρίτο γεγονός, που αφορά την Πάρο και την Κάρυστο σχολιάζοντας ότι η *πλεονεξία* του δεν είχε όριο (8.112.1: Θεμιστοκλέης οὐκ ἐπαύετο πλεονεκτέων). Η *πλεονεξία* του Θεμιστοκλή σχετίζεται με την απαίτηση δωροδοκίας και από άλλους νησιώτες με την απειλή ότι θα στρέψει τους Έλληνες εναντίον τους (8.112.1-3).

Η *πλεονεξία* του Θεμιστοκλή απέναντι στους νησιωτικούς πληθυσμούς αποτελεί μία ατομική συμπεριφορά που πηγάζει από την ελεύθερη βούληση του ατόμου. Η συμπεριφορά του δεν μπορεί, όμως, παρά να αποτελεί συνάρτηση της *δυνάμεως* των Αθηναίων⁴⁰⁷. Η εκστρατεία της Άνδρου, η οποία ήταν αποτέλεσμα της έπαρσης του Θεμιστοκλή και των Αθηναίων (8.121.1: Οἱ δὲ Ἕλληνες ἐπειτε οὐκ οἶοι τε ἐγίνοντο ἐξελεῖν τὴν Ἄνδρον) ήταν έκφραση της αθηναϊκής *πλεονεξίας*. Εξαιτίας της ἄτης, που ήταν αποτέλεσμα της νίκης τους στην Σαλαμίνα, ο Θεμιστοκλής και οι Αθηναίοι υπέπεσαν σε ὕβριν με την απόφασή τους να κυριεύσουν την Άνδρο. Μετά από την ὕβριν ἐπῆλθε η καταστροφή με την αποτυχία αυτού του εγχειρήματος. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ηρόδοτος αναδεικνύει, πιθανόν μία αρνητική όψη της *πλεονεξίας* των Αθηναίων. Έτσι, ο ιστορικός κάνει φανερές τις βλέψεις των Αθηναίων κατά την διάρκεια των περσικών πολέμων για την θεμελίωση της αθηναϊκής ηγεμονικής δύναμης⁴⁰⁸.

Ωστόσο, δεν πρέπει να ταυτίζεται η *πολυπραγμοσύνη* με την *πλεονεξία*, που αποτέλεσε ένα αρνητικό άξονα της αθηναϊκής πολιτικής. Η *πλεονεξία* δημιουργεί συνειρμούς που αφορούν αρνητικές συμπεριφορές που ταιριάζουν σε μία ηγεμονική δύναμη. Αντίθετα, η

⁴⁰⁵ Περυσινάκης (1998²), σ.228.

⁴⁰⁶ Περυσινάκης (1998²), σσ.229-230.

⁴⁰⁷ Περυσινάκης (1998²), σσ.230-231.

⁴⁰⁸ Cartledge (2004), σ.290

πολυπραγμοσύνη αποτέλεσε ένα ωφέλιμο αναπόσπαστο μέρος της αθηναϊκής στρατηγικής κατά την διάρκεια των περσικών πολέμων. Ενεργώντας κατευθυνόμενοι από πολυπραγμοσύνην τους οι Αθηναίοι χρησιμοποίησαν την δύναμιν τους, για να κερδίσουν τους Πέρσες. Αυτό δίνει το δικαίωμα στον Ηρόδοτο να τους χαρακτηρίσει τους Αθηναίους σωτήρες της Ελλάδας (7.139.5: νῦν δὲ Ἀθηναίους ἄν τις λέγων σωτῆρας γενέσθαι τῆς Ελλάδος οὐκ ἂν ἁμαρτάνοι τὰληθέος). Ο ιστορικός, επαινώντας τους Αθηναίους για την τότε προσφορά τους, προχωράει έμμεσα και σε ένα διθυραμβικό σχόλιο για την πολυπραγμοσύνην τους, που αποτέλεσε την κινητήριου δύναμη υπέρ της υπεράσπισης της ἐλευθερίας από την απειλή του περσικού δεσποτισμού.

Κάτω από το πέπλο της αφήγησης των γεγονότων που αφορούν τους περσικούς πολέμους κρύβονται σχόλια για την κατάσταση της Αθήνας του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Σε ατομικό επίπεδο ο Θεμιστοκλής βρίσκεται σε φάση τύφλωσης του νου και διαπράττει ὕβριν με την ηγεμονική συμπεριφορά του προς τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου. Εμφορούμενος από πλεονεξίαν, φαίνεται τολμηρός και πρόθυμος να εξυπηρετήσει τα επεκτατικά συμφέροντα της Αθήνας. Ο Ξέρξης, που στο τέλος των περσικών πολέμων καταστρέφεται, παρουσιάζεται να έχει στην αρχή αντίστοιχη συμπεριφορά.⁴⁰⁹ Με αυτόν τον τρόπο, προοικονομεί και την πτώση του Θεμιστοκλή. Ο ιστορικός ασκεί, πιθανόν, έμμεση κριτική στους αθηναίους πολιτικούς ότι η πολιτική που διέπεται από την πολυπραγμοσύνην δεν έχει πάντα θετικά αποτελέσματα και μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες και για τους ίδιους.

Σε συλλογικό επίπεδο η συμπεριφορά των Αθηναίων διέπεται μετά από την νίκη τους στην Σαλαμίνα, σύμφωνα με τον ιστορικό, από την Πειθώ και την Αναγκαίην. Αυτά είναι τα στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν μία ηγεμονική δύναμη, που δείχνει πλεονεξίην. Η συμπεριφορά του Ξέρξη, η οποία ήταν και αυτή ηγεμονική, διέπεται από τα ίδια στοιχεία, επειδή η Πειθώ υπάρχει στα διάφορα αιτήματα μηδισμού προς τις ελληνικές πόλεις ενώ η Αναγκαίη στην βίαιη κατάληψη των ελληνικών πόλεων-κρατών. Μέσω της έμμεσης ταύτισης των τακτικών της Αθήνας και του Ξέρξη ο Ηρόδοτος προειδοποιεί έμμεσα τους Αθηναίους ότι η σταδιακή μετατροπή της σε μία ηγεμονική δύναμη ενέχει τον κίνδυνο να έχει την μοίρα της Περσίας.

Ο γενικότερος αυταρχισμός που διέπει την στάση της Αθήνας προς τους νησιωτικούς πληθυσμούς μετά από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας αποτελεί αντανάκλαση της καταπιεστικής πολιτικής των Αθηναίων προς τις πόλεις των νησιών κατά την διάρκεια της αθηναϊκής συμμαχίας⁴¹⁰. Πράγματι, ο Κίμωνας επιτέθηκε σε πολλές νησιωτικές και παραθαλάσσιες πόλεις που δεν δέχονταν να προσχωρήσουν στην αθηναϊκή συμμαχία (Θουκ. 1.98). Ο

⁴⁰⁹Περυσινάκης (1998²), σ.231.

⁴¹⁰Strasburger (2004), σ.263.

Ηρόδοτος φαίνεται ότι είναι κατά αυτών των πολεμικών επιχειρήσεων, επειδή με την αναφορά της ήττας στην Άνδρο (8.121.1) υπονοεί, πιθανόν, ότι τέτοιες επιχειρήσεις καταλήγουν πολλές φορές σε ήττα. Φαίνεται ότι είναι υπέρμαχος μίας δημοκρατίας, της οποίας η επεκτατική πολιτική διέπεται από σύνεση και μετρημένες αποφάσεις⁴¹¹. Πίσω από την φράση του Θεμιστοκλή στο χωρίο 8.109.4: *Καὶ τὶς οἰκίην τε ἀναπλάσασθω καὶ σπόρου ἀνακῶς ἐχέτω, παντελέως ἀπελάσας τὸν βάρβαρον* κρύβεται η άποψη του Ηρόδοτου ως υπέρμαχου του ήσυχων αξιών. Ο ιστορικός θεωρεί ότι ο καθένας πρέπει να ασχοληθεί με ειρηνικές καθημερινές ασχολίες, επειδή δεν υφίσταται πλέον ο περσικός κίνδυνος.

5. Η αντιλογία ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Τεγεάτες (9.26-28.1): Η πολεμική άρετή ως κριτήριο για την ήγεμονίήν της αριστερής πτέρυγας της οπλιτικής φάλαγγας

Μετά από τη νίκη των Ελλήνων εναντίον του περσικού ιππικού που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του αρχηγού του Μασίστιου στρατοπέδευσαν οι Έλληνες στις Πλαταιές (9.21-25). Εκεί, γίνονταν διαβουλεύσεις που αφορούσαν τον σχεδιασμό της παράταξης του ελληνικού στρατού για την επικείμενη μάχη. Ο Ηρόδοτος προαναγγέλλει ότι προέκυψε αντιλογία, αναφέροντας ότι *ἐγένετο λόγων πολλὸς ὠθισμὸς Τεγετῶν τε καὶ Ἀθηναίων*⁴¹² (9. 26.1). Ο ιστορικός, προκειμένου να τονίσει τη σφοδρότητα της λογομαχίας, χρησιμοποιεί μία μεταφορά⁴¹³. Κυριολεκτικά, ο ὠθισμὸς έχει τη σημασία της σύγκρουσης και του σπρώξιμου των ασπίδων των δύο αντίπαλων στρατών⁴¹⁴. Πρόκειται για το στάδιο της οπλιτικής μάχης, όπου οι οπλίτες στο πλαίσιο της οπλιτικής φάλαγγας πλησίαζαν εξ επαφής τον αντίπαλο σχηματισμό τους και έριχναν όλο το βάρος τους στις ασπίδες, προκειμένου να εξαναγκασθούν οι αντίπαλοι να υποχωρήσουν από την αρχική τους θέση⁴¹⁵. Κατά ανάλογο τρόπο, οι Αθηναίοι και οι Τεγεάτες *ἐδικαίειν* να αναλάβουν την ηγεσία της άλλης πτέρυγας, αναφερόμενοι σε *καινὰ καὶ παλαιὰ ἔργα* (9.26.1). Η χρήση του ρήματος *δικαιοῶ-ῶ*, που σημαίνει «έχω αξιώσεις, απαιτώ κάτι ως δίκαιον»⁴¹⁶, αποτελεί προαναγγελία αντιλογίας, επειδή αποτελεί μία ισχυρή έκφραση, με την οποία δηλώνεται ότι κάθε αντιμαχόμενη πλευρά προβάλλει και υπερασπίζεται με σθένος το αίτημά της. Επίσης, αποτελεί, πιθανόν, υπονοούμενο του ιστορικού ότι οι δύο πλευρές επιχείρησαν να υποστηρίξουν τη δικαιωματική αξίωσή τους για τη συγκεκριμένη θέση στην οπλιτική φάλαγγα. Η αντιπαράθεσή τους αφορούσε την ανάληψη της ηγεσίας μόνο της αριστερής πτέρυγας, επειδή την ηγεσία της

⁴¹¹ Περυσινάκης (1998²), σ.231.

⁴¹² Πβ. 8.78.

⁴¹³ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.26.1.

⁴¹⁴ LSJ⁹ s.v. ὁ ὠθισμὸς.

⁴¹⁵ Schwarz (2002), σ.44, Flower-Marincola (2002) *ad loc.* 9.62.2.

⁴¹⁶ LSJ⁹ s.v. δικαιοῶ.

δεξιὰς εἶχαν αναλάβει δικαιωματικά οι Σπαρτιάτες ως επικεφαλείς της εκστρατείας⁴¹⁷, διατηρώντας ηγετικό ρόλο στην συμμαχία και κατά τη διάρκεια της εισβολής του Μαρδόνιου⁴¹⁸.

Οι πρέσβεις των Τεγεατών πήραν πρώτοι τον λόγο. Στην *πρόθεσιν* του λόγου τους υποστηρίζουν ότι από την εποχή των απογόνων του Ηρακλή μέχρι το πρόσφατο παρελθόν θεωρούνταν άξιοι από τους πελοποννήσιους συμμάχους τους να παίρνουν στις κοινές εκστρατείες αυτή τη θέση στην οπλική φάλαγγα (9.26.2: *Ημεῖς αἰεὶ κοτε ἀξιεύμεθα...ἐς Πελοπόννησον*). Από την αρχή του λόγου τους δηλώνουν με σαφήνεια την αξίωσή τους να πολεμήσουν στη μάχη, διοικώντας την αριστερή πτέρυγα. Προκειμένου να υποστηρίξουν τη θέση τους, χρησιμοποιούν δύο επιχειρήματα που και τα δύο είναι *παραδείγματα*⁴¹⁹. Το πρώτο προέρχεται από το μυθικό παρελθόν των Τεγεατών. Ο Έχεμος⁴²⁰, ο βασιλιάς των Τεγεατών, μονομάχησε για λογαριασμό των Πελοποννησίων με τον Ύλλο, τον γιο του Ηρακλή, με αποτέλεσμα τον θάνατο του τελευταίου και την αποχώρηση του στρατού του Ύλλου από την Πελοπόννησο (9.26.3-5). Απόρροια αυτού του κατορθώματος ήταν να δοθεί ανάμεσα στα άλλα *γέρεα* και το παντοτινό δικαίωμα στους Τεγεάτες να διοικούν τη συγκεκριμένη πτέρυγα στις κοινές εκστρατείες των Πελοποννησίων (9.26.5: *καὶ τοῦ κέρεος τοῦ ἑτέρου αἰεὶ ἡγεμονεύειν κοινῆς ἐξόδου γενομένης*). Με αυτό το μυθολογικό *παράδειγμα* γίνεται επίκληση ενός παραδοσιακού δικαιώματος των Τεγεατών, που λειτουργεί ως έρεισμα για τις τωρινές αξιώσεις τους⁴²¹.

Απευθυνόμενοι στους Λακεδαιμόνιους, τονίζουν ότι δεν επιδιώκουν να έρθουν σε αντιπαράθεση μαζί τους. Προτείνουν, μάλιστα, στους Σπαρτιάτες να διαλέξουν όποια πτέρυγα επιθυμούν, επαναλαμβάνοντας, ταυτόχρονα, τη θέση τους για λόγους έμφασης (9.26.6: *ὕμιν μὲν οὐκ ἀντιεύμεθα...τοῦ δὲ ἑτέρου φαμὲν ἐς ἡμέας ἰκνέεσθαι ἡγεμονεύειν κατὰ περ ἐν τῷ πρόσθε χρόνῳ*). Έτσι, επιχειρούν, άροντας οποιαδήποτε παρεξήγηση με τους Λακεδαιμόνιους, να διατυπώσουν με περισσότερη σαφήνεια τη θέση τους. Με αυτόν τον τρόπο, προσπαθούν να προκαλέσουν συναισθηματικά την υποστήριξη των Λακεδαιμονίων. Οι Τεγεάτες ακολουθούν ίδια ρητορική τακτική με τον Γέλωνα. Μέσω της αναγνώρισης της ανωτερότητας και του αρχηγικού ρόλου της Σπάρτης επιχειρούν να κερδίσουν την εύνοια των Λακεδαιμονίων με στόχο να ικανοποιηθεί το αίτημά τους⁴²².

⁴¹⁷ How-Wells (1912) *ad loc.* IX 26.1.

⁴¹⁸ Immerwahr (1966), σ.204.

⁴¹⁹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα *παραδείγματα* είναι πιο ταιριαστά στους συμβουλευτικούς λόγους. Επειδή ο συμβουλευτικός λόγος σχετίζεται με το μέλλον, είναι απαραίτητα *παραδείγματα* από το παρελθόν (Αριστ. *Ρητ.* 1418a1-4). Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι το να παραπέμπει κάποιος σε ιστορικά πράγματα είναι χρήσιμο, επειδή όσα πρόκειται να γίνουν στο μέλλον έχουν πολλές ομοιότητες με αυτά που έγιναν στο παρελθόν (Αριστ. *Ρητ.* 1394a5-8).

⁴²⁰ Πβ. Grimal (1991), σ.233.

⁴²¹ Solmsen (2004), σ.351.

⁴²² Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.26.6.

Μετά από την εμφατική επανάληψη της θέσης τους προχωρούν στο δεύτερο παράδειγμα (9.26.6-7: *χωρίς τε τούτου τοῦ ἀπηγγέμενου ἔργου...πολλοὶ δὲ καὶ πρὸς ἄλλους*). Θεωρούν ότι είναι ἀξιονικότεροι, δηλαδή πιο ικανοί να νικήσουν ⁴²³, σε σχέση με τους Αθηναίους, πράγμα που τους δίνει το δικαίωμα να πολεμούν σε αυτή τη θέση, διότι έχουν δώσει πολλούς αγώνες εναντίον των Λακεδαιμόνιων και πολλών άλλων. Κρίνουν τους εαυτούς τους πιο ικανούς να νικήσουν σε σχέση με τους Αθηναίους, αναφερόμενοι στην ἀνδρείαν που τους διακρίνει στη μάχη. Θα μπορούσαν, ωστόσο, να υπονοούν ότι είναι και πιο ικανοί να κερδίσουν την λεκτική μάχη με ἐπαθλο την ἡγεμονίην της αριστερῆς πτέρυγας ⁴²⁴.

Αφού οι Τεγεάτες ολοκλήρωσαν την επιχειρηματολογία τους, καταλήγουν στον επίλογο (9.26.7: *οὕτω ὦν δίκαιον ἡμέας...οὔτε παλαιὰ*). Έχουν την πεποίθηση ότι είναι δίκαιον να βρίσκονται αυτοί στην αριστερή πτέρυγα, επειδή οι Αθηναίοι δεν έχουν δείξει κανένα αντίστοιχο δείγμα ούτε από παλιά ούτε από πρόσφατα κατορθώματα (9.26.7: *οὕτω ὦν δίκαιον ἡμέας...οὔτε παλαιὰ*). Επικαλούνται το δίκαιον, συσχετίζοντάς τό με αυτό που δικαιωματικά αξίζει σε κάποιον. Προβάλλουν το δικαίωμά τους, κάνοντας, παράλληλα, επίθεση στο ἥθος των Αθηναίων. Δεν επιδιώκουν να κερδίσουν τη συμπάθεια. Αντιθέτως, επιχειρούν να αποδείξουν με επιχειρήματα ότι αξίζουν κάτι τέτοιο στο πεδίο της μάχης, επειδή διαθέτουν την πολεμική ἀρετὴν ⁴²⁵ ως πολίτες μίας πόλης-κράτους που έχει να επιδείξει πολλά κατορθώματα στο παρελθόν της. Έτσι, υπονοούν ότι αρκετές φορές αποδείχθηκαν είτε ίσοι είτε ανώτεροι σε σχέση με τους Σπαρτιάτες ως προς την ἀνδρείαν, απαιτώντας ἔμμεσα σε αυτήν την περίπτωση τον ανάλογο σεβασμό και την αποδοχή του αιτήματός τους.

Οι Αθηναίοι δεν ἔμειναν σιωπηλοί, αλλά απάντησαν ἄμεσα στα προκλητικά λόγια των Τεγεατών. Στο προοίμιον του λόγου τους τονίζουν ότι η συνέλευση συγκλήθηκε για το θέμα της αντίστασης εναντίον των βαρβάρων και όχι για ρητορικές αντιπαραθέσεις (9.27.1: *Ἐπιστάμεθα μὲν σύνοδον...ἀλλ' οὐ λόγων*). Απορρίπτουν τον ὠθισμὸν λόγων, στον οποίο οδήγησαν τη συζήτηση οι Τεγεάτες, επειδή δεν έχει να προσφέρει τίποτα στην παρούσα κατάσταση. Θεωρούν καλύτερο να συζητήσουν πάνω σε πρακτικά θέματα που αφορούν τον τρόπο αντιμετώπισης των Περσών ⁴²⁶. Δείχνουν ότι είναι υπέρ της λήψης πρακτικῶν αποφάσεων για τη μάχη και κατά ανούσιων συζητήσεων. Η ἀνάληψη δράσης αποτελεί το ζητούμενο για τους Αθηναίους. Το ότι είναι υπέρμαχοι των ἔργων και όχι των λόγων ⁴²⁷, πράγμα το οποίο έχει βαθιές ρίζες στην ομηρική εποχή (Ιλ. 9.443), αποτελεί απόρροια της αθηναϊκής νοοτροπίας που διέπεται από την πολυπραγμοσύνην. Με αυτόν τον τρόπο,

⁴²³ LSJ ⁹ s.v. ἀξιόνικος,ον.

⁴²⁴ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.26.6.

⁴²⁵ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.26.2-7.

⁴²⁶ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.27.1.

⁴²⁷ Scardino (2007), σ.301.

προβάλλουν έμμεσα το *ἦθος* τους και κάνουν επίθεση στο *ἦθος* των Τεγεατών, κατηγορώντας τους για φλυαρία και για έλλειψη πρακτικού πνεύματος.

Παρόλο που οι Αθηναίοι είναι κατά αυτών των συζητήσεων, δηλώνουν στην *πρόθεσιν* (9.27.1: *ἐπεὶ δὲ ὁ Τεγεάτης προέθηκε...μᾶλλον ἢ Ἀρκάσι.*) ὅτι, εφόσον οι Τεγεάτες χρησιμοποίησαν για αυτό το θέμα τα κατορθώματα του παλαιού και του πρόσφατου παρελθόντος τους, είναι υποχρεωμένοι να απαντήσουν ανάλογα. Οφείλουν να δείξουν από πού προκύπτει το πατρογονικό προνόμιο για την πτέρυγα σε αυτούς τους ίδιους που ανέκαθεν ήταν *χρηστοὶ* και *πρῶτοι* σε αντίθεση με τους Τεγεάτες. Οι Αθηναίοι αποδίδουν στους εαυτούς τους δύο χαρακτηρισμούς, με τους οποίους τονίζουν την ανωτερότητά τους. Ο ισχυρισμός τους έχει ομηρικές καταβολές, επειδή θα μπορούσε να συμπυκνωθεί με την φράση *αἰὲν ἀριστεύειν* (Ιλ. 6.208), με την οποία φανεώνονται οι ανταγωνιστικές αξίες. Υπονοούν ὅτι, επειδή και σε αυτούς υπήρχαν σημαντικά πολεμικά κατορθώματα, θεμελιώνουν το δικαίωμα για την ηγεσία της αριστερής πτέρυγας ως πιο *ἀγαθοὶ* και *ἀνδρεῖοι*. Μάλιστα, ο χαρακτηρισμός *πρῶτοι* μπορεί να αποτελεί υπονοούμενο για την καθιερωμένη θέση τους στην οπλική φάλαγγα και για την νίκη τους στον αγώνα λόγων που ξεκίνησαν οι Τεγεάτες. Αλλά, θα μπορούσε να δηλώνει και την γενικότερη υπεροχή τους ακόμα και σε σχέση με τους Σπαρτιάτες⁴²⁸.

Προκειμένου να υποστηρίξουν τη θέση τους, προχωρούν στην επιχειρηματολογία τους που αποτελείται από πέντε *παραδείγματα* ως επιχειρήματα. Το πρώτο αναφέρεται στην αποδοχή των απογόνων του Ηρακλή από τους Αθηναίους και στη συμβολή τους στην οριστική καταστροφή του Ευρυσθέα. Ειδικότερα, ο Θησέας δέχτηκε τα παιδιά του Ηρακλή μετά τον θάνατο του πατέρα τους με αποτέλεσμα αυτό να θεωρηθεί αιτία πολέμου από τον Ευρυσθέα (9.27.2: *Ἡρακλείδας, τῶν οὗτοι...ἔχοντας Πελοπόννησον.*). Οι Αθηναίοι σε συνεργασία με τους Ηρακλείδες νίκησαν τον Ευρυσθέα, τον οποίο ο Ὑλλος, ο γιος του Ηρακλή, μπόρεσε να σκοτώσει⁴²⁹. Πρόκειται για ένα μυθικό γεγονός που ανάγεται πριν την ήττα του Ὑλλου από τον Έχεμο. Με αυτό το μυθολογικό παράδειγμα αντικρούουν το αντίστοιχο των Τεγεατών (9.26.3-5). Οι Αθηναίοι θεωρούν ὅτι, επειδή τα δείγματα της *ἀνδρείας* τους έχουν πιο βαθιές ρίζες στο παρελθόν, είναι δικαιωματικά πιο άξιοι και καταλληλότεροι από τους Τεγεάτες για την *ἡγεμονίην* της αριστερής πτέρυγας.

Για να δείξουν οι Αθηναίοι ὅτι έχουν αυτό το δικαίωμα, ενισχύουν την υπεροχή τους ως προς το μυθολογικό παρελθόν τους, αναφέροντας άλλα τρία μυθολογικά *παραδείγματα* τα οποία είναι η εκστρατεία εναντίον των Καδμείων με στόχο την ταφή του Πολυνείκη και των νεκρών Αργείων (9.27.3), η νίκη εναντίον των Αμαζόνων που εισέβαλαν στην Αττική (9.27.4) και η συμμετοχή τους στον τρωικό πόλεμο (9.27.4). Οι Αθηναίοι διακόπτουν απότομα την

⁴²⁸ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.27.1.

⁴²⁹ Grimal (1991), σ.245.

αναφορά στο μυθολογικό παρελθόν τους. Θεωρούν την ανάμνηση παλαιών κατορθωμάτων χωρίς κανένα όφελος, επειδή, αν οι πολίτες μίας πόλης ήταν στο παρελθόν *χρηστοί*, δεν αποκλείεται στο παρόν να έχουν αποδειχθεί *φλαυρότεροι* και, αν ήταν τότε *φλαῦροι*, μπορεί στο παρόν να είναι *ἀμείνονες* (9.27.4). Οι όροι *χρηστοί*, *ἀμείνονες* έχουν άμεση σχέση με την *ἀρετὴν* που ταυτίζεται με την ηθική αξία της *ἀνδρείας*. Αντίθετα, το επίθετο *φλαῦρος* θα μπορούσε ταυτιστεί με το επίθετο *κακός*⁴³⁰. Η *κακία* σχετίζεται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις με την *δειλίαν*. Οι Αθηναίοι έχουν την άποψη ότι το παρελθόν μίας πόλης-κράτους δεν αποτελεί εγγύηση για την πολεμική *ἀρετὴν* των πολιτών της. Υποβαθμίζουν τα κατορθώματα του μυθικού παρελθόντος, για να δείξουν στους Τεγεάτες ότι είναι ανούσιο να έχουν αξιώσεις βασιζόμενοι μόνο σε αυτά⁴³¹. Στην ουσία, θεωρούν ότι η *ἀνδρεία* δεν αποτελεί ένα μόνιμο και διαχρονικό γνώρισμα που υπάρχει *φύσει* στους πολίτες μίας συγκεκριμένης πόλης-κράτους⁴³².

Με αυτό τον τρόπο, οι Αθηναίοι αποστασιοποιούνται από το μυθολογικό τους παρελθόν, θεωρώντας ως βασικό κριτήριο για τη λήψη μίας απόφασης τα ιστορικά γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος⁴³³. Για αυτό, αφού δηλώσαν ότι τα *παλαιὰ ἔργα* είναι ασήμαντα, προχωρούν στο πέμπτο ιστορικό παράδειγμα που αφορά το ανδραγάθημα των Αθηναίων στη μάχη του Μαραθώνα (9.27.5: *ἡμῖν δὲ εἰ μὴδὲν ἄλλο....καὶ τεσσεράκοντα*). Υποστηρίζουν ότι τους αξίζει αυτό το *γέρας* για το κατόρθωμά τους στον Μαραθώνα, επειδή μόνοι τους, μονομαχώντας με τους Πέρσες, κατάφεραν να κατατροπώσουν σαράντα ἑξι ἔθνη των Περσών. Η χρήση του μοτίβου της μοναδικότητας και της μονομαχίας από τους αθηναίους ομιλητές αποτελεί, πιθανόν, ένα ειρωνικό σχόλιο για τα επιχειρήματα των Τεγεατών⁴³⁴. Επιχειρούν ἑμμέσως να συγκρίνουν τη μάχη του Μαραθώνα με τη μονομαχία του Έχεμου, αναδεικνύοντας τη σημασία του αθηναϊκού κατορθώματος. Η μονομαχία του αθηναϊκού με τον περσικό στρατό αποκτάει βαρύνουσα σημασία, επειδή πρόκειται για ένα επιβεβαιωμένο συλλογικό ιστορικό γεγονός, που είχε ως αποτέλεσμα την ήττα του Δαρείου. Αντίθετα, η νίκη του Έχεμου στη μονομαχία του με τον Ύλλο δεν επιβεβαιώνεται, διότι αποτελεί ένα γεγονός που ανήκει στο μακρινό παρελθόν και στη σφαίρα του μύθου. Με το παράδειγμα της μάχης του Μαραθώνα, εκτός από το πρώτο επιχείρημα, προσπαθούν να αντικρούσουν και το δεύτερο επιχείρημα των Τεγεατών, επειδή η σύγκρουσή τους με τη Σπάρτη ή κάποια άλλη πόλη-κράτος δεν μπορεί να συγκριθεί εύκολα με την εκεί αντιμετώπιση των Περσών που δεν ωφέλησε μόνο την Αθήνα αλλά και όλες τις πόλεις-κράτη της Ελλάδας.

⁴³⁰ LSJ ⁹s.v. *φλαῦρος-α-ον*.

⁴³¹ Solmsen (2004), σ.352, Scardino (2007), σ.301.

⁴³² Lateiner (1989), σ.217.

⁴³³ Scardino (2007), σ.301, υποσ.599.

⁴³⁴ Scardino (2007), σ.302.

Ωστόσο, οι Αθηναίοι παραλείπουν επίτηδες να αναφέρουν τη βοήθεια των Πλαταιέων σε αυτό το εγχείρημά τους (6.111-113), θέλοντας να τονίσουν την τότε προσφορά τους. Κάνουν επίδειξη της πολεμικής *ἀρετῆς* τους, επειδή ούτε οι Τεγεάτες ήρθαν ποτέ σε σύγκρουση με τους Πέρσες ούτε οι Σπαρτιάτες, που μόνοι τους το προσπάθησαν, είχαν επιτυχή αποτελέσματα⁴³⁵. Έτσι, η μάχη του Μαραθώνα χρησιμοποιείται από τους αθηναίους ομιλητές ως αποδεικτικό στοιχείο της συνέχειας με το πέρασμα του χρόνου της αθηναϊκής *ἀνδρείας*, οι ρίζες της οποίας ανάγονται στο μυθικό της παρελθόν⁴³⁶. Αυτό θα μπορούσε να είναι, πιθανόν, ένα καλυμμένο υπονοούμενο των Αθηναίων ότι σε αυτούς η *ἀνδρεία* υπάρχει *φύσει* σε αντίθεση με ό,τι ισχύει στις άλλες πόλεις-κράτη.

Με την αναφορά στη μάχη του Μαραθώνα κλείνει ο κατάλογος των επιχειρημάτων των Αθηναίων, πράγμα που αποτελεί έναυσμα, για να προχωρήσουν σε έναν εκτενή επίλογο (9.27.6). Καταλήγουν στο ότι εξαιτίας του τελευταίου γεγονότος είναι *δίκαιον* να αναλάβουν την ηγεσία της αριστερής πτέρυγας. Παρά αυτήν την δικαιωματικά κατοχυρώμενη αξίωσή τους οι Αθηναίοι δηλώνουν πρόθυμοι να υπακούσουν στις εντολές των Σπαρτιατών και να πολεμήσουν όπου αυτοί ορίσουν. Σε μία επίδειξη μετριοπάθειας και συλλογικού πνεύματος διακηρύσσουν ότι το κύριο μέλημά τους είναι να αποδειχθούν *χρηστοί*, δηλαδή γενναίοι, από όποια θέση και αν βρίσκονται (9.27.6: *πάντη γὰρ τεταγμένοι πειρησόμεθα εἶναι χρηστοί*). Στην ουσία, εντάσσονται με την *ἀνδρείαν* τους σε ένα κοινό αγώνα, χρησιμοποιώντας την για το καλό του συνόλου. Ωστόσο, ο πανελληνισμός των Αθηναίων λαμβάνεται υπόψη ότι δεν είναι τόσο άδολος, επειδή υπολογίζουν ότι ένας εμφύλιος πόλεμος θα μπορούσε να οδηγήσει όλες τις πόλεις-κράτη κάτω από περσική κατοχή. Κατά συνέπεια, είναι αναγκασμένοι να συνεργαστούν και να βάλουν την αντιπαράθεση τους με τις άλλες πόλεις στην άκρη, επειδή μία περσική επικράτηση θα μπορούσε να θέσει ένα οριστικό τέλος στις όποιες ηγεμονικές φιλοδοξίες της Αθήνας.

Η κατάληξη της συνέλευσης ήταν θετική για τους Αθηναίους, επειδή οι Λακεδαιμόνιοι τους έκριναν *ἀξιονικότερους* από τους Τεγεάτες, ώστε να αναλάβουν την *ἡγεμονίην* της συγκεκριμένης πτέρυγας (9.28.1). Οι Τεγεάτες απέτυχαν να πείσουν τους Λακεδαιμόνιους εξαιτίας της υπεροχής των Αθηναίων ως προς την στρατιωτική τους πείρα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίστηκε η πολεμική *ἀρετή* τους⁴³⁷. Οι Σπαρτιάτες τους τίμησαν, δίνοντάς τους το δικαίωμα να πολεμήσουν δίπλα τους (9.28.3).

Η ρητορική νίκη των Αθηναίων μπορεί να οφείλεται και στο ότι δεν προκάλεσαν με τα λεγόμενά τους την οργή των Λακεδαιμονίων. Οι Αθηναίοι, για να πείσουν τους Σπαρτιάτες για το *δίκαιον* αίτημά τους, ακολουθούν μία άλλη άλλη τακτική. Υποβαθμίζουν το μυθολογικό

⁴³⁵ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.27.5, Scardino (2007), σ.302.

⁴³⁶ Solmsen (2004), σ.352.

⁴³⁷ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.26.2-7.

παρελθόν τους, στο οποίο ούτως η άλλως υπερτερούν, και αναδεικνύουν φανερά την σημασία των αποφάσεων και των συμπεριφορών των πολιτών μίας πόλης-κράτους για την κατάκτηση της πολεμικής *ἀρετῆς*. Αν ληφθεί υπόψη και το πιθανό υπονοούμενο για την *φύσει ἀνδρείαν* των Αθηναίων, αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο ότι και άλλες πόλεις-κράτη να έχουν κατακτήσει *τέχνη* την πολεμική *ἀρετήν*. Με αυτόν τον τρόπο, κολακεύουν τους Σπαρτιάτες για την *ἀνδρείαν* τους, επειδή δεν την θεωρούν αποκλειστικό αθηναϊκό προνόμιο. Αυτή η κολακεία μπορεί να κρύβει και ένα αρνητικό υπονοούμενο για τους Σπαρτιάτες, ότι, δηλαδή, η *ἀνδρεία* τους δεν προκύπτει *ἐκ φύσεως* αλλά είναι επικτητη, πράγμα το οποίο αναδεικνύει την ανωτερότητα των Αθηναίων σε αυτόν τον τομέα.

Από ρητορική άποψη παρατηρείται ότι στον λόγο των Αθηναίων υπάρχουν στοιχεία από το είδος του επιτάφιου λόγου. Ειδικότερα, ο τονισμός της *ἀνδρείας* των Αθηναίων, όπως φαίνεται στη *πρόθεσιν* ((9.27.1: *ἐπεὶ δὲ ὁ Τεγεάτης προέθηκε...μᾶλλον ἢ Ἀρκάσι.*) αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του είδους, στο οποίο οι Αθηναίοι χαρακτηρίζονται πάντα ως *προμάχοι*⁴³⁸, δηλαδή ως αυτοί που πολεμούν στην πρώτη σειρά στη μάχη⁴³⁹. Επίσης, η ανάμειξη των Αθηναίων στη διαμάχη των Ηρακλιδών με τον Ευρυσθέα (9.27.2: *Ἡρακλείδας, τῶν οὗτοι...ἔχοντας Πελοπόννησον.*) και η απόκρουση των Αμαζόνων (9.27.4) αποτελεί κοινό τόπο για τους επιτάφιους λόγους. Με το πρώτο ιστορικό παράδειγμα γίνεται υπενθύμιση της γενναιοδωρίας των Αθηναίων και της συμπόνοιάς τους προς τους αδύναμους⁴⁴⁰. Με το δεύτερο παρουσιάζονται οι Αθηναίοι ως *δίκαιοι* και *ἀνδρείοι* πολεμιστές που αντιμετωπίζουν με επιτυχία έναν εχθρικό στρατό. Οι Αμαζόνες διαπράττουν *ὑβριν*, επειδή, παραβιάζοντας τα όρια της γυναικείας φύσεως, αποκτούν τέτοια δύναμη, ώστε τολμούν να συγκρουστούν με τους Αθηναίους που εκπροσωπούν μία πολιτισμένη πόλη-κράτος με άνδρες πολεμιστές, οι οποίοι παραδοσιακά διαθέτουν την ηθική αξία της *ἀνδρείας*⁴⁴¹.

Τέλος, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο, το οποίο αποτελεί δάνειο από τους επιτάφιους λόγους, είναι η προτίμηση για τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος⁴⁴² (9.27.5: *παλαιῶν μὲν νυν ἔργων ἄλις ἔστω*). Αυτό τεκμηριώνεται από εμφάνιση αυτού του μοτίβου στον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκ. 2.36.4: *ὣν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους ἔργα...βουλόμενος ἐάσω*). Αν και οι ομοιότητες του λόγου των Αθηναίων με τους επιτάφιους λόγους είναι κραυγαλέες, δεν πρέπει να υπάρξει σύγχυση οι Αθηναίοι εκφώνησαν έναν επιτάφιο λόγο πριν από τη μάχη των Πλαταιών. Τα τυπικά συστατικά αυτού του είδους είναι ο *θρήνος*, η *παρηγορία* και ο *ἔπαινος*⁴⁴³. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει μόνο ο *ἔπαινος*, η χρήση του

⁴³⁸ Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.27.2, π.β. Loraux (1986), σ.68.

⁴³⁹ LSJ ⁹ s.v. *προμάχος*.

⁴⁴⁰ Loraux (1986), σ.67.

⁴⁴¹ Loraux (1986), σσ.146-148.

⁴⁴² Flower-Marincola (2002), *ad loc.* 9.27.5,

⁴⁴³ Kennedy (1963), σ.155.

οποίου εξυπηρετεί τους αθηναίους πρέσβεις για την υπεράσπιση των συμφερόντων της πόλης τους.

Συμπερασματικά, ο Ηρόδοτος με την αντιλογία των Τεγεατών με τους Αθηναίους με θέμα την ηγεσία της της αριστερής πτέρυγας αναδεικνύει την στρατιωτική επιτυχία ως κριτήριο για την τιμήν, δηλαδή την υπόληψη μίας πόλης-κράτους⁴⁴⁴. Η υπόληψη που απολαμβάνει κάθε πόλη-κράτος ανάμεσα στις άλλες αντικατοπτρίζεται στην θέση των οπλιτών της μέσα στο σχηματισμό της οπλιτικής φάλαγγας. Ο *ἀγών* των δύο αντιμαχόμενων πλευρών αποδεικνύεται με τις αντικρουόμενες προθέσεις [*Ἡμεῖς αἰεὶ κοτε ἀξιεύμεθα...ἐς Πελοπόννησον* (9.26.2) vs *ἐπεὶ δὲ ὁ Τεγεάτης προέθηκε...μᾶλλον ἢ Ἀρκάσι.* (9.27.1)] και επιχειρήματα, που βασίζονται σε ιστορικά παραδείγματα από το μακρινό και πρόσφατο παρελθόν [*ἐπεὶ μετὰ Ἀχαιῶν...ἐξόδου γενομένης* (9.26.3-5) vs *Ἡρακλείδας, τῶν οὔτοι...ἔχοντας Πελοπόννησον.*(9.27.2) / *χωρὶς τε τούτου τοῦ ἀπηγγέμενου ἔργου...πολλοὶ δὲ καὶ πρὸς ἄλλους* (9.26.6-7) vs *ἡμῖν δὲ εἰ μὴδὲν ἄλλο....καὶ τεσσεράκοντα* (9.27.5). Μέσω αυτής της αντιλογίας, που έλαβε χώρα πριν από τη μάχη των Πλαταιών, ο ιστορικός φανερώνει, εκτός από τον σημαντικό ρόλο των οπλιτών στους περσικούς πολέμους, και την προσπάθεια των πόλεων-κρατών να προετοιμάσουν το έδαφος για τη μελλοντική *ἡγεμονίην* τους, αφού τελειώσει ο πόλεμος.

Η οπλιτική μάχη προκάλεσε κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής κοινωνικές αλλαγές, επειδή ο κακός αλλά πλούσιος μπορούσε να κατέχει και να συντηρεί όπλα εξαιτίας του πλούτου που προέκυψε από άλλες πηγές, όπως το εμπόριο. Αυτό είχε ως συνέπεια τη συμμετοχή των κακῶν αλλά πλούσιων στην οπλιτική φαλαγγα μαζί με τους αριστοκράτες που παραδοσιακά διέθεταν τον πλουτο. Ωστόσο, η αξίωση αυτών για περισσότερη συμμετοχή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων τους οδήγησε να υποστηρίξουν τυράννους, σπάζοντας το κατεστημένο της αριστοκρατίας. Με αυτόν τον τρόπο, έθεσαν τις βάσεις για την μετέπειτα επικράτηση του πολιτεύματος της δημοκρατίας⁴⁴⁵. Στην αθηναϊκή δημοκρατία του τελών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ο ρόλος της οπλιτικής δύναμης ήταν η υπεράσπιση της πόλης των Αθηνών και της Αττικής. Η αθηναϊκή οπλιτική δύναμη με την χρήση του σχηματισμού της οπλιτικής φάλαγγας είχε επιτυχημένη πορεία, όπως φάνηκε από τις νίκες στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) και τις Πλαταιές (479 π.Χ.). Αυτή είχε ποικίλες στρατιωτικές χρήσεις, που δεν περιορίζονταν μόνο σε συγκρούσεις με αντίπαλες οπλιτικές φάλαγγες, αφού μπορούσε να λειτουργήσει ως αποβατική δύναμη που μεταφερόταν με πλοία ή ως μία απλή περίπολος. Ο ρόλος της στην Αθήνα ήταν περισσότερο αποτρεπτικός επιθέσεων από ξένους εισβολείς⁴⁴⁶. Το βασικό κριτήριο για την συμμετοχή κάποιου στην οπλιτική δύναμη της Αθήνας ήταν ο πλούτος. Όσοι

⁴⁴⁴ Van Wees (2004), σ.23.

⁴⁴⁵ Krenz (2007), σ.61.

⁴⁴⁶ Herman (2006), σσ.240-241.

διέθεταν την οικονομική δυνατότητα, μπορούσαν να γίνουν είτε ιππείς είτε οπλίτες, ενώ, όσοι δεν διέθεταν πλούτο, υπηρετούσαν ως κωπηλάτες⁴⁴⁷.

Σύμφωνα με το σολώνειο σύστημα υπήρχαν ανάλογα με το εισόδημα τέσσερις κοινωνικές ομάδες: οι πεντακοσιομέδημοι, οι ίππεις, οι ζευγῖται που κατείχαν γη και οι άκληροι θῆτες. Τα άτομα από τις δύο πρώτες κοινωνικές ομάδες υπηρετούσαν ως ιππείς, τα άτομα από την τρίτη ως οπλίτες και τα άτομα από την τέταρτη είτε ως κωπηλάτες. Βεβαία, οι θῆτες μπορούσαν να υπηρετούν και ως ψιλοί, δηλαδή ως ελαφριά οπλισμένοι στρατιώτες⁴⁴⁸. Εκτός από την οικονομική δυνατότητα, υπήρχαν και άλλα κριτήρια για τη συμμετοχή τους σε κάποιο στρατιωτικό σώμα, όπως η απόδοση, η εκπαίδευση, οι απαιτήσεις κάθε μονάδας, η εμπειρία και η ηλικία. Αυτό είχε ως συνέπεια άτομα, τα οποία ήταν πλούσια και άνηκαν στην παραδοσιακή αριστοκρατία, να αποκλείονται από την οπλιτική φάλαγγα λόγω ηλικίας. Η πολιτική ενίσχυσης των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων με στόχο την αύξηση όσων δικαιούταν να είναι οπλίτες έδωσε πολλές ευκαιρίες σε φτωχότερα κοινωνικά στρώματα του δήμου με διάφορα μέτρα να πλουτίσουν. Υπήρχε η δυνατότητα σε πολίτες από τα δύο κατώτερα κοινωνικά στρώματα να συμμετέχουν σε αποικισμούς και να τους παραχωρηθούν κληροί που κατασχέθηκαν σε περιοχές συμμαχικών πόλεων της Αθήνας που επαναστάτησαν. Επίσης, υπήρχε πλειάδα εργαστηρίων που πρόσφερε πολλές θέσεις εργασίας. Ακόμα, πληρωνόταν ο εξοπλισμός από το κράτος στους γιους νεκρών οπλιτών. Επιπλέον, δινόταν δωρεάν σε κάθε οπλίτη που ολοκλήρωνε την εκπαίδευσή του το δόρυ και η ασπίδα. Γενικά, τα μέτρα για την αύξηση της οπλιτικής δύναμης συνέβαλαν στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα⁴⁴⁹. Μετά τους περσικούς πολέμους μαρτυρούνται περιπτώσεις πολιτών που κατάφεραν να ανέβουν κοινωνικά στην τάξη των *ίππεων*, επειδή έγιναν πετυχημένοι ιδιοκτήτες γης.

Γενικά, το τιμοκρατικό σύστημα του Σόλωνα, με το οποίο νομιμοποιήθηκε ο πλούτος των εμπόρων και των δημιοεργών, είχε ως συνέπεια τη μετάβαση στη φάση του «οπλίτη της πόλης». Στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αυτό που είχε σημασία ήταν το «ὅπόσοι καὶ ὄπλα παρέχονται (Θουκ. 8.97.1)». Αυτό σήμαινε ότι δίνονταν σημασία στον αριθμό των ατόμων που μπορούσαν να διαθέτουν όπλα⁴⁵⁰. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. ο Αριστοτέλης ασκεί, πιθανόν, κριτική στην Αθήνα για το σύστημα που επικρατούσε (Αριστ. *Πολ.* 1297b1-12). Αν και είναι υπέρ του να θεωρούνται πολίτες, όσοι φέρουν όπλα, θεωρεί αδιανοήτο να καθορίζεται με απόλυτο τρόπο το όριο εισοδήματος, με βάση το οποίο μπορεί κάποιος να συμμετέχει στο πολίτευμα. Κατά τη γνώμη του φιλοσόφου, το όριο θα πρέπει να διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να συμμετέχουν όσο το δυνατόν περισσότεροι στο πολίτευμα. Παρατηρεί ,

⁴⁴⁷ Herman (2006), σ.246.

⁴⁴⁸ Περυσινάκης (2012), σ.262.

⁴⁴⁹ Herman (2006), σσ.247-249.

⁴⁵⁰ Περυσινάκης (2012), σ.264.

μάλιστα, ότι οι φτωχοί και όσοι δεν συμμετέχουν στα αξιώματα, έχουν την τάση να απέχουν από όλα. Αναφέρει ως παράδειγμα τους απόρους που δεν συμμετέχουν στον πόλεμο, αν δεν τους παρέχουν τροφή

Γενικά Συμπεράσματα

Από τις αντιλογίες που εξετάστηκαν ως προς τις ηθικές αξίες και την πολιτική συμπεριφορά προκύπτει ότι ο Ηρόδοτος γράφει χρησιμοποιώντας δύο επίπεδα. Αναφέρεται, αφενός, στα γεγονότα των περσικών πολέμων και, αφετέρου, σχολιάζει με έμμεσο τρόπο, χρησιμοποιώντας υπονοούμενα, όσα βιώνει στη δημοκρατική Αθήνα. Αφενός, όταν αναφέρεται σε αυτά καθ'αυτά τα γεγονότα των περσικών πολέμων, δίνει το αξιακό πλαίσιο του πρώιμου 5^{ου} αιώνα π.Χ. ως προς τους Πέρσες και τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Η κοινή συνισταμένη των βαρβάρων και των Ελλήνων είναι ο *νόμος*, του οποίου το περιεχόμενο διαφέρει από λαό σε λαό.

Σχετικά με τους Πέρσες, η πολιτική συμπεριφορά τους διεπόταν από τον *νόμον* που δίνει στο περσικό αξιακό πλαίσιο είτε ανταγωνιστικό είτε συνεργατικό χαρακτήρα. Οι ανταγωνιστικές όψεις του είναι δύο. Πρώτον, η έκφανση του νόμου που αφορούσε τη διαδοχή στον περσικό θρόνο, αν και έπρεπε να λύσει τα προβλήματα διαδοχής, αποτελέσε έναυσμα για διαμάχες, επειδή ήρθαν στην επιφάνεια οι φιλοδοξίες των επίδοξων διαδόχων που ανταγωνίστηκαν μέχρι το τέλος για το ανώτερο αξίωμα της Περσίας.

Δεύτερον, ο *νόμος* του *μη άτρεμίζειν* οδήγησε τους Πέρσες στον άκρατο επεκτατισμό, επειδή επιβάλλοταν η εδαφική επέκταση της περσικής αυτοκρατορίας μέσω της κατάκτησης καινούριων περιοχών. Ο Ξέρξης, αν και αμφιταλαντεύτηκε, υποτάχθηκε τελικά σε αυτόν, επειδή έπρεπε να μη φανεί κατώτερος από τους προγόνους του και αδύναμος στα μάτια των υπηκόων του. Παράλληλα, αυτή η έκφανση του *νόμου* υπήρχε κίνδυνος να αποτελέσει όπλο για τους ανταγωνιστές του Ξέρξη, οι οποίοι θα έβλεπαν με καλό μάτι την αποτυχία του Ξέρξη, που θα λειτουργούσε ως αφορμή για ανάρρησή τους στην εξουσία. Η εφαρμογή ή μη του *νόμου* του *μη άτρεμίζειν* προκάλεσε διαμάχες και σε επίπεδο διαβουλεύσεων. Όπως φαίνεται από τα λεγόμενα του Αρτάβανου στις δύο αντιπαραθέσεις του με τον Ξέρξη, υπήρχαν φωνές μέσα στην περσική αυτοκρατορία που ήταν κατά μίας επιθετικής χωρίς όρια εξωτερικής πολιτικής. Από την απόρριψη των προτάσεων του Αρτάβανου γίνεται φανερό ότι ο *νόμος* λειτουργησε καταπιεστικά, οδηγώντας τον Ξέρξη σε μία επεκτατική εκστρατεία. Η πολιτική συμπεριφορά του Ξέρξη και των Περσών φαίνεται ότι καθορίστηκε σε απόλυτο βαθμό από αυτόν.

Ωστόσο, υπάρχουν και οι συνεργατικές όψεις του περσικού *νόμου*. Ο *πέρσης* μονάρχης, αν και καταπιέζεται από τον περσικό πολιτισμό ντροπής, παρουσιάζεται εξαιτίας της θεσμικής του θέσης ως όργανο του *νόμου* που καταδυνάστευε τους Πέρσες, εξαναγκάζοντάς τους υπό την απειλή του μαστιγίου να συμμετέχουν στην εκστρατεία. Η δυναστική εξουσία του *πέρση* μονάρχη, του οποίου τις διαταγές έπρεπε να εκτελούν απαρέγκλιτα όλοι οι Πέρσες, αποτέλεσε τον κυριάρχο συνεκτικό κρίκο της περσικής κοινωνίας. Εκτός από αυτό, αλλή μία έκφανση του *νόμου* αποτέλεσε η υποχρέωση τους να

διέπεται η επικοινωνία τους από την *ἀληθείην*. Με αυτό τον τρόπο, γινόταν απόπειρα να αποφευχθούν οι εσωτερικές έριδες, επειδή μέσω της ειλικρίνειας, πιθανόν, θα περιορίζονταν οι εντάσεις. Το συνεργατικό πλαίσιο του περσικού αξιακού συστήματος ενισχύεται και με την ξεκάθαρα συνεργατική αξία της *ξενίης*, σύμφωνα με την οποία ο πέρσης μονάρχης μπορούσε να παρέχει σε κάποιον *ξένον* τροφή, στέγη, προστασία και προνόμια με πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του Δημάρατου.

Σχετικά με τους Έλληνες υπάρχει ανάλογη αναφορά από τον ιστορικό και σε ένα συνεργατικό και σε ένα ανταγωνιστικό αξιακό πλαίσιο. Η παντοδυναμία του *νόμου* θεωρείται δεδομένη. Αν και κάθε πόλη-κράτος διεπόταν από τους δικούς της ξεχωριστούς *νόμους*, υπήρχε ένα κοινός *νόμος* που κυριαρχούσε σε όλες και δεν ήταν άλλος από αυτόν της *ἐλευθερίας*. Με την περσική εισβολή τέθηκε σε αμφισβήτηση η ισχύς αυτού του *νόμου*. Αυτό το γεγονός ανάγκασε τις περισσότερες πόλεις-κράτη να ενωθούν σε μία πανελλήνια συμμαχία, προκειμένου να υπερασπιστούν το υπέρτατο ιδανικό της *ἐλευθερίας*. Για αυτό, οι πληθυσμοί των συγκεκριμένων πόλεων-κρατών, χωρίς να έχουν τίποτα να χάσουν, συνεργάστηκαν και υπερασπίστηκαν την εδαφική ακεραιότητα των πόλεων-κρατών τους. Κατά συνέπεια, ο *νόμος* της *ἐλευθερίας* τη δεδομένη χρονική περίοδο λειτούργησε συνεργατικά, επειδή ήταν αδύνατη η μεμονωνομένη από κάθε πόλη-κράτος αντιμετώπιση αυτού του σοβαρού κινδύνου. Μέσω της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών αντιπαράκειται ο *νόμος* της *ἐλευθερίας* με αυτόν του *μη ἄτρεμιζειν*, όπως προκύπτει από την αντιπαράθεση του Δημάρατου με τον Ξέρξη μετά από τη μάχη των Θερμοπυλών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες θεωρούνταν σημαντική η πολεμική *ἀρετή*, η οποία ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση της περσικής εισβολής του Ξέρξη. Η δράση του ανθρώπου που καθορίζεται από τις επιταγές του *νόμου* της *ἐλευθερίας* οφείλεται στον *εὖ βουλευέσθαι*, δηλαδή στη συνετή σκέψη. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Θεμιστοκλής, ο οποίος με τη συνετή σκέψη του έπεισε, πρώτα, τους Αθηναίους και, ύστερα, τους άλλους Έλληνες, να αγωνιστούν για την *ἐλευθερίην* τους στη Σαλαμίνα. Ακόμα και το γεγονός ότι οι Έλληνες διάλεξαν να πολεμήσουν στις Πλαταιές θεωρείται πράξη *εὐβουλίας*, επειδή είχαν τέτοια σύνεση, ώστε επέλεξαν να συμμετέχουν ενωμένοι για τον ίδιο σκοπό στην οπλική φάλαγγα, η συμμετοχή στην οποία αναγεται σε *ἀρετήν*, επειδή ο πόλεμος για την υπεράσπιση της πόλης-κράτους προσέδιδε στο άτομο την ιδιότητα του *ἀγαθοῦ*. Επομένως, το *εὖ βουλευέσθαι* ταυτίζεται εξαιτίας αυτού του στρατιωτικού σχηματισμού με τη συνεργατική πολεμική *ἀρετήν*.

Μέσα σε αυτό το ισχυρό συνεργατικό πλαίσιο υπάρχουν ψήγμα του ανταγωνισμού των πόλεων-κρατών. Τα ιδιαίτερα συμφέροντα κάθε πόλης-κράτους κρύβονταν πίσω από οποιαδήποτε διαβούλευση που αφορά τους περσικούς πολέμους. Αυτό τεκμηριώνεται από την

πολιτική συμπεριφορά των Σπαρτιατών και των Αθηναίων. Από τη μία, οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν να δώσουν την *ήγεμονίην* στον Γέλωνα, επειδή αυτό θα κλόνιζε τα όποια θεμέλια έβαλαν για την καθιέρωσή τους ως ηγεμονική δύναμη στην Ελλάδα. Από την άλλη, οι Αθηναίοι, έχοντας παρόμοια κίνητρα με τους Σπαρτιάτες, τήρησαν στάση αναμονής ως προς τις ηγεμονικές φιλοδοξίες τους, επειδή ήταν πιο συμφέρουσα για αυτούς μία συμμαχία για την απόκρουση των Περσών. Όταν ηττήθηκε ο Ξέρξης μετά από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Αθηναίοι εκδήλωσαν τα πρώτα ψήγματα καταπίεσης με την εκβιαστική απαίτηση λύτρων στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Εκτός από αυτήν τη συμπεριφορά τους, προχώρησαν και σε επίδειξη ανωτερότητας και αλτρουισμού, όπως φαίνεται στην αντιπαράθεσή τους με τους Τεγεάτες για την ηγεσία της αριστερής πτέρυγας της οπλιτικής φάλαγγας. Με αυτόν τον τρόπο, έθεσαν ισχυρές βάσεις για τον ηγεμονικό τρόπο άσκησης της μετέπειτα εξωτερικής πολιτικής τους. Από όλα αυτά προκύπτει ότι το ίδιο σημαντικό με την υπερασπίση της πόλης-κράτους ήταν η υπόληψη που απολάμβανε κάθε πόλη-κράτος σε σχέση με τις άλλες.

Αφετέρου, όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι ο Ηρόδοτος δεν αναφέρεται μόνο στα γεγονότα των περσικών πολέμων. Ο ιστορικός έζησε και στην Αθήνα. Κατακρίνει έμμεσα τον ζηλόφθονο χαρακτήρα των Αθηναίων, όπως φαίνεται από το χαρακτηρισμό των Ελλήνων ζηλόφθονων στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής του με τον Δημάρατο. Επειδή βλέπει τα πρώτα σημάδια της κήρυξης του Πελοποννησιακού Πολέμου, είναι υπέρ μίας αθηναϊκής δημοκρατίας, στην οποία οι αποφάσεις οφείλουν να παίρνονται μετά από μετρημένη σκέψη όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της. Χρησιμοποιεί, μάλιστα, την συμπεριφορά του Ξέρξη ως παράδειγμα προς αποφυγήν, προειδοποιώντας τους Αθηναίους για τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να επιφέρει η άμετρη επιθετικότητα και η βία που υπαγορεύεται από την *πλεονεξίην*. Επειδή είναι γνώστης των ιστορικών γεγονότων, είναι συνειδητοποιημένος για τη βιαιότητα του πολέμου και τις βαριές συνέπειες μίας ήττας. Πίσω από την προτροπή του Θεμιστοκλή στους Αθηναίους να μην καταδιώξουν τον Ξέρξη και να ασχοληθούν με τη καλλιέργεια της γης κρύβεται, πιθανόν, η περσόνα του ιστορικού που φαίνεται ότι είναι κατά των πολεμικών επιχειρήσεων που δεν έχουν αμυντικό χαρακτήρα. Αν ληφθεί αυτό υπόψη, θα μπορούσε ο Ηρόδοτος να χαρακτηριστεί υπέρμαχος της ειρήνης, εφόσον δεν θίγεται το αναφαίρετο δικαίωμα μίας πόλης-κράτους για *αὐτονομίαν* και *ἐλευθερίην*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΛΕΞΙΚΑ

Liddell H.G.-Scott R.-Κωνσταντινίδης Μ., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμοι I έως V, εκδότης Ι. Σιδέρης, Αθήναι (ανατ. 2001).

Grimal P., *Dictionnaire de la Mythologie Greque et Romaine*, Presses Universitaires de France, Paris (ελλην. μετάφρ. Β.Ατσαλός, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991).

Powell J.E., *A Lexicon to Herodotus*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1960.

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ

Burnet I., *Platonis Opera*, Oxonii:E Typographeo Clarendoniano 1902.

Bywater L., *Aristotelis Ethica Nicomachea*, Oxonii:E Typographeo Clarendoniano 1894.

Hude C., *Herodoti Historiae*, τόμοι prior et posterior, Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1908.

Jones S.H., . *Thucydidis Historiae*, τόμος prior, Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1900.

Kenyon F.G., *Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1920.

Marchant E.C., *Xenophontis Opera Omnia*, τόμος III (Expedition Cyri), Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1904.

Monro D.B., Allen T.W., *Homeri Opera*, τόμοι I-IV, Oxonii:E Typographeo Clarendoniano 1902.

Pearson A.C., *Sophoclis Fabulae*, Oxonii:E Typographeo Clarendoniano 1924.

Ross W.D., *Aristotelis Politica*, Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1957.

———, *Aristotelis Ars Rhetorica*, Oxonii: e Typographeo Clarendoniano 1959.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

Asheri D., Lloyd A., Corcella, A., *A commentary on Herodotus Books I - IV.*, Oxford University Press 2007 (ελλην. μεταφρ. Δ. Σκουρέλλος, επιμέλεια Α.Ρεγκάκος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010).

Bowie A.M., *Herodotus Histories Book VIII* , Cambridge University Press 2007.

Chiron P. (εκδ.), *Pseudo-Aristote Rhétorique á Alexandre*, Les Belles Lettres, Paris 2002.

Diels H.-Kranz W.(εκδ.), *Die Fragmente der Vorsokratiker* , Weidmann, Hildesheim 2004 (ελλην. μετάφρ. Β.Α. Κύρκος, τόμοι Α΄, Β΄, εκδ. Παπαδήμας , Αθήνα 2007).

Flower M.A.-Marincola J., *Herodotus Histories , Book IX*, Cambridge University Press 2002.

- Frost F.J., *Plutarch's Themistocles*, A Historical Commentary, Princeton University Press, Princeton- New Jersey 1980.
- Gray V.J., *Xenophon on Government*, Cambridge University Press 2007 (ελλήν. μετάφρ. Ι. Κεραμετσή, Ινστιτούτο του Βιβλίου –Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011).
- Hornblower S., *A Commentary on Thucydides*, vol.I, Books I-III, Clarendon Press – Oxford 1991(ελλήν. μετάφρ. Φ.Πετίκα, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006).
- How W.W.- Wells J., *A commentary on Herodotus, with introduction und appendixes*, vol. I (Books I-IV), vol.II (Books V-IX), Oxford at the Clarendon Press 1912.
- Macan R.W., *Herodotus:The seventh, eighth, ninth books*, Arno Press, New York 1973.
- Marchant E.C., *Xenophon Scripta Minora*, Harvard University Press 1925 (ανατ.1962).
- Pendrick G.J. (εκδ.), *Antiphon the Sophist, The Fragments*, Cambridge University Press 2002.
- Perrin B., *Plutarch's Lives*, vol. IV, Harvard University Press 1916 (ανατ.1968).
- , *Plutarch's Lives*, vol. V, Harvard University Press 1917 (ανατ.1961).
- , *Plutarch's Lives*, vol. X, Harvard University Press 1921 (ανατ.1959).
- , *Plutarch's Lives*, vol. XI, Harvard University Press 1926 (ανατ.1962).
- Von Fritz Kurt, *Aristotle's Constitution of Athens and Related Texts*, Hafner Publishing Company, New York 1950.
- Γεωργοπαπαδάκος Α., Θουκυδίδου *Ιστορίαι*, Μαλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1985.
- Διαμαντόπουλος Δ., *Ξενοφώντος Λακεδαιμονίων Πολιτεία-Αθηναίων Πολιτεία*, Πάπυρος 1986.
- Έν Κύκλω, Σοφοκλής *Αΐας*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1998.
- Κομνηνού-Κακριδή Ο., Ομήρος *Ιλιάδα*, τόμοι Α,Β,Γ, «Δαίδαλος»- Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα ανατύπωση 2004.
- Λυπουρλής Δ., Αριστοτέλης *Ηθικά Νικομάχεια* τόμος Α, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- , Αριστοτέλης *Ρητορική Α΄*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002.
- , Αριστοτέλης *Ρητορική Β΄, Γ΄*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Παπαδής Δ., Αριστοτέλης *Αθηναίων Πολιτεία*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ράπτης Γ., Ξενοφών *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.
- Σιδέρης Ζ., Ομήρου *Οδύσσεια*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1998.
- Σκουτερόπουλος Ν.Μ., Πλάτων *Πολιτεία*, Πόλις, Αθήνα 2003⁵.
- Σπυρόπουλος Η.Σ., Πλάτων *Πρωταγόρας*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009.
- , Ηροδότου *Ιστορίαι*, Κλειώ, Γκοβόστης, Αθήνα 1964.
- , Ηροδότου *Ιστορίαι*, Ευτέρπη, Θάλεια, Γκοβόστης, Αθήνα 1992.
- , Ηροδότου *Ιστορίαι*, Μελπομένη, Τερψιχόρη, Γκοβόστης, Αθήνα 1992.
- , Ηροδότου *Ιστορίαι*, Ερατώ, Πολυμνία, Γκοβόστης, Αθήνα 2002².
- , Ηροδότου *Ιστορίαι*, Ουρανία, Καλλιόπη, Γκοβόστης, Αθήνα 1995.

- Συνοδινού Κ., Ευριπίδης *Εκάβη*, τομ.Α΄, Β΄, Δαίδαλος-Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2005.
 Τζιώκα-Ευαγέλου Π., Αριστοτέλης *Πολιτικά* III&IV, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007.
 Τζουμελέας Στ., Πλάτων *Γοργίας*, Ι.Ζαχαρόπουλος.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

- Adkins A.H.W., *Merit and Responsibility*, Oxford University Press, 1960.
 ———, *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, Chatto & Windus 1972
 (ελλην.μετάφρ. Ι.Ν. Περυσινάκης, Ινστιτούτο του βιβλίου –Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010).
 Andrewes A., *The Greek Tyrants*, Hutchinson Publishing Group Ltd 1974 (ελλην.μετάφρ.
 Μ. Κάσου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982).
 Baragwanath E., *Motivation and Narrative in Herodotus*, Oxford University Press 2008.
 Bengtson H., *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*,
 C.H. Beck 1960 (ελλην. μετάφρ. Α. Γαβρίλης, Μέλισσα, Αθήνα 1991).
 Bischoff H., *Der Warner bei Herodot*, Universitätsverlag von Robert Noske in Borna-
 Leipzig, Marburg 1932.
 Blösel W., “The Herodotean Picture of Themistocles” στο: N. Luraghi (εκδ.), *The
 Historian’s Craft in the Age of Herodotus*, Oxford University Press 2001, σσ.179-197.
 ———, *Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im fünften Jahrhundert*, Franz Steiner
 Verlag, Stuttgart 2004.
 Boedeker D., “The two Faces of Demaratus” *Arethusa* 20 (1987) 185-201.
 Bratt K.D., *Herodotus Oriental Monarchs and their Counsellors, a Study in Typical
 Narration*, UMI 1985.
 Brosius M., *Women in Ancient Persia (559-331 BC)*, Clarendon Press, Oxford 1996.
 ———, *The Persians*, An Introduction, London and New York 2006.
 Carlier P., *La Royauté en Grèce avant Alexandre*, AECR, Strassburg 1984.
 Cartledge P., “Ο Ηρόδοτος και οι «Άλλοι»: Σκέψεις για την αυτοκρατορία” στο:
 Α.Μελίστα, Γ.Σωτηροπούλου (εκδ.), *Ιστορία, Ηρόδοτος, Δεκατέσσερα Μελετήματα*, Σμίλη
 2004, σσ. 275-296.
 Cook J.M., *The Persian empire*, J.M. Dent & Sons Ltd, London, Melbourne, Toronto 1983.
 Cragg K., *Herodotus’ Presentation of Sparta*, UMI, 1976.
 Crane G., “Power, Prestige, and the Corcyrean Affair in Thucydides 1” *CLAnt* 11 (1992) 1-
 27.
 Connor W.R., “The Histor in History” στο: R.M. Rosen, J.Farrell (εκδ.), *Nomodeiktes:
 Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*, The University of Michigan Press 1993, σσ.3-15.
 de Ste Croix G.E.M., “Herodotus”, *G&R* 24 (1977) 130-148.
 Demand N., “Herodotus’ Encomium of Athens” *AJPh* (1987) 746- 758.

Devettere R.J., *Introduction to Virtue to Ethics, Insights of the Ancient Greeks*, Georgetown University Press, Washington D.C. 2002.

Dewalt C., “ Δεν έδωσα την δική μου γενεαλογία” στο: E.J. Bakker, I. J. F. De Jong, H. Van Wees (εκδ.), *Εγχειρίδιο Ηροδότειών Σπουδών*, (μεταφρ. Κ. Δημοπούλου) ,Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ.258-277.

Dodds E.R., *The Greeks and the Irrational*, University of Californian Press, Berkley and Los Angeles 1951. (ελλην. μετάφρ. Γ.Γιατρομανωλάκης, Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978²)

Dunbabin T.J., *The Western Greeks*, Oxford at Clarendon Press 1948.

Evans J.A.C., “The Dream of Xerxes and the “Nomoi” of the Persians” *CJ* 57.1(1961) 109-111.

———, “Despotes Nomos” *Athenaeum* 43(1965) 142-153.

Finley J.H., *Thucydides*, The University of Michigan Press 1963 (ελλην. μετάφρ. Τ. Κουκουλιός, εκδ. Δ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 2011) .

Fisher N., *Hybris, A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, England 1992.

———, “ Η Λαϊκή Ηθική στον Ηρόδοτο ” στο: E.J. Bakker, I. J. F. De Jong, H. Van Wees (εκδ.), *Εγχειρίδιο Ηροδότειών Σπουδών*, (μεταφρ. Κ. Δημοπούλου) ,Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ.198-221.

Flory S., “Laughter, Tears and Wisdom in Herodotus” *AJPh* 99 (1978) 145-153.

———, *The Archaic Smile of Herodotus*, Detroit 1987.

Flower M.A., “From Simonides to Isocrates: The Fifth–Century origins of Fourth-Century Panhellenism” *CLAnt* 19 (2000) 65-101.

Fornara C.W., *Herodotus, An interpretative Essay*, Clarendon Press-Oxford 1971.

Forrest W.G., *A History of Sparta 950-192 B.C.*, Hutchinson University Library, London 1968.

Forsdyke S., “Democratic Ideology and Herodotus’ Histories” *AJPh* 122 (2001) 329-358.

———, “Ελληνική Ιστορία περ.525-480 π.Χ.” στο: E.J. Bakker, I. J. F De Jong., H. Van Wees (εκδ.), *Εγχειρίδιο Ηροδότειών Σπουδών*, (μεταφρ. Κ. Δημοπούλου) ,Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ.474-498.

Gagarin M., *Antiphon The Athenian, Oratory, Law and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press 2002.

Gigante M., *Νόμος Βασιλεύς*, Edizione Glaux, Napoli 1956.

Gilbert G., Brooks E.J., Niclin T., *Constitutional Antiquities of Sparta and Athens*, Swan Sonnenschein & Co London; Macmilan & Co New York 1895.

Grethlein J., “The Manifold Uses of the Epic Past” *AJPh* 127 (2006) 485-509.

Harrison T., *Divinity and History, The Religion of Herodotus*, Clarendon Press, Oxford 2000.

- Hart J., *Herodotus and Greek History*, Croom Helm, London & Canberra 1982.
- Hartog F., Lloyd J., *The Mirror of Herodotus: the representation of the other in writing history*, University of California Press 1988.
- Havelock E.A., *The Greek Concept of Justice, From its Shadow in Homer to its Substance to Plato*, Harvard University Press 1978.
- Heinimann F., *Nomos und Physis*, Verlag Friedrich Reinhardt ag Basel 1965.
- Heni R., *Die Gespräche bei Herodot*, 1976.
- Herman G., *Morality and Behaviour in Democratic Athens*, Cambridge University Press 2006.
- Hohti P., “Freedom of Speech in Speech Sections in the Histories of Herodotus” *Arctos* 8 (1974) 19-27.
- Humphreys S., “Law, Custom and Culture in Herodotus” *Arethusa* 20 (1987) 211-220.
- Immerwahr H., “Historical Action in Herodotus” *TAPA* 85(1954) 16-44.
- , *Form and Thought in Herodotus*, The American Philological Association, Cleveland 1966.
- Jordan B., “The Honors for Themistocles after Salamis” *AJPh* 109 (1988) 547-571.
- Kennedy G., *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963.
- Kent R.G., *Old Persian, grammar, texts, lexicon*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut 1953.
- Kleinknecht H., “Herodot und Athen” στο: W.Marg (εκδ.), *Herodot, eine Auswahl aus den neueren Forschung*, Darmstadt 1965, σσ.541-573.
- Krenz P., “Warfare and Hoplites” στο: H.A. Shapiro (εκδ.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, Cambridge University Press 2007, σσ.61-84.
- Κομνηνού-Κακριδή Ο., *Σχέδιο και Τεχνική της Ιλιάδας, Εστία*, Αθήνα 1993.
- Loraux N., Sheridan A., *The invention of Athens, The Funeral Oration in Classical Athens*, Harvard University Press 1986.
- Lateiner D., “No Laughing Matter: A Literacy Tactic in Herodotus” *TAPA* 107 (1977) 173-182.
- , *The Historical Method of Herodotus*, University of Toronto Press 1989.
- Lausberg H., *Handbook of Literary Rhetoric*, a Foundation for Literary Study, Leiden-Boston- Köln, Brill 1998.
- Link S., “Snatching and Keeping: The Motif of Taking in Spartan Culture” στο: T. J. Figueira (εκδ.), *Spartan Society*, Classical Press of Wales 2004, σσ.2-24.
- Lloyd-Jones H., “Pindar Fr.169” *HSCP* (1972) 45-56
- Lloyd M., “Cleobis and Biton (Herodotus 1.31)” *Hermes* 115 (1987) 22-28.

MacDowell D.M., *Spartan Law*, Scottish Academic Press, Edinburg 1986. (ελλην. μετάφρ. Ν. Κονόμη, Παπαδήμας, Αθήνα 2005).

Marg W., “Selbstsicherheit bei Herodot” στο: W.Marg (εκδ.), *Herodot, eine Auswahl aus den neueren Forschung*, Darmstadt 1965, σσ.290-301.

Millender H., “Νόμος Δεσπότης: Spartan Obedience and Athenian Lawfulness in fifth-century Thought” στο: V.B. Gorman, E.W. Robinson (εκδ.), *Oikistes, Studies in Constitutions, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A.J. Graham*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002α, σσ.33-60.

———, “Herodotus and Spartan Despotism” στο: A.Powell, S.Hodkinson (εκδ.), *Sparta beyond the Mirage*, The Classical Press of Wales 2002β., σσ.1-61

Moles J., “Ηρόδοτος και Αθήνα” στο: E.J. Bakker, I. J. F. De Jong, H.Van Wees (εκδ.), *Εγχειρίδιο Ηροδότειών Σπουδών*, (μεταφρ. Κ. Δημοπούλου), Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ.51-69.

Munson R.V., “Three Aspects of Spartan Kingship in Herodotus” στο: R.M. Rosen, J.Farrell (εκδ.), *Nomodeiktes: Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*, The University of Michigan Press 1993, σσ.39-54.

———, “An alternative world: Herodotus and Italy” στο: C.Dewald, J.Marincola (εκδ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge University Press 2006, σσ.257-273.

Μίσιου Α., ‘Όνειρα και Ανατολή στο έργο του Ηροδότου’ στο: Δ.Κυρτάτας, Δ.Ν.Μαρωνίτης (εκδ.), *Όψεις ένυπνίου, Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, σσ. 25-61.

Nagatewa Y., “Isegoria in Herodotus” *Historia* 37 (1988) 257-275.

Nilsson M.P., *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*, Cooper Square Publishers INC, New York 1972.

Ostwald M., “Pindar, Nomos, and Heracles” *HSCP* 69 (1965) 109-137.

———, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford at Clarendon Press 1969.

Pelling C., “Bringing Autochthony Up-to-Date: Herodotus and Thucydides” *CW* 102 (2009) 471-483.

Perlman S., “Panhellenism, the Polis and Imperialism” *Historia* 25 (1976) 1-30.

Pietsch C., “Ein Spielwerk in den Händen der Götter?” *Gymnasium* 108(2001) 205-221.

Περυσινάκης Ι.Ν., *Η Έννοια του Πλούτου στην Ιστορίην του Ηροδότου*, Δωδώνη: Παράρτημα Αριθμ.31, Ιωάννινα 1998².

———, “Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση: Μέθοδος Ερμηνείας” *Ηπειρωτικά Γράμματα* 15 (2010) 7-54.

———, *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση*, Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2012.

Raaflaub K.A., “Herodotus, Political Thought, and the Meaning of History” *Arethusa* 20(1987) 221-248.

Rademaker A., *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint*, Leiden-Boston 2005.

Romilly J.de, *Problèmes de la Democratie greque*, Paris 1975. (ελλην. μετάφρ. Ν. Αγκαβάνης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992).

———, *The Rise and the Fall of States according to Greek Authors*, University of Michigan Press 1977 (ελλην. μετάφρ. Μ. Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Ινστιτούτο του βιβλίου –Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010).

Rood T., “Thucydides Persian Wars” στο: C. Shuttlerworth Kraus (εκδ.), *The Limits of Historiography, Genre and Narrative in Ancient Historical Textes*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, σσ.141-167.

Rosivach V.J., “Autochthony and Athenians” *CQ* 37(1987) 294-306.

Ross W.D., *Aristotle*, Methuen &co Ltd 1923 (ανατ.1977) (ελλην. μετάφρ.Μ. Μήτσου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991 (ανατ. 2005)).

Sancisi-Weerdenburg H., “ Exit Atossa: Images of Women in Greek Historiography on Persia” στο: A. Cameron, A. Kuhrt (εκδ.), *Images of Women in Antiquity*, London 1983, σσ.20-34.

Said S., “Ηρόδοτος και Τραγωδία” στο: E.J. Bakker, I. J. F. De Jong, H. Van Wees (εκδ.), *Εγχειρίδιο Ηροδότειών Σπουδών*, (μεταφρ. Κ. Δημοπούλου), Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ.127-152.

Scardino C., *Gestaltung und Funktion der Reden bei Herodot und Thukydides*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2007.

Schofield M., “Euboulia in the Iliad” *CQ* 36(1986) 6-31.

Schwarz A., “The Early Hoplite Phalanx: Order or Dissarray” *C&M* 53 (2002) 31-63.

Shapiro S., “Herodotus and Solon” *ClAnt* 15 (1996) 348-364.

———, “Proverbial Wisdom in Herodotus” *TAPA* 130 (2000) 89-118.

Solmsen F., *Two Crucial Decisions in Herodotus*, Amsterdam-London 1974.

Solmsen L., “Οι Λόγοι στην Αφήγηση για τη μάχη των Πλαταιών” στο: Α.Μελίστα, Γ.Σωτηροπούλου (εκδ.), *Ιστορία, Ηρόδοτος, Δέκατέσσερα Μελετήματα*, Σμίλη, 2004, σσ.337-361.

Strasburger H., “Ο Ηρόδοτος και η Αθήνα του Περικλή” στο: Α.Μελίστα, Γ.Σωτηροπούλου (εκδ.), *Ιστορία, Ηρόδοτος, Δέκατέσσερα Μελετήματα*, Σμίλη, 2004, σσ. 238-274.

Thomas R., *Herodotus in Context*, Cambridge University Press 2000.

Treves R. . “Herodotus, Gelon, and Pericles” *CP* 36 (1941) 321-345.

Van Wees H., *Greek Warfare, Myths and Realities*, Duckworth 2004.

Von Fritz K., “Die Griechische ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ bei Herodot” *WS* 78 (1965) 5-31.

Waters K.H., *Herodotus on Tyrants and Despots, a study in Objectivity*, Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden 1971.

Walkot P., *Envy and the Greeks: A study of human behaviour*, Aris&Philipps Ltd, Warminster -England 1978.

Waters K.H., *Herodotus on Tyrants and Despots, a study in Objectivity*, Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden 1971.

Wickersam J., *Hegemony and Greek Historians*, Lanham 1994.

Yanci-Hughes D., “Acting other: Atossa and the Instability in Herodotus” *CQ* 57.2 (2007) 432-444.

Ζωγράφου Γ., “Πολιτική προπαγάνδα και αφηγηματική τεχνική στην Ιστορίην του Ηροδότου: Η Γενεαλογία του Βασιλιά της Σπάρτης Δημάρατου” *Δωδώνη Φιλολογία* 36-37(2007-2008) 159-187.